

А. СЕРАФИМОВИЧ

ЖЕЛЕЗНИЯТ ПТОТОК

ВОЕННО ИЗДАТЕЛСТВО

А. С. СЕРАФИМОВИЧ
ЖЕЛЕЗНИЯТ ПОТОК

Превод: Пелин Велков

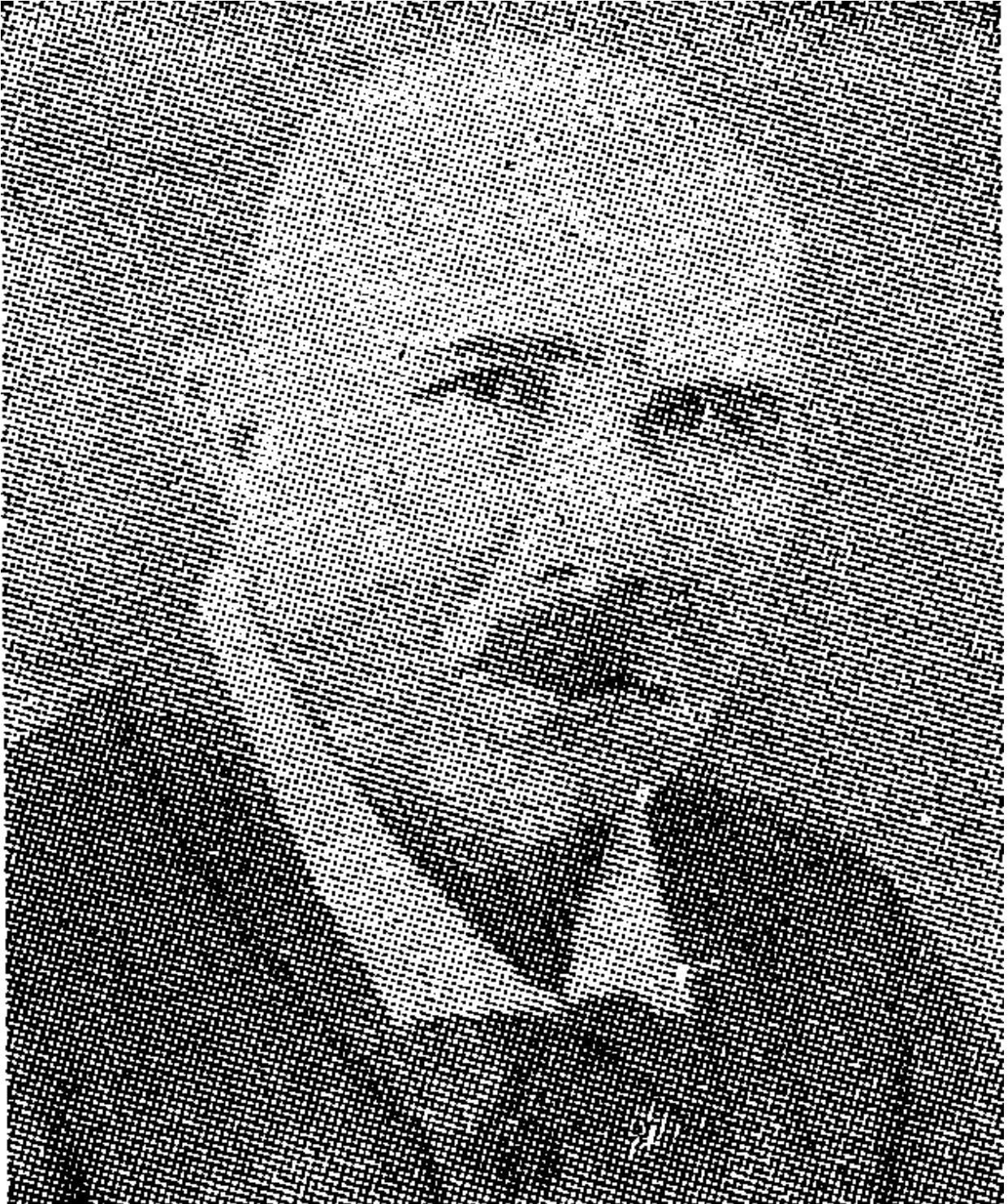
chitanka.info

Сред жалоните, които бележат непрекъснатия възход на съветската литература, видно място заема книгата „Железният поток“. Създадена след революцията, в бурните години, когато укрепваше властта на Съветите, тази книга отрази не само тържеството на социалистическите идеи, но се яви и като спонтанен израз на стремежа към новатарство и литературни открития.

По своя замисъл, композиционен строеж и изпълнение „Железният поток“ е едно изключително творение. Образът на народния пълководец Кожух събира като във фокус най-ярките черти на революционера и в същото време се разтваря в общия народен поток, за да зазвучи като име и символ на могъщите сили, които разтърсиха царска Русия.

„Железният поток“ се нарежда до такива великолепни творби на социалистическия реализъм, каквито са „Тихият Дон“ и „Разгром“.

Г. НЕРАДОВ
А. С. СЕРАФИМОВИЧ

Александър Серафимович Серафимович (Попов) е роден на 7 (19) януари 1863 г. в станица Нижне-Курмаярска на Дон. Баща му служил като ковчезник в казашки полк. През цялото време семейството скитало заедно с полка и едва в 1874 г. се върнало на Дон и се заселило

в станица Уст-Медведицка (сега гр. Серафимович). Тук момчето постъпило в гимназията, която завършило през 1883 г. В 1875 г. бащата на бъдещия писател починал на 48-годишна възраст. Настъпила постоянна нужда. Майката, Раиса Александровна, била принудена да дава под наем стаи на квартиранти, а ученикът от 4-и клас преподавал частни уроци и помагал на семейството.

От юношеските си години Серафимович се пристрастил към книгата, четел много, особено класиците: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтиков-Шчедрин. Пристигащите във ваканция студенти го запознали с идеите на Чернишевски, Добролюбов, Писарев.

След като А. Серафимович завършил гимназия, майката издействувала за сина си военна стипендия. Той заминал за Петербург и тук постъпил във физико-математическия факултет на университета. Веднага нахълтал в кипящата атмосфера на студентските революционни кръжоци и започнал да изучава „Капиталът“ на Маркс. В кръжоците се свързал с по-големия брат на Ленин, Александър Илич Улянов, който упражнил върху него огромно влияние и изиграл значителна роля за формиране революционния мироглед на писателя.

Александър Улянов бил обесен за организиране на несполучливото покушение срещу Александър III. Серафимович пък за съставяне на прокламация по повод на това покушение в 1887 г., когато завършвал последния курс на университета, бил административно заточен в далечния Мезен, при Северния ледовит океан. На заточение той попаднал в една комуна с известния професионален революционер Мойсеенко, организатор на историческата морозовска стачка на тъкачите в Орехово-Зуево, с когото дружил цял живот. Заточените много учили. През време на заточението си Серафимович, според неговите думи, завършил втори, марксистически университет. Пак тук през 1889 г. той написал и своя първи разказ „Върху ледения блок“.

След излежаване на заточението си, в 1890 г., Серафимович бил изпратен в родното си място, в станица Уст-Медведицка, под открития надзор на полицията. Като получил в 1892 г. право за движение из областта на Донската войска, той живял чак до 1902 г. в Ростов на Дон, Мариупол, Новочеркасск, дето работил в местните вестници. Заедно с това понякога той печатал разкази за живота на заводските работници, миньорите, железничарите, хамалите и рибарите в някои петербургски

списания. Писателят Глеб Успенски и особено Владимир Короленко помогнали много на А. Серафимович в първия етап на неговото творчество. Те дали бляскави отзиви за неговите произведения и спомогнали за влизането му в литературата.

През 1902 г. Серафимович заминал за Москва. Тук той започнал да сътрудничи във вестник „Куриер“ и скоро влязъл в литературно-художественото дружество „Среда“, дето участвували Леонид Андреев, Бунин, Чириков, Вересаев, Скиталец, Телешов и др. Понякога тук идвал и Горки. Писателите четели и обсъждали в „Среда“ нови произведения. Макар буржоазно-либералният светоглед на повечето от събиращите се в „Среда“ писатели да бил чужд на революционните настроения на Серафимович, все пак „Среда“, според неговите думи, било за него добра литературна школа.

Горки обърнал през 1903 г. сериозно внимание на разказите и очерците на Серафимович, в които той изобразявал каторжния труд и безчовечната експлоатация на трудещите се, тяхната растяща съзнателност и тяхното тежнение към революцията, и го привлякъл като постоянен сътрудник в издаваните от него прочути сборници „Знание“.

През дните на декемврийското въоръжено въстание в Москва (в 1905 г.) писателят живял със семейството си в Пресна, дето в обстановката на пламенните боеве написал известния, очерк „На Пресна“, напечатан от Горки в „Знание“. В периода 1905 — 1908 г. той напечатал редица разкази и очерци за Първата руска революция, а също така и редица агитки и листовки. Някои от тези произведения, „Погребален марш“, „Как бесиха“, „Бомби“, „Край урвата“, „Посред ноц“, влезли после в хрестоматиите и спомогнали за революционното възпитание на широките маси. В тях художникът на революцията увековечил героизма на първите работнически борци, излезли с оръжие в ръце на неравна борба със самодържавието, и изобличил безпощадната разправа на царските опричници с въстаналите московски работници. Простият, ясен, реалистичен език правел тези произведения достъпни за милиони читатели.

В 1910 г. бил завършен романът „Град в степта“, рисуващ организираното настъпление на работническата класа срещу капиталистическите твърдини и разкриващ едновременно гнилостта и вероломството на буржоазно-либералната интелигенция. За „Град в

степта“ А. В. Луначарски писа: „Роман, достоен за Балзак.“ След неговото излизане от печат, през 1912 година, Серафимович заема видно място в предреволюционната литература. Л. Н. Толстой оценил високо творчеството на Серафимович, като поставил на бялото поле на неговия разказ „Пясъци“ оценка 5+.

През годините на империалистическата война като военен кореспондент на вестник „Русские ведомости“ Серафимович напечатал редица батални разкази и очерци („Шрапнел“, „На престо“, „Двамата“, „Следотърсачи“, „Среща“ и др.), в които, въпреки строгостта на цензурата, успял да изрази горещ протест против кланицата, измислена от империалистите.

От първите дни на Октомврийската социалистическа революция Серафимович започва да работи с болшевиките, заради което през декември 1917 г. бива изключен от писателското общество „Среда“. Влязъл през май 1918 г. в РКП(б), той отдава всичките си сили и способности за утвърждаването на съветската власт и построяването на социализма.

Серафимович се занимава не само с писателска работа. Той завежда агитационно-масовия отдел на Моссъвет, пише по поръка на Московския комитет на ВКП(б) листовки, възвания, агитки, след това завежда литературния отдел при Наркомпрос, редактира списанията „Творчество“, „Октябрь“, изнася в различни градове литературно-политически доклади. През годините на гражданската война в тежките условия на разрухата и глада пътува като кореспондент на в. „Правда“ по фронтовете (Източния, Врангеловия, Полския). Неговите кореспонденции са истинска художествено-историческа документация на героичната борба за властта на съветите.

На 21 май 1920 г. на Врангеловия фронт загинал по-големият син на Серафимович — Анатолий. Ленин изпраща писмо на писателя, в което пише: „... Позволете ми силно, силно да Ви стисна ръката... Много ми се иска да Ви кажа колко нужна на работниците и на всички ни е Вашата работа.“ (Съч. т. XXXV, стр. 432.)

Събитията на гражданската война намериха ярко художествено отражение в епопеята „Железният поток“ (1921 — 1923), която е класическо произведение на съветската литература.

През следващите години Серафимович печата в списанията и вестниците правдиви и ярки разкази и очерци за социалистическото

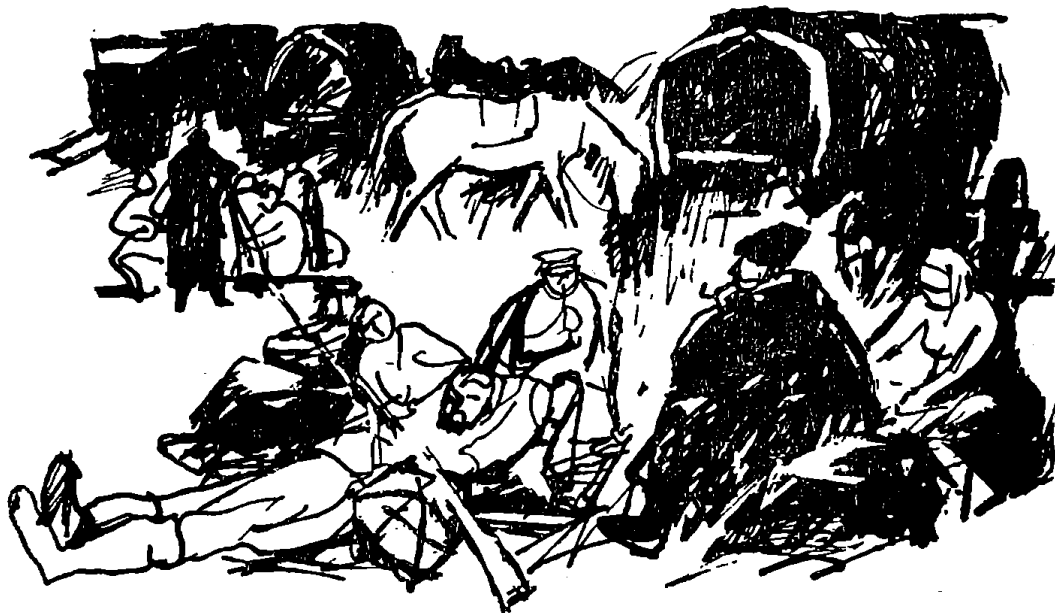

строителство, за новия съветски човек. Много сили и внимание той отдава също така и за организирането и развитието на рабкорското и селкорското движение и за събиране на младите литературни кадри.

През Великата отечествена война, въпреки своята преклонна възраст, писателят пътува по фронтовете и написва редица разкази и очерци („Дете“, „В чифлика“, „Душегубка“, „Младата армия“ и др.), в които отразява героизма на съветските бойци в тяхната борба с хитлеристките завоеватели.

Партията и правителството оцениха високо заслугите на писателя пред родината. Той беше награден с ордена на Ленин, на Трудовото Червено знаме, с Почетния знак, а така също и с медала „За доблестен труд във Великата отечествена война“. Заради многогодишните му бележити постижения в областта на изкуствата и литературата той беше удостоен на 19 март 1943 г. със званието лауреат на Сталинска награда.

Серафимович умря на 86-годишна възраст на 19 януари 1949 г. и бе погребан в гробището на Новодевичия манастир в Москва.

Г. Нерадов

I

Сред необхватно-знойни облаци прах потънаха задъхани станичните градини, улици, къщурки, плетища и само остро се подават върховете на пирамидалните тополи.

Отвсякъде многогласно се носи говор, шум, кучешки лай, цвилене на коне, звек на желязо, детски плач, мръсни псувни, женски провиквания, прегракнали разгулни песни под звуците на пиянска хармоника. Сякаш грамаден невиждан кошер, загубил царицата си, бръмчи разногласно-смутено с нестройно, болезнено бръмчене.

Тази безгранична, гореща мътилка погълна и степта до самите вятърни мелници на могилата — а и там е немлъкващо хилядогласно царство.

Задушните облаци не могат да заглушат само пенливо клокочещата река със студена планинска вода, която кипи и се носи отвъд станицата. Далеч зад реката планините закриват като синеещи се грамади половината небе.

Учудени плават в искрящия зной рижите степни разбойници ястребите, като се вслушват, въртят криви клюнове и нищо не могат да разберат — такова нещо не се е случвало досега.

Не е ли това панаир? — Но защо никъде не се виждат нито палатки, нито търговци, нито натрупани стоки?

Не е ли това лагер на преселници? — Но що щат тук оръдия, ракли, двуколки, съставени на пирамиди пушки?

Не е ли това армия? — Но защо от всички страни плачат деца; на пушките съхнат пелени; по оръдията са завързани люлки; млади майки кърмят бебета; заедно с артилерийските коне преживят сено крави, а загорели на слънцето жени и моми закачват котлета с просо и сланина над миризливо димящи тезеци?

Безпокойно, неясно, прашно, нестройно; размесено с глъчка, шум, невероятна разногласица.

В станицата са останали само казачки, баби, деца. Нито един казак няма, като че ли са потънали вдън земя. Казачките поглеждат от

прозорчетата на къщурките този Содом и Гомор, разлял се по
широките, потънали в облаци прах улици и пресечки:

— Да пукнете дано!

II

Като се отделят от мученето на кравите, от гърлестото кукуригане на петлите, от човешкия говор, носят се ту прегракнали, ту силни, степни звънливи гласове:

- Другари, на митинг!...
- На събрание!...
- Хей, момчета, събирайте се!...
- До грамадата!
- До вятърните мелници!

Заедно с бавно догарящото слънце бавно улегва гонещият прах и пирамидалните тополи се показват с цялата си грамадна височина.

Додето поглед стига се простират градини, белеят се къщурки и всички улици, и всички пресечки от край до край са задръстени с каруци, коли, двуколки, коне, крави — и в градините, и зад градините, чак до самите вятърни мелници, които разперват върху степната могила дългите си ципести пръсти на всички страни.

А около вятърните мелници с нарастваща глъчка все по-широко се разлива човешкото море, което се губи необхватно в петната на бронзовите лица. Белобради старци, жени с измъчени лица, весели очи на девойки; деца се провират между краката; кучета дишат бързо и изплезените им езици трепкат — и всичко това потъва в грамадната, заливаща всичко войнишка маса. Рунтаво-войнствени калпаци, омазнени фуражки, плъстени планински шапки с увиснали краища. С изподрани летни рубашки, с излинели басмени ризи, с черкезки, а някои голи до пояса и през бронзово-мускулестите тела кръстосани картечни ленти. Нестройно, както дойде, стърчат на всички страни над главите тъмносиви щикове. Потъмнелите от старост вятърни мелници гледат с учудване: никога не е имало такова нещо.

На могилата до вятърните мелници са се събрали полковници, батальонни и ротни командири, щабни офицери. Но кои са тези полковници, батальонни, ротни? Има дослужили до офицерско звание войници от царската армия, има бръснари, бъчвари, дърводелци,

моряци, рибари по градове и станици. Всички те са началници на малки червени отряди, които са организирали в своята улица, в своята станица, в своята махала, в своето селище. Има и кадрови офицери, присъединили се към революцията.

Командирът на полка Воробъев, с мустаци цял аршин, широк метър в гърба, се изкачи на изскърцалата под него обръщателна греда с колело накрая и гласът му прозвуча звънко над тълпата:

— Другари!

Колко слаб е той, този глас, пред хилядите бронзови лица, пред хилядите устремени очи.

— Другари!

— Върви по дяволите!...

— Долу!...

— Върви на майната си!

— Ни трябва...

— Началник, мамицата ви!...

— Мигар не си носил и ти пагони?!

— Той отдавна ги е отрязал...

— Какво джавкаш?...

— Удри го, разтаковай ги!

Необхватното човешко море издигна гора от ръце. Но няма може да се разбере кой какво крещи!

До вятърната мелница стои нисък човек, силно набит, като че от олово излян, със стиснати четириъгълни челюсти. Изпод ниско склучените вежди бляскат като две шила мънички, нищо неизпускащи очички, сиви очички. От него се е проснала къса сянка — главата ѝ тъпчат наоколо с крака.

А от гредата онзи с големите мустаци се напъва силно, крещи звънко:

— Но почакайте, изслушайте!... Трябва да се обсъди положението...

— Я върви на майната си!

Шум, псувни удавиха самотния му глас.

Сред това море от ръце, сред морето от гласове се издигна мършава, дълга, изгоряла от слънце и работа, от тегло, костелива женска ръка и измъчен женски глас се замята:

— Хич няма и да те слушаме, стига си дрънкал, стерво крастава... А-а! Крава си имах и два чифта воловци, па и къщичка, па и самовар — дека е всичко това?

И отново тълпата забушува бясно — всеки викаше нещо, без да слуша.

— Че аз сега жито щях да имам, ако бях пожънал.

— Разправяха, към Ростов трябва да си пробием път.

— А защо не дадоха рубашки? Нито партенки, нито ботуши?

А от гредата:

— Ами тогава защо всички се потътрахте, щом...

Тълпата зарева:

— Ами заради вас. Та вие, мръсници, ни поведохте, вие ни подмавихте! Всички си седяхме в къщи, имахме си стопанство, а сегинка като окаяни се щураме из степта.

— Ясно е, подведохте ни — обадиха се плътно войнишки гласове и мрачно се полюшнаха щиковете.

— А сега накъде?!

— Към Екатеринодар.

— Та там са кадетите.

— Няма накъде да мръднем...

До вятърната мелница стои онзи с железните челюсти и проникателно гледа с остриите си като шило сиви очички.

Тогава над тълпата полетява неотразимо:

— Продадохте ни-и-и!

Този глас се чу по всички краища, а и онези, които не го чуха сред каруците, люлките, конете, огньовете и раклите, се досетиха. Тръпка премина по тълпата и трудно взе да се диша. Високо се изви истеричен женски глас, но крещеше не жена, а едно дребно войниче с птичи нос, голо до кръста, с грамадни, не за него ботуши.

— Търгуват с нашего брата като с мършаво добиче!...

През тълпата, цяла глава по-високо от нея, като си проправяше път с лакти, към вятърните мелници се промъкваше един с неописуемо красиво лице, едва наболи черни мустачки, с матроска шапчица; две панделки се вееха отзад на загорялата му дълга шия. Той се провираше, без да сваля очи от групата командири, като стискаше злобно в ръце святкащата пушка.

„Хайде... край!“

Човекът с железните челюсти още повече ги стисна. Огледа с тъга бушуващото човешко море до самите му краища: черни ревящи уста, тъмночервени лица, а изпод веждите искрят злобно викащи очи.

„Къде е жената?...“

Онзи с матроската шапчица с мятащите се панделчици беше вече близо, като все така стискаше пушката и не сваляше очи, сякаш се боеше да не изгуби от погледа си началството, да не го изпусне, и все така разбутваше плътно притискащата го тълпа, която го блъскаше на разни страни сред шума и виковете.

На човека със стиснатите челюсти му е особено тежко: нали рамо до рамо с тях се би като картечар на турския фронт. Море от кръв... Хиляди пъти смъртта е минавала над главата... Последните месеци заедно се биха срещу кадетите, казаците, генералите: Ейск, Темрюк, Таман, кубанските станици...

Той разтвори челюсти и каза с желязно-мек глас, ала в шума и глъчката се чу навсякъде:

— Мене, другари, ме знаете. Заедно проливахме кръвта си. Сами ме избрахте за командир. А сега ако така върви, всички ще пропаднем. Казачеството и кадетите се нахвърлиха от всички страни. Не бива да губим нито час.

Той говореше с украинско наречие и това подкупваше.

— Мигар ти не си носил пагони?! — запищя пронизително дребничкият, гол до кръста войник.

— Ам'че искал ли съм ги аз, пагоните? Сами знаете, бих се на фронта, началството ми ги закачи. Нима не съм ваш? Нима еднакво не съм носил хомота на сиромашията й труда като вол?... Не съм ли орал с вас, не съм ли сял?...

— Кое е право, право е — закънтя сред бучащия шум, — наш си!

Високият, с матроската, най-после се измъкна от тълпата, с два скока се намери наблизко и все така мълчаливо, без да сваля очи, с все сила замахна с щика, като засегна някого отзад с приклада. Човекът с железните челюсти не направи ни най-малък опит да се отстрани, само гърчене, подобно на усмивка, изкриви за миг чертите на пожълтялото му като кожа лице.

Отстрана, като наведе подобно на юнче глава, нисичкият, голият до кръста, блъсна с все сила с рамо моряка:

— На ти на тебе!

И вдигнатият щик, отбит настрана, вместо в човека със стиснатите челюсти се заби до самата дръжка в корема на стоящия до него младичък батальонен. Тоя шумно, също като пробила пара, въздъхна и се повали по гръб. Високият настървено се мъчеше да издърпа забилото се в гръбначния стълб острие.

Ротният, с голобрадо, моминско лице, се хвана за крилото на вятърната мелница и се покатери нагоре. Крилото се спусна със скърцане и той пак се намери на земята. Останалите, освен човека с четириъгълните челюсти, извадиха револвери — и на обезобразените им бледи лица лежеше мъка.

От тълпата към вятърната мелница си пробиваха път още няколко души с безумно облещени очи, стиснали конвулсивно пушките.

— На кучетата — кучешка смърт!

— Трепи ги! Не оставяй за семе!...

Внезапно всичко притихна. Всички глави се обърнаха, всички очи се насочиха на една страна.

През степта, снишен до самото стърнище, изопнат като струна препускаше вран кон, а върху него ездач с червена шарена риза притиснал гърди и глава до конската грива, отпуснал от двете страни ръце. По-близо, по-близо... Вижда се как напруга всички сили обезумелият кон. Бясно се вие назад прах. С парцали белоснежна пяна са покрити гърдите му. Потните хълбоци лъщят. А ездачът, все така отпуснал глава на гривата, се поклаща в такт с подскачането.

В степта се появи нова черна точка.

По тълпата се понесе:

— Друг препуща!

— Глейте колко бърза...

Враният кон долетя, като пръхтеше и пускаше бели парцали пяна, спря се пред тълпата изведнъж и приклепна на задните си крака; ездачът с червената на пръчки риза се праметна като чувал през главата на коня и глухо се бухна на земята с разперени ръце и неестествено изкривена глава.

Едни се спуснаха към падналия, други — към изправения на задните си крака кон, чиито черни хълбоци бяха лепкаво-червени.

— Та туй е Охрим! — завикаха притеклите се, като грижливо повдигаха изстиващия. На рамото и на гърдите му зина дълбока рана от сабя, а на гърба — черно спечено петънце.

И вече по цялата тълпа, зад вятърните мелници и между колите, по улиците и пресечките се носеше с неспирна тревога:

— Казаците посеkli Охрим!...

Ох, тежко ми!...

— Кой Охрим?

— Тю, като че го не знаеш! Оня от Павловско. Над дола, дето му е къщата.

Доля и вторият. Лицето, потната му риза, ръцете, босите крака, гащите — всичко беше в петна от кръв — негова или чужда? А очите му ококорени. Той скочи от залитащия кон и се хвърли към лежащия, по лицето на когото неотразимо се бе разляла прозрачно-восъчна бледност, а по очите му пълзяха мухи.

— Охример!

После бързо приклепна на четири крака, долепи ухо до зелените с кръв гърди, ала тутакси се изправи и застана над него отпуснал глава:

— Синко... сине мой!...

— Умрял — понесе се сдържана глъчка наоколо.

Онзи се изправи и изведнъж закрепя пресипнало с предрезгавял глас, който отекна до най-крайните къщи, сред колите:

— Славянская станица се дигна, и Полтавская, и Петровская, и Стиблиевская. И веднага пред черквите на площадите във всяка станица бесилка дигат, сите наред бесят, който им падне в ръцете. В Стиблиевская дойдоха кадети, секат с шашките, бесят, стрелят, с коне в Кубан откарват. Към пришелците милост няма — старци, баби — всички наред. Те, думат, всички са болшевики. Старецът Опанас, бахчеванинът, дето къщата му е срещу Явдохия Переперечица...

— Знаем го! — зашумя кратка глъчка.

— ... Молеше се, в краката им се търкаляше — обесиха го. Оръжие имат много. Жените и децата ден и нощ изкопават из бостаните, из градините от земята пушки, картечници, извличат от купите цели сандъци със, снаряди, с патрони — всичко са довели от турския фронт, няма ни край, ни свършек. Оръдия имат. Помитат всичко. Като пожар. Цял Кубан гори. Нашего брата страшно го мъчат в армията, току го бесят по дърветата. Някои отряди поотделно си

пробиват път на разни места, кой към Екатеринодар, кой към морето, кой към Ростов, ама всички падат под шашките.

Пак постоя над мъртвия, обронил глава.

И в неподвижната тишина всички очи гледаха към него.

Той се олюля, опита се да се хване с ръце във въздуха, сетне сграбчи юздечката и взе да възсяда коня, чиито потни хълбоци все така туптяха и който конвулсивно издуваше с бързо дишане кървавите си ноздри.

— Къде? Да не ти е щукнал ума?! Павло!...

— Стой!... Къде?! Назад!...

— Дръжте го!...

А по степта вече се понесе тропот, който се отдалечаваше. Удари с всички сили с бича и конят, покорно протегнал мокра шия, свил уши, полетя в кариер. Сенките на вятърните мелници го погнаха полегато и надълго по цялата степ.

— Ще погине заради нищо.

— Та той има семейство там. А тук син му, виж, лежи.

Онзи с железните челюсти ги разтвори и като се обърна тежко, заговори бавно:

— Видяхте ли?

А тълпата мрачно:

— Не сме слепи.

— Чухте ли?

Мрачно:

— Чухме.

А железните челюсти неуморно продъвкваха:

— Ние, другари, сега няма накъде да идем: отпред, отзад — навсякъде смърт. Ей тия на — кимна той към порозовелите казашки къщи, към безбройните градини, към грамадните тополи, от които падаха дълги полегати сенки — може още тази нощ да се нахвърлят на нас и да ни изколят, а ние нямаме нито един часовой, нито един наблюдател, нямаме кой да се разпорежи. Трябва да отстъпим. Накъде? Преди всичко нужно е да преустроим войската. Изберете си началници, ама за постоянно, а след това ще имат власт над живота и смъртта ви — има ли желязна дисциплина, тогаз ще има и спасение. Като си пробием веднъж път до нашите главни сили, там вече и от Русия ще ни протегнат ръка. Съгласни ли сте?

— Съгласни! — с дружен вик ахна цялата степ — и между колите, по улиците и пресечките, измежду градините, и по цялата станица, до самия край, до самата река.

— Добре тогаз. Веднага да избираме. А след това незабавно да се преустроят частите. Обозът да се отдели от строевите части. Командирите да се разпределят по частите.

— Съгласни! — отново отекна дружно в безкрайната жълтееща се степ.

В предните редици стоеше благообразна брада. Без особени усилия с дебел, леко прегракнал глас той заглуши всички:

— Ама къде отиваме? Какво ще дирим? Че туй е разорение: всичко изоставихме — и добитък, и стопанство.

Сякаш някой хвърли камък — дръпна се, люшна се, зашумя тълпата и наоколо се понесе:

— А ти накъде? Назад ли? Та да ни избият всичките?...

И пак благообразната брада:

— Защо ще ни избият, щом отидем сами, предадем оръжието си — те да не са зверове. Та моркушинските се предадоха, петдесет души, и оръжието си предадоха пушките, патроните — казаците с пръст не ги бутнаха и сега си орат.

— Абе там кулаците се предадоха.

Задудна, засвятка над главите, над разгорещените лица:

— Иди да помиришеш черно куче под опашката.

— Нас без много приказки ще почнат да ни бесят.

— Кому ще идем да орем?! — закрещяха с тънки гласове жените.

— Пак на казаците и на офицерите.

— И пак ли в хомота?

— Под казашкия камшик ли?... Под офицерите и генералите?...

— Махай се, дяволска душо, докато си цял.

— Удрете го! Своите продава...

А брадата:

— Че послушайте де... какво лаετε като песове?...

— Няма какво да слушаме. С една дума — перко!

Възбудените червени лица се обръщаха едно към друго, очите ядно святкаха, над главите се размахваха пестници. Биеха някого. Блъскаха някого към станицата.

— Млъкнете, граждани!

— Ама чакайте де... къде ме блъскате!... Какво съм ви аз, снопли, що?

Онзи с железните челюсти ги разтвори:

— Другари, оставете, работа трябва да вършим. Нека изберем командувач, а другите той сам ще назначи. Кого избирате?

Секунда неподвижно мълчание: степта и станицата, и безбройната тълпа — всичко замря. След това се издигна гора от мазолести, загрубели ръце и по степта до самите ѝ краища, и в станицата покрай безкрайните градини, и отвъд реката гръмна едно име:

— Кожу-ха-а-а!...

И търкулна се ехото, и дълго още стоя под синеещите се планини:

— ... а-а-а-а!...

Кожух стисна каменни челюсти, отдаде чест и виждаше се как играят под скулите дъвкачите му. Приблужи се до мъртъвците, свали нечистата си сламена шапка. И като че вятър вдигна всички шапки, оголиха се всички глави, колкото бяха тук, а жените захлипаха. Кожух наведе глава, постоя над мъртвите:

— Да погребем нашите другари с всички почести. Вдигайте ги.

Разстлаха два шинела. Към батальонния, на чиито гърди се червенееше върху рубашката широко засъхнало петно, се приближи високият хубавец с матроската шапчица — по шията му се спускаха лентичките, — мълчаливо се наведе и внимателно, като че се боеше да не му причини болка, го вдигна. Вдигнаха и Охрим. Понесоха ги.

Тълпата правеше път, сетне се събираше и течеше като безкраен поток от голи глави. И след всеки неотстъпно вървеше дълга полегатая сянка и следващите я тъпчеха.

Млад глас запя меко и печално:

„Вий жер-тва пад-нахте в не-рав-на бор-ба...“

Взеха да се присъединяват и други гласове, груби и неумели, не в такт, вмъквах се в различно време и бъркаха думите, и нестройно, и разногласно, кой както можеше, но все по-нашироко се разливаше:

„... служихте с лю-бов на на-ро-да...“

Разногласно, не в такт, но кой знае защо пронизва остра печал, която странно се сплита в едно и със самотната смутно-замислена степ, и със старите почернели вятърни мелници, и с високите, едва докоснати от слънчевата позлата тополи, и с белите къщурки, покрай които вървят, и с безкрайните градини, покрай които носят мъртвите — като че тук всичко е родно, близко, като че тук са се родили, тук и ще умрат.

И посиняха с тъмна вечерна синина планините.

Баба Горпина, същата оная, дето вдигна сред гората от ръце и своята костелива ръка, изтрива с мръсна пола зачервените си очи, мокрите си, набити с прах бръчици и шепне, като хълцука и непрестанно се кръсти:

— Свети боже, свети крепки, свети безсмъртни, помилуй нас... Свети боже, свети крепки... — и горчиво се секне в същата пола.

Дружно вървят войниците, с широка крачка, със затворени лица, със свъсени вежди, и стройно се полюшват на редици тъмните щикове:

„... и дадохте всичко за него...“

Задрямалият за през нощта прах отново се вдига в здрача на лениви кълба и покрива всичко.

И нищо не се вижда, чува се само плътният шум на стъпките й:

*„... свети крепки, свети безсмъртни...
... във влаж-ни тъм-ници гни-ехте вий...“*

Първите плахи звезди ограждат потъмнелите в нощен покой траурни грамади на планините.

Ето и кръстовете. Едни са паднали, други са се изкривили. Простират се изоставени гробове, обрасли с храсти. Тихо прехвъркна кукумявка. Безшумно се застрелкаха прилепи. Понякога неясно ще се

забелее мрамор, през вечерната мъгла ще проличи златен надпис — паметници на богати казаци, на търговци, паметници на крепък господарски живот, на нерушим ред — над тях вървят и пеят:

„... насиетието ще падне и ще въстане народът...“

Изкопаха един до друг два гроба. Намясто сковаха бързо от пресни ароматни дъски белеещи се неясно ковчези. Положиха покойниците.

Кожух се изправи гологлав върху прясно насипаната пръст:

— Другари! Аз искам да кажа... загинаха наши другари. Да... ние трябва да им отдадем почит... те загинаха за нас... Да, искам да кажа... За какво загинаха те?... Другари, аз искам да кажа, Съветска Русия не е загинала, тя ще пребъде во веки веков. Ние тук, другари, искам да кажа, сме притиснати, а там са Русия, Москва. Русия ще си вземе, що ѝ се полага. Другари, в Русия има, искам да кажа, работническо-селска власт... От това ще се създаде всичко. Срещу нас идват кадетите, тоест, искам да кажа, генералите, помешчиците и разните там капиталисти, с една дума, искам да кажа, кождерите, мръсниците! Но ние няма да им се дадем, тяхната мама, да! Ние ще им дадем да разберат. Другари, е-е... мм... искам да кажа, да заровим нашите другари, да се закълнем над техните гробове, че ще защитим съветската власт...

Започнаха да ги спускат. Баба Горпина, като затуляше уста, взе да хлипа тихичко, скимтейки като кученце, после заплака с глас; след нея втора, трета. Цялото гробище се заля от женски гласове. И всяка се мъчеше да се провере, да се наведе, да грабне шепа пръст и да хвърли в гроба. Пръстта глухо се сипеше.

Попитаха на ухо Кожух:

— Колко патрона да дадем?

— Дванадесет.

— Малко ще са.

— Знаеш, патрони няма. Всеки патрон трябва да се пести.

Тресна рядък залп, втори, трети. За миг едно след друго ярко изникваха лица, кръстове, бързо работещи лопати.

А когато стана тихо, внезапно всички почувствуваха: нощ цари, тишина, мирише на топъл прах и немлъкващият шум на водата навява дрямка или никакви смътни спомени — не можеш да си спомниш за какво, а отвъд реката, накрая, проснала се надалече, лежи на тежки чупки гъстата чернота на планините.

III

Нощните прозорчета гледат черно в тъмнината и в тяхната неподвижност има зловеща потайност.

От тенекиената без шише лампичка върху табуретката се източва към тавана, като трепка бързо, черен траур. Задимено е силно. На пода — фантастичен килим с безброй знаци, с линии, със зелени, сини петна, с червени криволици — грамадна карта на Кавказ.

С разпасани рубашки, боси, внимателно пълзят по нея на четири крака — това е командният състав. Едни пушат, като гледат да не изтърсват пепел върху картата; други, без да се откъсват, все пълзят по нея. Кожух е клекнал със стиснати челюсти, гледа настрана с мъничките си светло-остри очички, а на лицето му — нещо негово си. Всичко тъне в син тютюнев дим.

През черните прозорчета, без да млъква нито за секунда, нахлува пълният със заплаха шум на реката, който през деня се забравя.

Внимателно, полушепнешком, макар че от тази и от съседните къщурки всички са изселени, си разменят думи:

— Всички ще загинем тук: нито една бойна заповед не се изпълнява. Мигар не видите?...

— С войниците нищо не може да се направи.

— Така безчестно ще изгинат всички — казаците ще изколят всинца ни.

— Докато не гръмне, селякът не се кръсти.

— Какъв дявол — докато не гръмне, щом всичко наоколо като пожар пламти.

— Ха иди им кажи това.

— А аз казвам — Новоросийск трябва да заемем и там да се разположим.

— За Новоросийск и дума не може да става — рече един с чисто изпрана препасана рубашка и гладко избръснат, — имам донесение от другаря Скорняк. Там е непроходима каша: там има и немци, и турци, и есери, кадети, и наш ревком. И всички правят митинги, безкрай

обсъждат, влачат се от събрание на събрание, изработват хиляди планове за спасение — и всичко това е преливане от пусто в празно. Да заведем армията там, значи, окончателно да я разложим.

Сред нестихващия шум на реката съвсем ясно отекна изстрел. Той беше далечен, ала нощните прозорчета веднага казаха със своята дебнеща неподвижност и чернота: „Ето... започва...“

Всички се вслушаха вътрешно напрегнати, а външно, без да изпускат цигарите и като пушеха отчаяно, продължаваха да препускат с пръсти по изучената до последната чертичка карта.

Ала колкото и да препускаха, картината не се променяше: наляво, без да ги пуска, се синее като синя боя морето; надясно и нагоре пъстрейт множество враждебни надписи на станици и махали; надолу, на юг, с червеникавожълта боя заграждат пътя непроходими планини — като в капан.

Подобно на огромен табор стоят те ей до тази черна, криволичеща по картата река, чийто шум през цялото време нахлува в черните прозорчета. А в нанесените навсякъде върху картата долове, в тръстиките, горите, степите, в махалите и станиците се събират казаци. Досега криво-ляво потушаваха отделно въстаналите станици и махали, но сега пламти въстанала цялата огромна област на Кубан. Съветската власт е пометена навсякъде; нейните представители по махали и станици са изклани и като кръстове на гробища навсякъде стърчат гъсто бесилки: бесят болшевиките, а те са най-много между пришелците, но има и казаци болшевики; и едните, и другите се люшкат на бесилките. Накъде да се отстъпва? Къде е спасението?

— Работата е ясна, да се промъкнем към Тихорецкая, а оттам — на Свети кръст, оттам — в Русия ще идем...

— Умна глава — на Свети кръст! Ами как ще се докопаш до него през целия въстанал Кубан без патрони, без снаряди?

— А аз казвам, към главните сили трябва да си пробиваме път...

— Че де ги те, тези главни сили? Ти да не си получил известие или нещо друго? Тогава кажи ни.

— Казвам, Новоросийск да заемем и да чакаме там, докато от Русия не пристигне помощ.

Те говорят, а зад думите на всеки се крие:

„Ако оставеха на мене цялата работа, отличен план бих съставил и всички бих спасил...“

Отново зловещо, като заглуши нощния шум на реката, отекна далечен изстрел; не след много се чува още два, после още един и изведнъж се изсипаха като из решето — и стихна.

Всички обърнаха глави към неподвижно-черните прозорчета.

Нейде много близо зад стената или пък на тавана пропя петел.

— Другарю Приходко — разтвори челюсти Кожух, — вървете вижте какво става там.

Млад, невисок кубански казак с хубаво, леко засегнато от сипаница лице, със силно пристегнат бешмет излезе, като внимателно стъпваше с босите си крака.

— А аз казвам...

— Извинете, другарю, съвсем недопустимо е... — прекъсва един гладко избръснат мъж, който стои спокойно и ги гледа иронично: всички те са достигнали през време на войната до офицерско звание войници от селяни или бъчвари, дърводелци, бръснари, а той има военно образование и е стар революционер — съвсем недопустимо е да се води армията в такова състояние, това значи да бъде погубена: не е армия това, а митингаджийска сбирщина. Необходимо е да се реорганизира. Освен това десетките хиляди бежански коли ни свързват ръцете и краката. Необходимо е да бъдат отделени от армията — нека вървят, където искат, или да се връщат в къщи; армията трябва да бъде съвсем свободна и необвързана. Пишете заповед: „Оставаме в станицата два дена за реорганизиране...“

Той говореше, а думите прикриваха хода и езика на мисълта му:

„Аз имам широки познания, съчетание на теорията с практиката, дълбоко историческо изучаване на военното дело — защо да е той, а не аз? Тълпата е сляпа и винаги си е тълпа...“

— Какво сте наумили вие? — с глас като ръждясало желязо заговори Кожух. — Всеки войник има в обоза майка, баща, булка, семейство — та мигар той ще ги зареже? Речем ли да седим тук, ще я дочакаме — до един ще ни изколят. Трябва да вървим, да вървим и да вървим! По пътя ще се реорганизираме. Трябва по-скоро да минем покрай града, без да спираме, и да вървим по брега на морето. Стигнем ли Туапсе, там ще прехвърлим главния хребет по шосето и ще се съединим с главните сили. Те не са отишли далеч. А тук всеки ден смъртта ни стяга.

Тогава всички заговориха отведнъж и всеки имаше отличен за него, но нищо не чинещ за другите проект.

Кожух се изправи, заигра с железните си дъвкачи и като пронизваше остро с мъничките си очички с отблясъка на сива стомана, рече:

— Утре тръгваме... на развиделяване.

И мислеше: „Няма да изпълнят мръсниците!“

Всички неволно замълчаха, а зад това мълчание се криеше:

„За глупака няма закон.“

IV

Когато Приходко излезе, шумът на водата нарасна, като изпълни цялата тъмнина. Върху черната земя пред вратата — тъмна и ниска картечница. До нея — две тъмни фигури с тъмни щикове.

Приходко върви, взира се. Небето цяло е заградено с топли невидими облаци. Далеч лаят кучета в различните краища, упорито, без умора, на различни гласове. Замълчат, вслушат се: шуми реката, и пак почват упорито, дотегливо.

Неясно, като белезникави петна, прозират незабележимите къщурки. На улицата накамарено нещо черно; взреш се — коли; носи се многогласно хъркане и звучно сънно дишане, а под колите и в колите — навсякъде натръшкани хора. Чернее се високо нещо сред улицата: да е топола — не е топола, и камбанария не е; взреш се — стръкът е вдигнат. Равномерно и звучно хрупат конете, пропъшкват кравите.

Алексей крачи предпазливо през хората, като за секунда светва с цигарата. Мирно и тихо е, а чакаш нещо, може би далечен изстрел?

— Кой иде?

— Свой.

— Кой иде... не мърдай там!

Едва забележими се насочиха два щика.

— Ротният командир — и като се наведе, шепнешком: — „Лафет“.

— Вярно.

— Отговорът?

Като се пъха в ухото и гъделичка с остриите си мустаци, войникът шепне пресипнало:

— „Коневръз“ — и изпод мустаците му лъхва силна миризма на вино.

Той върви и отново чернонеразличими коли, звучно хрупкащи коне, сънно дишане, нито за минутка неспиращ шум на водата, упорито, досадно кучешко лаене. Внимателно прекрачва през ръце,

крака. Тук-там под колите незамряло шушукане — войници с жени; а зад плетищата — потаен смях, сподавени пискания — с миличките.

„Дошло им наум все пак, а при това пияни каналиите. Май че са излочили всичкото вино на казаците. И на какво прилича това: пий, но ума си не пропивай... Как ли казаците не са ни изклали досега? Будади!“

Бялна се нещо... тясна къщурка ли или пък блесна в тъмнината с белината си платно.

„А и сега не е късно: ще се наберат има-няма по десетина патрона на човек, на оръдие до петнайсетина снаряда, а те имат всичко...“

Бялото шавна.

— Ти ли си, Анке?

— А ти какво скиториш нощем?

Тъмен, види се, вран кон хрупа хвърленото на стръките сено... Той взе да свива друга цигара. Тя се държи за колата и почесва с единия си бос крак другия. Под колата е постлана черга и се чува силно хъркане — баща ѝ спи.

— Дълго ли ще се търкаляме тук?

— Скоро — и светва с цигарата.

Озарени изпъкват част от носа му, пожълтелите от тютюна краища на пръстите, искриците в очите на девойката, силната, проточена от бялата ѝ риза шия, герданът, сетне — пак мигновена тъмнина, грозните очертания на колите; кравите пъшкат, хрупат конете и шуми реката. Защо не се чува изстрел?

„Да взема, да се оженя за нея...“

И сега, както винаги е било това, пред него изпква тъничката като стъбълце шийка на непознатата девойка, сините очи, нежната синкавопрозрачна рокля... Гимназия свършила... И дори не жена, а мома... девойка, която той никога не е виждал, но която съществува някъде.

— Аз, ако казаците ни нападнат, ще се убия.

Тя бръкна в пазвата си и извади оттам нещо бляскащо матово.

— О-остър е... опитай го.

Ти-ли-ли-ли...

Странен нощен отдалечаващ се глас, който остро се влива в душата, само че не е детски плач; трябва да е бухал.

— Е, трябва да си вървя, няма какво да се въртя тук...

И никак не може да откъсне краката си, зараснали са. И за да ги откъсне, мисли:

„Като крава, почеса се с крак зад ухото...“

Но това не помага и той стои, бави се — и пак за миг от тъмнината изскокват част от нос, пръсти, здрава моминска шия с ямичка, гердан и млада гръд, покрита с бяла общита риза... отново мрак, шум на река, хорско дишане.

Лицето му е близко до нейните очи. Игли го боднаха и се пръснаха, той я хваща за лакътя.

— Анке!

От него лъха на тютюн, на младо, здраво тяло.

— Анке, да отидем към градините, да поседим...

Тя се подпря с две ръце на гърдите му и така се дръпна, че той се залюля, като настъпи отзад краката и ръцете на някого. Бялото бързо се мярна в заскърцалата кола, чу се предизвикателно кискане и се смири; а баба Горпина вдигна глава от възглавницата, седна в колата и отчаяно се задръгна.

— У-у, самодива!... Кога ли ще мирясаш ти? Кой си ти?

— Аз, бабо.

— А-а, Альошенка. Ти ли си? Не те познах. Какво ще стане, сладичък мой? Ой, черно тегло ще теглим. Подказва сърцето ми. Като тръгнахме, първом котка път ни мина, здрава една такава и скотна, а след това — заяк един като хукна, боже мой ти милосърдни! Какво мислят там балшавиките: целия си имот заряхахме. Когато ме женеха, за моя старец ме даваха, мама ми дума: те ти самовара, пази го като очите си; умреш ли, на децата и внуците ти да остане. Като заженя Анка, на нея ще го дам. А сега всичко оставихме, цялата си покъщнина оставихме. Какво мислят балшавиките? И какво ще прави савецката власт? Нека пукне тая власт, щом ми отиде самоварът! За три дни, казаха, излезте, след три дни всичко ще си бъде на мястото, а па вече цяла неделя скитосваме като бездомници. Каква е тая савецка власт, като не може да направи нищо за нас? Кучешка власт. Глей казаците се дигнаха като луди. Язык за нашите, за този Охрим... младичък такъв. О, боже ти мой мили!...

Баба Горпина все се дръгне и когато замълча, забравената река напомни за себе си: шуми и изпълва целия простор на нощта.

— Е-е, бабо, що се вайкаш — от това по-добре няма да стане.

Пак пухна с цигарата, като си мислеше за свои неща: дали в ротата да остане или в щаба. Къде и кога ще срещне сините очи, тънката шийка?

Ала бабата вече не може да се укроти. Като сянка се точи зад нея дългият ѝ живот — тежко. Двама сина на турския фронт паднаха; двама са тук в армията с оръжие в ръка. Старецът хърка под колата, а тази сврака се е спотаила тихичко, ужким спи, ама можеш ли я разбра? Ох, тежко е! Всичките си жили изпъна през своя дълъг живот — шестедесетте почна. И старецът, и синовете — гърбовете им пукаха от работа. А на кого работеха? На казаците и на техните генерали и ахвицери. Те имат цялата земя, а пришелецът като куче... Ох, тегло! Така и работеха, забили очи в земята като волове. Сутрин, вечер, всеки ден споменаваше тя царя в молитвите си — родителите си, след това царя, после децата, сетне всички православни християни. А той — не беше цар, ами пес мръсен, и го капичнаха. Ох, тегло, как ѝ се разтрепераха краката, страшно ѝ стана, когато чу, че са махнали царя. Ама то така и трябва — пес с пес такъв.

— Бълхи има много.

И бабата пак се зачеса. После погледна в тъмнината — шуми реката — прекръсти се:

— Май че скоро ще съмне.

Полегна, но не ѝ се спи, целият живот стои като сянка над човека и никъде не можеш да избягаш — стои, мълчи, като че го няма, а пък целият е тук...

— Балшавиките в бога не вярват. Какво пък, може да си знаят, своята си вършат: дойдоха, отведнъж всичко сринаха. Ахвицерите, помещиците бързо офейкаха. Ето и казаците се озвериха... Дай им, господи, здраве, нищо, че в бога не вярват. Все пак свои са, не са неверници... Да бяха се обявили по-рано, нямаше да я има тая проклета война, живи щяха да са моите синчета.

У Турско спят... А откъде се взеха тия балшавики? Казват — в Москва се народили, а други пък казват — в Германия, германският цар ги народил и ги пратил в Русия. А те, като дойдоха, в един глас рекоха: земята на хората, тази земя да я работят за себе си, а не за казаците. Добри хорица, ама защо моите само... да по... почиват... си... сино... го... голяма... котка... де... да... та...

Задряма старата, отпусна глава — май че скоро ще пукне зората.

Всеки си има грижи. Под една кола, долепена до сами плета, като че гугутка гука. Но откъде накъде гугутка ще гука нощем под кола до плет, ще гука и ще мърка като гълъб и ще пуска мехурчета с мъничката си устица? „Вввв-ва“ и „уа-ввв-ва...“ Но види се някому това е сладко и мил, плътен, майчин млад глас също гука:

— Какво правиш ти, мъничко мое, цветенце мое? Хапни де. Хайде, на, на! Ама защо не вземаш? Глей ти какви сме хитри — главата настрана, бутаме с език мамината цицка.

И тя се смее с такъв заразително-щастлив смях, че наоколо светна. Не се вижда, но навярно има черни вежди и потъмнели сребърни обици на мънички уши.

— Не щеш ли? А какво искаш, топчице моя? Бре, какъв сърдит! Как блъска мамината гръд с ръчици. А ноктенцата като цигарена книжка... Дай да целуна всяко пръстче: един, ето ти два, ето три!... О-хо, какви големи мехури пуска! Голям човек ще стане. А мама ще стане стара и такава беззъба, а синът ще рече: „Хайде, старо, сядай до масата, ще те гостя с тая мазна каша.“ Степане, Степане, та защо спиш? Я се събуди, синът ти играе...

— Чакай!... Тю-у... не ме бутай, остави... спи ми се...

— Ама, Степане, събуди се де, синът ти играе. Какъв си тромав. Ще сложа сина до тебе. Дърпай го, синко, за носа и за устната — ха така, ха така! Твоят татко още няма брада и мустаци, затуй за устната, за устната го дърпай.

И в тъмнината се чува отначало, сънлив, а сетне също такъв радостно-усмихващ се глас:

— Хайде, лягай, лягай, синко, до мене, няма какво да се разправяш с жените, ще караме по мъжки. Сега ще отидеме на война, а после ще работиме двамата с тебе, земята ще обработваме... Е-е, ти какво, море ли пускаш под мен?

А майката се смее с неописуемо радостен, звънлив смях.

Приходко върви, като крачи предпазливо през крака, стръки, хамути, чували, и от време на време ги осветява с цигарата си.

Всичко вече замлъкна. Навсякъде е тъмно. Дори и под колата до плета е тихо. Кучетата мълчат. Само реката шуми, ала и нейният шум е притихнал, отдалечил се е някъде, и дълбок сън лежи с отмерено дишане над десетки хиляди хора.

Приходко крачи, не чака вече изстрели; очите се слепват; едва започват да се долавят неравните върхове на планините.

„А нали тъкмо призори и нападат...“

Отиде, доложи на Кожух, после намери в тъмнината колата си, качи се и тя заскърца и се заклати. Искаше да мисли... но за какво? Затвори слепващите се очи и започна сладко да заспива.

V

Звек на желязо, скърцане, трясък, викове... Та-та-та-та...

— Къде?! Къде?! Почакай!...

Какво гори така по цялото небе: пожар ли е или зора?

— Първа рота, бего-ом!

Черни орляци гарвани се мяркат безкрай по червеното небе с оглушителен крясък.

Навсякъде в предутринната дрезгавина се нахлузват хамути, премятат се дъги. Бежанци и обозни изпускат стръките, закачат се един друг, бясно се псуват...

... Бумм! Бумм!...

... Трескаво запрягат, закачат се с осите, шибат конете и с трясък, със съсипия, с отхвъркващи колелета безумно препускат по моста, като всяка минута го задръстват.

... Тра-та-та-та... Бумм... бумм!...

Патици летят към степта за храна. Отчаяно пицят жени...

... Та-та-та-та...

Артилеристите трескаво закачват тегличите за кобилиците.

С опулени очи, само по късичка куртка, без панталони, мята космати крака едно войниче, повлякло две пушки, и вика:

— Къде е нашата рота?... Къде е нашата рота?...

А подире му пици страхотно гологлава, разчорлена жена:

— Василе!... Василе, бре!... Василе, бре!...

Та-та-тррра-та-та!... Бумм!... Бумм!...

Ето започна вече: на края на селото над къщите, над дърветата бързо се издигат кълбящи се грамадни стълбове дим. Реве добитъкът.

Нима свърши нощта? Нима току-що не беше се разляла тъмнината и сънното дишане на десетки хиляди хора, и нестихващият шум на реката, и нима не лежах в края на невидимата чернота планините?

А сега те не са черни, не са и сини, а розови. И покривайки ги, заглушавайки отслабналия шум на реката, ехти грохот, трясък,

скърцане на вдигащите се обози, боботи, като изпълва със студ свиващото се сърце: ррр... трра-та-та-та...

Но всичко това изглежда малко, нищожно, когато из разкъсания въздух бухва разтърсващ грохот: бба-бах!!

... Кожух седи пред една къща. Лицето му е спокойноножълто — сякаш някой се готви да замине с влака и всички се суетят, бързат, а като замине влакът, всичко отново ще стане тихо, спокойно, обикновено. Всяка минута при него притичват или пристигат на потънали в пяна коне с донесения. До него стоят готови адютантът и ординарците.

Слънцето се издига по-високо, непоносимо ехти пушечна и картечна пукотевица.

А той за всички донесения има един отговор:

— Пести патроните, пести ги като очите си; да се разходват само в най-краен случай. Да се допускат близо и в атака. Да не се допускат до градините, до градините да не се допускат! Вземете две роти от първи полк, овладейте вятърните мелници, поставете картечници.

От всички страни при него тичат с тревожни донесения, а той е все така спокойноножълт, само дъвкачите на бузите му потрепват и някой, седнал като че ли вътре, весело повтаря: „Харно, момчета, харно...“ Може би след час, след половин час казаците ще нахлуят и ще съсекат всички на място! Да, той знае това, ала той и вижда как послушно и гъвкаво рота след рота, батальон след батальон изпълняват заповедите, как яростно се бият онези батальони и роти, които до вчера ревяха анархистични песни и пет пари не даваха нито за командирите, нито за него и само пиеха и се влачеха с жени; вижда как точно изпълняват всички негови заповеди командирите, същите ония командири, които до тази нощ така дружно се отнасяха презрително към него.

Доведоха един войник, заловен и пуснат от казаците. Бяха му отрязали носа, ушите, езика, отсекли пръстите и със собствената му кръв бяха написали на гърдите:

„С всички вас ще стане същото, вашата мама.“

„Харно, момчета, харно.“

Яростно напират казаците.

Но когато дотичаха от тила и задъхани му казаха: „Там, пред моста, се води бой...“ — той пожълтя като лимон — става бой между обозите и бежанците... — Кожух хукна нататък.

Пред моста — бой: секат със секири един на други колелетата, млатят се един друг с камшици, с колове... Рев, вик, нечовешки женски вой, детски писък... На моста страхотно задръстване: закачени за осите коли, заплетени с такъмните цвилеци коне, притиснати хора, ревящи от ужас деца. Тра-та-та... — долита иззад градините... Ни назад, ни напред.

— Сто-ой!... Стой!... — ревеше с прегракнал, тенекиен глас Кожух, но и сам не се чуваше. Стреля в ухото на най-близкия кон.

Нахвърлиха се върху него с колове.

— Ха-а, дяволска душа! Добитъка съсипва!... Удрете!!

Кожух отстъпваше с адютанта си и двама войници притиснат към реката, а над тях фучаха колове.

— Картечницата... — изхърка Кожух.

Адютантът като змиорка се провря под колите, под конските кореми. След минута довякоха картечницата и дотича взвод войници.

Селяните зареваха като ранени бикове:

— Удрете ги, христородавците! — и почнаха да избиват с колове пушките от ръцете им.

Войниците се бранеха с прикладите — няма да стрелят в бащите, майките и жените си я.

Кожух скокна като дива котка към картечницата, постави лента и — та-та-та... като ветрило над главите, и вятърът на смъртта с пеене размърда косите. Мъжете се отдръпнаха. А зад градините, както преди: та-та-та...

Кожух спря да стреля и като се дереше, започна да изригва триетажни псувни. Това веднага успокои хората. Заповяда — колите на моста, които не може да се откачат, да се хвърлят в реката. Хората се подчиниха.

Разчистиха моста. Пред моста застана взвод с пушки в ръце, а адютантът започна да пропуска поред.

Колите тичаха и подскачаха по моста по три в една редица; бягаха, въртейки рога, вързаните крави; като квичаха отчаяно и се теглеха на въженцата, в кариер препускаха свинете, а настилката на

моста гърмеше, като клавиши подскачаха дъските и в този грохот потъваше шумът на реката.

Слънцето се издига все по-високо. С блясъка на нещо разтопено играе непоносимо водата.

Отвъд реката в широка ивица летят обозите, като се губят в облаци прах, все повече и повече опустяват площадите, улиците, пресечките, цялата станица.

Казаците обхванаха станицата в огромна дъга, която всяка минута избухваше с изстрели и краищата на която опираха до реката. Все по-тясна става дъгата, все по-тясно е в нея на станицата, градините и обозите, които непрекъснато се изсипват през моста. Бият се войниците, бранят всяка педя земя, бият се за своите деца, бащи, майки, пестят всеки патрон, рядко стрелят, но всеки изстрел ще роди казашки сирачета, сълзи и плач в казашките семейства.

Настървено натискат казаците, близко, съвсем близко се мярка тяхната верига, вече са заели крайниците на градините, мяркат се зад дърветата, зад плетищата, зад шубраците. Залегнаха — между веригите има десетина крачки. Стихна — пестят войниците патроните: дебнат се едни други. Въртят носове: надушват — от казашката верига се носи силна миризма на пърцуца. Завистливо протягат раздути ноздри:

— Нарязали се песовете... Ех, да ги пипнем!...

И изведнъж от казашката верига долита нещо като възбудено-радостен или зверски злобен глас:

— Я глей! Та това си ти, Хвонка!!... Ах, ти, ттвойта ммамка, боже!...

И тутакси иззад дърветата впери ококорени очи младо голобрадо казаче, цяло се показва, стреляй ако щеш в него.

А от войнишката верига също така цял се показва точно такъв голобрадият Хвонка:

— Ти ли си, Ванка?! Ах ти, ттвойта ммамка, изрод крив!...

От една станица, от една улица, и къщите им една до друга под грамадните върби. А сутрин, когато изкарват добитъка, майките им ще се съберат до плета и ще подърдорят. Отдавна ли като момченца тичаха заедно яхнали пръчки, ловяха раци в бляскащия Кубан, къпеха се безкрай. Отдавна ли заедно с момичетата пееха родните украински

песни, заедно отидоха да служат, заедно, заобиколени от пръскащите се сред дим шрапнели, на смърт се биха с турците.

А сега?

Сега казачето закрещя:

— Какво правиш тук, змия смрадна?! Сбрал си се с проклетите болшевики, бандит голотумбест?!

— Кой?! Аз ли съм бандит?! А ти какво си, мръсен кулак... Баща ти малко кожи смъква от народа — от живи и от мъртви... И ти си такъв паяк!...

— Кой?! Аз съм паяк?! Чакай да видиш!! — свали пушката, замахна — прас!

Веднага носът на Хвомка стана като едра круша. Замахна Хвомка — прас!

— На ти, куче!

Ослепя с едното око казакът.

Хванаха се гуша за гуша — и почна бой!

Зареваха като бикове казаците, втурнаха се с кръвясали очи на бой с юмруци и цялата градина се задави от миризма на пърцуца. Като обзети от бяс скочиха войниците и почнаха да работят с юмруци, от пушките и помен няма — като да не ги е имало.

Ама и биха ли се!... По мутрата, по носа, в гръкляна, в челюстта, с охкане, с пращане, с трясък — и непоносими, нечувани дотогава псувни се носят над търкалящата се жива купчина.

Казашките офицери и командирите на войниците псуваха до прегракване, тичаха с револвери, като напразно се мъчеха да ги разтърват и да ги накарат да вземат оръжието си, без да смеят да стрелят — на грамадно разстояние се търкаляше невиджано човешко кълбо от свои и чужди и се носеше непоносима миризма на пърцуца.

— А-а, м... мръсници!... — викаха войниците. — Наплюскали сте се, морето ви се вижда до колене... вашата мамица, вашата мамица!...

— На ви на вас, свини, дето газите светата вода... вашата мамица, вашата мамица!... — викаха казаците.

И пак се нахвърляха. Като луди се притискаха в горещите си прегръдки — смазваха си носовете и пак без край удряха с юмруци, където и както падне. Дивата, настървена омраза не позволяваше да има каквото и да е общо между него и врага, всеки искаше да мачка, да

души, да натиска, да чувствава непосредствено под удара на своя пестник потъналата в кръв мутра на врага и над всичко се носеха тежки — дъх не можеш си пое — мръсни псувни и също такава тежка, непоносима миризма на ракия.

Час, втори... все — лудешко халосване по мутрите, все — лудешко изригване на псувни. Никой не забеляза — стана тъмно.

Двама войници дълго и старателно се бяхтаха в тъмнината един друг, като пъшкаха и псуваха, но за момент се откъснаха и се взряха един в друг.

— Ти ли си, Опанасе?! Ти какво, твоята мамка, ме налагаш като сноп на харман!

— Ти ли си, Миколка? А аз мислех — казак е. Ти защо, говедо такава, разкървави цялото ми лице, искаш да ти се предам ли, да не съм царски или що?

Като изтриват окървавените си лица, те се псуват, бавно се отдалечават във веригата и търсят в тъмнината своите пушки.

А до тях двама казаци дълго пъшкаха, налагаха се един друг с юмруци, поред се възсядаха един друг, а сетне се взряха:

— Ти какво си ме обяздил, да те вземат мътните, като стар кон?!

— Ама ти ли си, ти, Гараска?! Ама защо не викна? Само псуваш като занесен, а аз мисля — войник е.

И като изтриваха кръвта си, тръгнаха към казашкия тил. Замлъкнаха най-сетне мръсните псувни на майка и взе да се чува: шуми реката и безкрайно барабани с дъските си мостът — безспирно вървят обозите и леко помръдват обагрените краища на черните облаци от догарящия пожар. Покрай градините е залегнала верига от войници, а наоколо в степта — казашка верига. Мълчаха, превързваха подутите си със синини муцуни. Все тътне мостът, шуми реката. Точно пред разсъмване очистиха станицата. Мина последният ескадрон, като тропаше по настилката, и мостът пламна, а подир заминаващите от цялата станица се посипаха залпове, затрещяха картечници.

VI

По станичните улици вървят с песни и мотаят дългополите си пристегнати черкезки казаци, пластунски батальони; на рунтавите им черни калпаци се белеят лентички. А лицата им разхубавени: на едного окото плувнало в синьо-червено; на друг вместо нос — кървава подутина; подпухнала буза; като възглавнички увиснали бърни — няма нито един казак, по лицето на когото да не личат тъмни синини.

Но вървят весело, сбито и над вдигащия се на взривове изпод краката им прах — с отсечен железен марш, в такт, с дружно отекващата в земята стъпка:

*„Щом не поже-лах-ме,
раз-бун-ту-вах-ме...“*

Плътно, силно отеква в градините, зад градините, в степта, над станицата:

„... тѣй за-гу-бих-ме У-край-на!“

Казачките ги посрещат, всяка търси своя — спуска се радостно или изведнѣж закърши ръце, занарежда, та заглуши песента, а старата майка се затръшка, заскубе белите си коси и силни ръце я занесат в къщурката ѝ.

„... раз-бун-ту-вах-ме...“

Тичат казачета... Колко много са! И откъде ли само излязоха, през цялото време не се виждаха; тичат и викат:

— Татко!... Татко!...

— Чичко Микола!... Чичко Микола!

— А червените изядоха нашето юнче.

— Аз пък избих с прашка окото на един — спеше пиан в градината.

По улиците и пресечките на мястото на предишния лагер се разположи друг и личеше — свой лагер. Задимиха вече из всички дворове летните кухнички. Суетят се казачките. Докараха някъде от степта скритите крави; донесоха птици; и почнаха и варене, и печене.

А при реката кипи друга там работа — в надпревара удрят брадвите, като заглушават дори шума на реката, на всички страни летят и святкат на слънцето бели трески — залягат казаците, правят мост на мястото на изгорения, за да успеят да настигнат врага.

А в станицата — там друго. Формират се нови казашки части. Офицери с бележници. Направо на улицата на маси писари изготвят списъци. Прави се проверка.

Казаците поглеждат разхождащите се офицери — лъскат на слънцето пагоните. А отдавна ли, само преди някакви си шест — седем месеца, беше съвсем друго: на площадите, по улиците на станицата, по пресечките като кърваво месо се търкаляха ей също такива офицери със скъсани пагони. А из махалите, в степите, по доловете хващаха укрилите се, докарваха ги в станицата, биеха ги безмилостно, бесеха ги и те висяха по няколко дни, за да ги разнасят враните.

И почна туй преди около една година, когато пожарът, пламнал в Русия, стигна до турския фронт.

Какво е това?... Що е това?...

Нищо не се знаеше. Появиха се само непознатите болешивици и — сякаш от очите на всички падна перде — изведнъж всички видяха онова, което векове не виждаха, но векове чувствуваха: офицерството, генералитетът, заседателите, атаманите, неизброимата чиновническа рат и нетърпимата военна служба, разоряваща до дъно. Всеки казак беше длъжен да пригответи за своя сметка синовете си за служба: а три — четирима сина — на всеки да купиш кон, седло, обмундирование, оръжие — ето че се разорило стопанството. А селянинът отива при повикване гол: всичко ще му дадат, ще го облекат от главата до краката. А казашката маса постепенно обедняваше, разоряваше се и се

разслояваше: слойт на богатото казачество излизаше отгоре, заякваше, забогатяваше, останалите малко по малко затъваха.

Непоносимо, ослепително гледа мъничкото слънце целия разстлал се под него край. Мараня трепти в знойния пек.

А хората казват:

— Няма край така красив като нашия край...

Заслепяващ блясък играе по плоскодънното море. Едва доловимо пробягват стъкловидни зелени бръчки, лениво мият крайбрежните пясъци. Гъмжи от риба.

До него друго море — бездънно-синьо и до дъното, до самото дъно се отразява обърнатата синева. На безчислени късчета се дроби непоносимо лъцене — не може да се гледа. Далече в синината димят параходи, проточили черни чезнещи опашки — за жито отиват, пари носят.

А от морето се издигат като тъмносиня грамада планини; върховете са отрупани с вечни снегове, дълбоко са врязани в тях сини бръчки.

В безкрайните планински гори, в клисурите, в низините и долините, по платата и по билата — всякакви птици, всякакви зверове, дори такива, каквито вече никъде не можеш да намериш по целия свят — зубри.

В утробата на дивите скали, размити, затрупани, разхвърляни, има и мед, и сребро, и цинк, и олово, и живак, и графит, и цимент, и какво ли още няма — а петролът тече като черна кръв по всички пукнатини и в потоците, в реките леко танцуват като дъга разлелите се маслени петна и миришат на газ...

„Най-красивият край...“

А от планините, от моретата са се проснали степи, проснали са се степи без граници и предели.

„Та нямат те край и свършек нямат!...“

Безгранично лъщи пшеница, зеленейт се ливади или безкрай шушнат тръстики над блатата. Като бели петна се белеят станици, махали, села сред неизгледната гъстота на градините и остро са се извишили над тях в горещото небе пирамидалните тополи, а върху знойно трептящите могили са разперили криле сиви вятърни мелници.

По степта се сивеят стада от неподвижно заврели се една в друга овце: гъсто се вие над тях с бръмчене миллионногъмжащото царство на стършелите, мушиците, комарите.

Лениво нагазил до колене в огледалните степни води, се оглежда червеникав добитък. Точат се към доловете и клатят глави конски табуни.

А над всичко — морно звънтящ, неумиращ зной.

На препускащите по пътя впрегнати коне има сламени шапки — иначе падат от смъртно-вторачения поглед на мъничкото слънце. И хората, които невнимателно оголят глава, поразени падат с внезапно почервения лице сред изгарящия прах на пътя, изцъклят очи... Леко звънтящ, навсякъде трепкащ зной.

Когато запрегнатият с три — четири чифта витороги волове тежък плуг реже в безкрайната степ бразда, излъсканият палешник отхвърля такава тлъста, мазна земя, като че това не е земя, а черно масло — намажи си филия хляб и яж. И колкото и надълбоко да забиваш тежкия плуг, колкото и да режеш с лъскавия палешник — все едно — до мъртва глина няма да стигнеш, все едно — светналата стомана ще обръща недокоснати, девствени, единствени в света пластове чернозем — на места до цял сажан.

И каква сила, каква нечовешки плододайна сила! Забоде в земята на шега някое дете захвърлен прът — гледаш, филизи пуснал, гледаш, дървото вече клони като шатра проснало. А пък грозде, дини, пъпеши, круши, зарзали, домати, патладжани — та можеш ли ги изброи! И всичко грамадно, неவிжданo, неестествено.

Закълбят се облаци в планините, плъзнат над степите, полеят с дъждове, напои се жадната земя, а след това започва да пече лудото слънце — и страната се покрива с неவிжданo плодородие.

— Няма край така красив като този край!

А кои са господарите на този чудесен край?

Кубанските казаци са господари на този чудесен край. И имат те работници, народ работник, и той е толкова, колкото са самите казаци; и пеят също така украински песни, и говорят на родния украински език.

Братя родни са двата народа — и едните, и другите са дошли от милата Украйна.

Не са дошли казаците — натирила ги е царица Катка^[1] преди сто и петдесет години; разрушила волната Запорожка сеч^[2] и ги докарала тук; подарила им този див тогава, страшен край. От нейния подарък с кървави сълзи плакали запорожци, тъгували по Украйна. Изпълзели от блатата, от тръстиките сгърчени пожълтели трески, впили се в казаците, не жалели ни старо, ни младо, много народ натръшкали. С остри кинжали и с точни куршуми посрещнали неволните пришелци черкезите — с кървави сълзи плакали запорожките казаци, споменавали родната сеч и ден, и нощ се биели с жълтите трески, с черкезите, с дивата земя — нямало с какво да се извадят нейните вековни, недокоснати от човека залежи.

А сега... сега...

— Няма край така красив като нашия край!

А сега всички се стремят към този край като чаша, препълнена с невиджани богатства. Потеглили, подгонени от нуждата, от Харковска губерния, от Полтавска, от Екатеринославска, от Киевско, потеглила голотията и беднотията с партушините си, с децата, пръснали се по станиците и тракат като гладни вълци зъби за чудесната земя.

— Не щеш ли! На ти средния — земя им се приискала!

И станали ратаи на казаците преселниците, дали им име „пришелци“. Притеснявали ги всякак казаците, не пускали децата им в казашките народни училища, одирали от тях по две кожи за всяка педя земя под техните къщурки, градини, за аренда на земята, трупали на техен гръб всички странични разходи и с дълбоко презрение ги наричали „бесовски души“, „чига вмирисана“, „хамсел“ (тоест глупак, седнал на казашка земя).

А пришелците, твърди като желязо, без своя земя, по неволя налитаци на всякакви занаяти, на промишлена дейност, възприемчиви, стремящи се към знание, към култура, към училище — плащали на казаците със същата монета: „куркул“ (кулак,) „каклук“, „бухал“ и т.н. Така гори взаимната омраза и презрение, а царското правителство, генералите, офицерите, помещиците с радост раздухват тази зверска вражда.

Прекрасен край, димящ като горчива жлъчка от разяждаща злоба, омраза и презрение.

Ала не всички казаци, не всички пришелци се държат така едни към други. Измъкналите се от мизерията, измъкналите се от нуждата с

пресметливост, упоритост и железен труд пришелци са на почит у богатите казаци. Те държат мелници под наем, държат много казашка земя под аренда, държат ратаи от своите, от преселниците, от беднотията и имат натрупани в банките пари, въртят търговия с жито. Уважават ги онези казаци, чиито къщи са с ламаринени покриви и хамбарите им пращат от храни — гарван гарвану око не вади.

Защо така с викове и подсвирквания препускат по улиците казаци с черкезки, кривнали калпаци, препускат назад и напред, като пръскаат с копитата на конете дълбоката мартенска кал, и святкат изстрели в пролетното синьо небе? Празник ли е или друго? И камбаните до спукване разнасят весел син звън по станиците, по паланките, по селата. А хората, облечени празнично, и казаци, и пришелци, и девойки и момиченца, и побелели старци, и баби с хлътнали уста — всички, всички са излезли на пролетните празнични улици.

Да не е вече Великден? Но не, не е попски празник! Човешки празник е, първият празник от векове насам. От векове, откакто съществува земята, първият празник.

Долу войната!...

Казаците се прегръщат помежду си, прегръщат пришелците, пришелците — казаците. Няма вече казаци, няма пришелци — има само граждани. Няма „куркули“, няма „бесовски души“ — има граждани.

Долу войната!...

През февруари изгониха царя, през октомври стана нещо в далечна Русия; никой не знаеше точно какво беше станало, едно само се вряза в сърцето:

Долу войната!...

Вряза се и беше безумно ясно.

И заприиждаха полкове след полкове от турския фронт. Заниза се казашката конница, вървяха плътно батальоните на пластуните кубанци, вървяха пришелските пехотни полкове, подрънкваше конната артилерия — и всичко това се точеше като непрекъснат поток към дома, в Кубан, в родните станици, с всичкото си оръжие, с припасите, с военното снаряжение, с обозите. А по пътя разбиваха ракиените

заводи, складовете, напиваха се, давеха се, изгаряха живи в пуснатото море от спирт, оцелелите стигаха по домовете си в станици и махали.

А в Кубан има вече съветска власт. А в Кубан нахълтаха вече работници от градовете, моряци от потопени кораби и от тях изведнъж всичко стана ясно, видимо: помешчиците, буржоата, атаманите, царското разпалване на омраза между казаци и пришелци, между всички народи на Кавказ. И започнаха да хвърчат главите на офицерите, и влязоха те в чували и във водата.

А трябва да се оре, а трябва да се сее, пък слънцето, чудесното южно слънце, се разжаряше все повече и повече за плодородие.

— Е, кога ще почнем да орем? Трябва да разделяме земята, че то времето ще изтървем — казаха пришелците на казаците.

— Земя на вас ли?! — рекоха казаците и се свъсиха.

Взе да помръква радостта от революцията.

— Земя на вас ли, лентяи?!

И престанаха да избиват своите офицери и генерали, и изпълзяха те из всички дупки и на тайни казашки сборища се удряха в гърдите и говореха подстрекателно:

— Болшевиките имат постановление: да се вземе от казаците всичката земя и да се даде на пришелците, а казаците да се направят ратаи. Несъгласните да се изпращат в Сибир, а цялото им имущество да се изземва и предава на пришелците.

Потъмня Кубан, тайно отдолу запълзя запаленият пожар по степите, по доловете, по тръстиките, по задните дворове на станици и махали.

— Ех, няма така богат край като нашия!

И пак станаха казаците „кулаци“, „изедници“, „бухали“.

— Ех, няма така богат край като този край!

И пак станаха пришелците „бесовски души“, „хамсели“, „чига вмирисана“.

Забърка се весела каша през март осемнадесета година; взеха да я сърбат, до сълзи гореща, през август, когато в този край има още знойно слънце и се носят безброй облаци горещ прах.

Не ще потече Кубан обратно, не ще се върне старото; не козируват казаците на офицерите, а когато и по зъбите ги бият, те помнят как офицерите ги яхаха, а те правеха от тях кървава кайма. Но сега се вслушват в думите на офицерите и изпълняват заповедите им.

Звънкат секирите, хвърчат бели трески, стъпи мостът на другия бряг. Бързо и шумно минава по него конницата, пластуните; бързат казаците да настигнат отдалечаващия се червен враг.

---

[1] Екатерина II (1729 — 1796 г.). — Б.р. ↑

[2] Организация на украинското казачество, възникнала през 16 век в гористите острови на Днепър. — Б.р. ↑

VII

Скърцат обози, вървят войници, помахват ръце. На този очите се подули. На онзи — носът като едра слива. На трети — скулите се спекли: няма нито един без синини. Вървят, махат с ръце и весело разправят:

— Аз като го халосах по самата мутра, той току изпружи крака.

— А аз го сграбчих, стиснах му главата между краката си, че като почнах да го налагам по з... а, а той, мръсникът, като ме пипна за...

— Хо-хо-хо!... Ха-ха-ха!... — заляха се в смях редиците.

— Ами как ще идеш при булката сега?

Разказват весело и никой не може да си спомни как се случи така, че вместо да се колят и убиват, в дивия възторг на упоението те се бяхтиха един друг с юмруци по муцуните.

Водят четирима пленени в станицата казаци и по пътя ги разпитват. Очите им са угаснали, лицата в синини, кръвясали, и това ги сближава с войниците.

— Защо вие, кол ви в задника, решихте да ни биете по мутрите? Та нямате ли оръжие?

— Ами какво, като се напихме — сгърбушиха се виновно казаците.

Очите на войниците засвяткаха:

— А че откъде взехте?

— Ами ахвицерите, като стигнаха до близката станица, намериха закопани в земята, в една градина, двацет и пет буренца, май че от Армавир ги докарали нашите, когато разрушавали спиртния завод, тогиз ги закопали. Ахвицерите ни строиха и тъй думат: „Ако превземете станицата, ще ви дадем ракията.“ А ние им кажем: „А вие ни я дайте по-напреж, тогиз ние ще ги пръснем като пилци.“ Е, те ни дадоха на всеки по две бутилки, ние ги изпихме — а да ядем не дадоха, та да ни хване по-силно. И се хвърлихме ние, а пушките ни пречат.

— А-а, мръсници!! — подскочи един войник. — Като свини — и из рамо замахна, та в зъбите да удари.

Задържаха го:

— Чака-ай! Ахвицерите ги насъскали, а ти него биеш?

Зад един завой се спряха и казаците започнаха да си копаят общ гроб.

А безкрайните обози, вдигайки кълба прах, които всичко закриваха, се движеха, скрибуцаха, извиваха се на десетки версти по междуселския път, а напред се синееха планини. В колите се червенееха нахвърляни възглавници, стърчаха гребла, лопати, качета, блестяха ослепително огледала, самовари, а между възглавниците, между купищата дрехи, постилки и парцали се виждаха детски главици, уши на котки, кудкудякаха в плетени кошници кокошки, вървяха вързани отзад крави и изплезили езици, и дишайки бързо, се влачеха, като се държаха в сенките на колите, рунтави, репаясали кучета. Скрибуцаха обозите с натрупана върху тях покъщнина — жените и мъжете жадно и в бързането си бяха нахвърляли в талигите всичко, което им беше попаднало под ръка, когато се налагаше да бягат из своите къщи от въстаналите казаци.

Не за пръв път се вдигаха така пришелците. През последно време избухването на отделни казашки въстания против съветската власт вече неведнъж ги пропъждаха от родните гнезда, ала това траеше два — три дни: идваше червената войска, въдворяваше реда — всички се връщаха назад.

Пък сега се проточи много дълго — втора седмица вече. А храна бяха взели само за няколко дни. И всеки ден, всеки час чакат — още малко и ще кажат: „Е, сега можете да се връщате“ — а пък то все подалеч, все по-объркано; все по-силно се вдигат казаците; отвсякъде идват новини: из станиците се издигат бесилки, бесят пришелците. И кога ще свърши всичко това? А какво става с напуснатото стопанство?

Скърцат талиги, коли, фургони, посветват на слънцето огледала, люшкат се между възглавниците детски главици и на пъстри тълпи вървят войниците по пътя, по нивите край пътя, по бахчите, от които като скакалци са очистили до троха всички дини, пъпеша, тикви, слънчоглед. Няма роти, батальони, полкове — всичко се е смесило, объркало. Всеки върви, както и където му падне. Едни пеят песни, други спорят, крещят, псуват се, трети са се качили на колите и сънливо клюмат глави на всички страни.

За опасността, за врага никоой не мисли. И за командирите никоой не мисли. Когато се опитват да организират що-годе този течащ поток, пращат командирите на майната им и метнали пушките на рамо като тояги, с прикладите нагоре, пушат си лулите или пеят мръсни песни — „туй не ви е предишният режим“.

Кожух се губи в този непрекъснато леещ се поток и като че свита пружина натиска гърдите му: ако налетят казаците, всички ще паднат под сабите им. Една надежда има — надвеси ли се смъртта, всички като вчера дружно и послушно ще застанат в редици, само че няма ли да бъде късно? И нему се иска по-скоро да има тревога.

А в диво шумящия поток вървят и вървят демобилизираните от царската армия и мобилизирани от съветската власт; вървят доброволно постъпилите в червената войска, в мнозинството си дребни занаятчии — бъчвари, шлосери, калайджии, дърводелци, обущари, бръснари и особено много рибари. Всички те са преживявали със сух комат хляб пришелци, всички те са трудов народ, за когото идването на съветската власт внезапно повдигна крайчеца на завесата над живота — изведнъж се почувствува, че той може да бъде и не такъв кучешки, какъвто е бил. Все пак преобладаващата маса е селска. Тези са се вдигнали от своите стопанства почти всички. Останали са само богаташите — офицерите и заможните казаци не закачаха тях.

Странно поразявайки окото, олюляваха стройните си тела върху хубави коне кубански казаци — не, не са врагове, а революционни братя, казашка беднота, повечето фронтоваци, в сърцата на които сред дима, огъня и хилядите смърти революцията хвърли неугасима искра.

Ескадрон след ескадрон с рунтави калпаци, на които има червени лентички. И карабини през рамо, и блестят черни със сребро кинжали и саби — стройно, в ред сред този течащ безпорядък.

Клатят глави хубавите коне.

Ще се бият с бащи и братя. Дома оставиха всичко; къщи, добитък, покъщнина — стопанството е разорено. Вървят стройни, пъргави, алено се червеняат алените ленти, завързани от мила ръка на калпака, и пеят с младежки, силни гласове украински песни.

Любовно ги гледа Кожух: „Добре, момци! Във вас е цялата ни надежда.“ Любовно ги гледа, но още по-любовно гледа тази влачеща се наслуки сред облаците прах дрипава, боса пришелска орда — нали той е кръв от нейната кръв, плът от нейната плът.

И неотстъпно се точи зад него неговият живот като дълга полегата сянка, която можеш да забравиш, но от която не можеш да избягаш. Най-обикновена, степна, трудова, гладна, сива, неграмотна, тъмна-потъмняла, полегата сянка. Майка му е още млада, а лицето ѝ е нарязано от бръчки като измъчена кранта — куп дечурлига са на ръцете ѝ, държат се за полата ѝ. Баща му — вечен казашки ратай, жилите си е изпокъсал: но колкото и да се трепеш, все едно — гол като тояга.

Кожух на шест години е вече селско пастирче. Степ, долове, овце, гора, крави, облаци бягат, а долу бягат сенките им — ето го неговото училище.

След това будният, отракан хлапак е в дюкяна на станичния кулак — скришом се научава и да чете; след това войник, война, турския фронт... Той е великолепен картечар. Изкачи се в планините с картечната си команда в тила на турците, в една долина — турският фронт се простираше по гребена. Когато турската дивизия, отстъпвайки, взе да се спуска към него, той заработи с картечницата, започна да коси — хората падат като трева — на откоси — и потече към него димяща, гореща кръв, а никога преди това той не беше мислил, че човешка кръв може да тече до коляно — ала това беше турска кръв и се забравяше.

За невиджданата му храброст изпратиха го в школата за прапоршчици^[1]. Колко трудно беше! Главата му се пръскаше. Ала той с упоритостта на вол овладяваше учението и... пропадна. Офицерите му се смееха, офицерите възпитатели, офицерите преподаватели, юнкерите: един селендур решил да става офицер! Какъв простак... селендур... тъпо говедо! Ха-ха-ха... офицер!

Той ги мразеше мълчешката, стискаше зъби и гледаше под вежди. Върнаха го в полка като неспособен.

Пак шрапнели, хиляди смърти, кръв, стонове и пак неговите картечници (той имаше изумително око) косят и хората лягат на откоси като трева. Сред нечовешкото напрежение, сред смъртта, която всекиминутно витаеше около главата му, нямаше време да мисли в името на какво е тази кръв до колене — за цар, отечество, православна вяра? Може би — но като в мъгла е всичко. А близко, ясно е — да се издигне до офицер, да се издигне сред стонове, кръвта, смъртта, да се издигне, както от пастирче се издигна до дюкянджийски

прислужник. И спокойно, с каменни челюсти сред безумно пръскащите се шрапнели той се чувствува като в стопанството си на сенокос и ляга наоколо покосената трева.

Пращат го за втори път в школата за прапоршчици — има недостиг от офицери, през време на боевете винаги има недостиг от офицери, а той в действителност изпълнява длъжността на офицер, като командува понякога доста големи отряди и още не знае поражение. Та за войниците той е свой човек, земляк, също такъв земеделец като тях и те беззаветно вървят подир него, подир този корав, с каменни челюсти човек, вървят през огън и вода. В името на какво? За царя, отечеството, православната вяра? Може би. Но това е като в кървава мъгла, а наоколо — трябва да се върви, да се върви неизбежно: отзад — разстрел, а така весело е да се върви подир него, подир своя, подир селяка, подир коравия мъж.

Колко трудно, колко мъчително трудно! Главата му се пръска. Колко по-трудно е да усвоиш десетичните дробни, отколкото спокойно да вървиш на смърт под картечния огън.

И пак офицерите се превиват от смях — офицерите, натъпкали се в школата и с нужда и без нужда, повечето без нужда: нали тилът винаги е закътано местенце и е претъпкан със спасяващи се от фронта, а за спасяващите се, се създават хиляди ненужни тилови служби. Офицерите се превиваха от смях: селендур, кютук, мръсен простак!... Как се подиграваха, как го срязваха при отговорите, в края на краищата напълно правилни — все пак беше овладял материала.

И го върнаха, и го върнаха в полка по... неспособност.

Огнени блясъци на оръдия, пръскане на шрапнели, бездушно тътнене, кървавоогнен ураган „и смърт, и ад от всички страни“, а той като у дома си — селяк на мястото си.

Селякът на мястото си е твърд и упорит като вол, на всичко наляга като каменна канара; не напразно е украинец и черепът му се е надвесил над самите очи — мънички остри очи.

Затова, че е на мястото си сред тая смъртна работа за трети път, за трети път го изпращат в школата.

А офицерите се превиват от смях: пак ли? Селендур... простак... маймун!... И... и го връщат в полка — по неспособност.

Тогавата от щаба нареждат ядосано: да се произведе прапоршчик — има голяма загуба на офицери.

Хе-хе! Голяма загуба на офицери — и в боевете, и в бягство в тила.

С презрение го произведоха прапорщик. Яви се в ротата, а на раменете му лъщи — успя. И радостно му е, и не му е радостно.

Радостно: постигна все пак, постигна своето със страшен труд, с нечовешко напрежение. И нерадостно: лъщящото на раменете го отдели от своите, от близките, от земеделците, от войниците — от войниците го отдели, а до офицерите не го приближи: около Кожух се затвори празен кръг.

Офицерите не говореха гласно: „селендур“, „простак“, „маймун“, но на биваците, в стола, в палатките, навсякъде, дето се срещаха двама — трима души с пагони, около него оставаше празен кръг. Не говореха с думи, ала мълчаливо говореха с очи, с лице, с всяко движение: „простак, селендур, смрадлив кютук...“

Той ги мразеше спокойно, каменно, дълбоко-скрито. Мразеше. И презираше. И от тази омраза, и от своята отделеност от войниците се прикриваше със студеното си безстрашие сред хилядите смърти.

И внезапно всичко се разклати: и планините на Армения, и турските дивизии, и войниците, и генералите с учудено-смутени лица, и замлъкналите оръдия, и мартенските снегове по върховете, сякаш пространството тресна и се раззина нещо неவிжданo-чудовищно — неவிжданo, ала винаги живяло тайно в потайните кътчета, в дълбините; неспоменавано, но — когато стана, явно — беше просто, ясно, неизбежно.

Дойдоха хора, обикновени, със слаби, жълти фабрични лица и започнаха да раздират тази отворила се цепнатина, като все по-широко и по-широко я разтваряха. Заблика оттам вековната омраза, вековното потисничество, възмутилото се вековно робство.

За пръв път Кожух съжали, че на раменете му блести онова, към което така твърдо се бе стремял: той се оказа в едни редици с враговете на работниците, с враговете на селяните, с враговете на войниците.

След довтасалите октомврийски дни с погнуса скъса и захвърли пагоните и понесен от неудържимо шумящите потоци войска, устремили се към къщи, скрил се в тъмен ъгъл, като се мъчеше да не се показва, пътуваше в натъпкания друскащ конски вагон. Пияните войници пееха песни и ходеха на лов за укрили се офицери — не би се върнал, ако го бяха забелязали.

Когато пристигна, всичко лежеше разбито, целият стар строй, отношенията, а новото беше смътно и неясно. Казаците се прегръщаха с пришелците, хващаха офицерите и се разправяха с тях.

Като зрънца от мая паднаха сред ликуващото население пристигналите от заводите работници, нахлулите от потопените кораби моряци и Кубан бухна революционно като тесто. В станиците, в махалите, в селата — съветска власт.

Макар Кожух да не можеше да изрази с думи: „класи, класова борба, класово съзнание, класови отношения“, ала той дълбоко чувствуваше това от устата на работниците, схващаше го по усет, по чувство. И онова, което го изпълваше с каменна омраза — офицерството — сега се оказа дребно нищожество пред усещането, пред това чувство на неизмеримата класова борба: офицерството — това бяха само жалки лакеи на помещичика и буржоата.

А следите от спечелените някога с такава нечовешка упоритост пагони горяха раменете му: макар да го признаваха за свой, все пак — гледаха го накриво.

И пак така твърдо, със същата украинска упоритост той реши да изгори с нажежено желязо, със своята кръв, със своя живот следите и така да служи — не, неизмеримо повече да служи на бедняшката маса, кръв от кръвта на която сам беше.

А това дойде тъкмо навреме. Беднотията изкореняваше буржоазията. А тъй като за буржоа минаваха всички, които имаха един чифт гащи повече, момците ходеха по къщите, разбиваха раклите на всички, измъкваша и деляха, като на място навличаха дрехите на себе си: защото — равенство трябваше да има между всички.

Отбиха се и при Кожух, в негово отсъствие, взеха, каквито дрехи намериха, и върналият се Кожух остана така, както си беше — с изпокъсана рубашка, стара клепнала сламена шапка, лапатари, а жена му — само с една рокля. Махна Кожух с ръка, изпълнен с едно чувство, с една упорита мисъл.

Взеха момчетата да изравняват и казаците, но когато стигнаха до изравняването на земята, Кубан кипна и съветската власт беше пометена.

И Кожух върви сега сред скърцането, говоренето, шума, пръхтенето на конете и безкрайните облаци прах.

[1] Първо офицерско звание в царската армия. — Б.р. ↑

VIII

На последната гара пред планините е вавилонско стълпотворение: шум, викове, плач, най-долни мръсни псувни, размесени военни части, отделни групи войници, а зад гарата изстрели, викове, суматоха. От време на време бумтят оръдия.

Тук е и Кожух със своята колона и своите бежанци. Пристигна и Смолокуров със своята колона и бежанци. Непрестанно пристигат и други отряди — стичаха се отвсякъде, притискани и гонени от казаците. И на това последно парче земя се струпаха десетки хиляди обречени хора: кадетите и казаците никого няма да пощадят, нито стар, нито млад — всички ще легнат под шашките, под картечниците или ще увиснат на дърветата, или, наблъскани в дълбоки долове, живи ще бъдат затрупани с камъни и пръст.

И в отчаяние вече се носи нееднократно чуващото се: „Продадоха ни... пропиха ни командирите!“ И когато оръдейната стрелба се засили, изведнъж избухна:

— Спасявай се, кой как може!... Пръскайте се, момчета!

Момците от колоната на Кожух задържаха криво-ляво казаците и паниката, но, усещаше се, не за дълго време.

Командирите се съвещаваха всяка минута, но преливаха от пусто в празно и никой не знаеше какво ще стане следната минута.

Кожух заяви:

— Едничкото спасение е да прехвърлим планината и по брега на морето с усилен маршов да вървим в обход, за да се съединим с нашите главни сили. Аз потеглям ей сега.

— Ако се опиташ да потеглиш, ще открия огън по тебе — каза Смолокуров, гигант с черна, буйна брада, като святкаше ослепително със зъби, — трябва с чест да се защитаваме, а не да бягаме.

След половин час колоната на Кожух потегли, но никой не се осмели да я задържи... И щом само потегли, десетки хиляди войници, бежанци, коли, животни се спуснаха в паника след нея, като се

блъскаха, задръстваха шосето и се мъчеха да се изпреварват, да хвърлят пречещите в канавките.

И плъзна през планината безкрайна жива змия.

IX

Вървяха цял ден, цяла нощ. Преди изгрев спряха, без да разпрягат, заели на много версти шосето. Над превала, съвсем близко, трептяха едри звезди. Несмълкаемо клоkochеше в клисурите бърлива вода. Навсякъде мъгла и мълчание, сякаш нямаше ни планини, ни гори, ни урви. Само конете звучно хрупкат. Не успяха да склонят очи — звездите взеха да бледнеят; показаха се далечни гористи разклонения; в клисурите плъзнаха млечнобели мъгли. Отново се размърдаха и плъзна на десетки версти шосето.

Изад далечните хребети ослепително блисна изплавалото слънце и подгони надълго по планините сини сенки. Главата на колоната се изкачи на превала. Изкачи се на превала и всеки ахна: като неизмерим пролом свършва хребетът и като несбъдната мечта неясно се белее долу град. А от града, поразявайки със своята неочакваност, като необхватна синя стена се издига морето, такава невиджано огромна стена, че от нейната тъмна синина посиня в очите на всички.

— О, глей, море!

— А защо стои като стена?

— Ще трябва да се катерим през стената.

— Ами що, като стоиш на брега, то лежи равно чак до самия край?

— Мигар не си чул, когато Мойсей извеждал евреите от египетско робство, както ние сега, морето застанало като стена и те минали като по сухо?

— А нас май че ни е заградило, не пуска.

— То ще е заради Гараска, той има нови ботуши, та да ги не намокри.

— Трябва поп, той веднага всичко ще разбере.

— Тури го него, рунтавия, в гащите си...

С широка крачка вървят надолу редиците, по-весело се размахват ръцете, говор и смях пробягват по редиците, все по-ниско и по-ниско се спуска колоната и никой не мисли за черната гигантска ютия, която

е зловещо неподвижна, мрачно дими, като обезобразява синьото лице на залива — немския броненосец. Около него като тънички чертички — турски миноносци, и от тях също черен димец.

А иззад гребена се изливат все нови и нови редици весело крачещи войници и всички еднакво учудва тъмната синя стена до небето, и в очите им синее, и възбудено се размахват ръце в това волно спускане по бялото криволичещо шосе.

А там са и обозите. Разтърсват се коне със свлечени на ушите хамути. Грациозно, с лек тръс тичат крави. С писък летят яхнали пръчки дечурлига. Бързо подтичват възрастните, като задържат налитащите една на друга коли. И всички заедно, всяка минута извивайки по криволиците надясно-наляво, весело бързат срещу неznайната съдба.

Отзад се издигна гребенът на превала, закри половината небе.

Спусналата се глава на колоната обхвана като безкрайна змия града между залива и циментовите заводи и се вмъкна далече в тясната ивица. От едната страна се приближиха до самия бряг каменисти голи планини, а от другата — сърцето ахна, така се ширна като синеока нежност пустинно-морският простор.

Ни димец, ни белеещ се платноход. Само ажурни топящи се дантели без край и мярка прозрачно изплуват и изчезват върху влажните камъни. И в бездънното мълчание, доловима само от сърцето, звучи предвечната песен.

— Глей, морето пак легна.

— А ти мислеше тъй като стена ли ще стои? То от планината тъй ни лъжеше. Че то иначе как ще може по него да се пътува?

— Ей, Гараска, сега пропаднаха ботушите ти, цели ще нагизнат, щом тръгнеш през морето.

А Гараска весело крачи бос, с пушката на рамо.

Дружен смях се разлива по редиците и задните, които нищо не са чули и не знаят каква е работата, весело се смеят с цяло гърло.

А мрачен глас дума:

— Сегинка все едно наникъде не можем се измъкна: отгук вода, оттам планина, а отзад — казаците. И да ти се ще да свиеш, няма накъде. Пердаши напред, нищо друго!

Главата на колоната се проточи далеч по тесния бряг, скри се зад една извивка на морето, средата обгръщаше безкрайно града, а

опашката все още весело се извиваше по шосето, което се спускаше на бели криволици от хребета.

Немският комендант, който се намираше на броненосеца, забеляза непредвидено движение в чуждия, но под неговите кайзеровски топове град — а това е вече безредие и даде заповед: неизвестните хора, обози, войници, деца, жени — всичко това, което минаваше бързо покрай града — незабавно да се спрат, да предадат оръжието, запасите, фуража, хляба и да чакат по-нататъшни заповеди.

Но прашната сива змия все така бързо продължаваше да пълзи; все така бързо, равн, се друскаха обезпокоените крави; хванали се за колите, заситнили с крачета, потичваха децата; възрастните мълчаливо пошибваха напъналите се коне — и от редиците се носеше плътен, волен, дружен шум, който отекваше в дълбините; на кълба се виеше ослепително бял прах.

В този безкраен поток с трясък, с мръсни псувни от гласове, посолени от морските ветрове, като трошеше чуждите оси и колела, взе да се влива от града друг поток от натоварени коли. На тези безкрайни коли се виждаха трътлести, плътно набити, просмукани със спирт фигури на моряци; синееха се на белите матроски широки яки, ветрееха се висящите от кръглите шапчици на черно-жълти ивици панделки. Повече от хиляда коли, брички, кабриолети, файтони и каляски се вляха в пълзящите обози, а в тях седяха начервисани жени и около пет хиляди моряци, които псуваха с най-мръсни псувни.

Немският комендант почака и не дочака да спрат.

Тогава, като раздра внезапно синьото спокойствие, от броненосеца ахна нещо и започна да се чути и да ехти по планини и клисури, сякаш се търкаляха гигантски канари. А след секунда отекна далеч-далеч зад неподвижно чезнещата синя далечина.

Над отдалечаващата се пълзяща змия цъфна загадъчно и меко бяло кльбце, пръсна се със страшен трясък и бавно отвявано, започна да се стопява.

Дорестият кон, който през нощта изглеждаше вран, неочаквано се изправи на задните си крака и силно се строполи, като изпочупи стръките. Двадесетина души се спуснаха към него, хванаха го кой за гривата, кой за опашката, за краката, за ушите, за холката, веднага го смъкнаха от шосето в канавката, обърнаха там и каруцата и целият обоз, без да спре нито за секунда, по цялата широчина на шосето, кола

след кола, неудържимо препускаше напред. Горпина и Анка с плач измъкнаха, каквото им падне на ръка от обърнатата кола, напъхаха го по чуждите коли и тръгнаха пеша, а един старец бързо сряза с разтреперани ръце палдъма и свлече хамута от мъртвия кон.

Втори път от броненосеца ослепително светна грамаден език, пак изтреця в града, понесе се в планините и след секунда глухо отекна зад морската повърхност; пак цъфна в разискрената синя вис снежно клъбце, на различни места със стон изпопадаха хора, а на колата, в ръцете на младата майка с черните вежди и обици на ушите, бързо сучещото от гърдата ѝ дете се отпусна, ръчичките му се провесиха и устничките, изстивайки, се разтвориха и изпуснаха цицката.

Тя запищя с див, зверски глас. Спуснаха се към нея, но тя не се даваше, дърпаше се злобно и пъхаше в изстиващата устица гърдата, от която на бели капки капеше мляко. Мъничкото лице с полузатворените очички гаснеше, пожълтяваше.

А змията все пълзеше, все пълзеше, заобикаляйки града. Високо над превала, под самото слънце, се показаха хора. Те бяха съвсем мънички, едва различими — по-малки от нокътче. Нещо правеха, суетяха се отчаяно около конете, а след това внезапно замряха.

И тутакси там ахна едно след друго четири пъти и започна да се чупи и разнася по планините, а долу, отстрани на шосето, на различни места във въздуха започнаха бързо да разцъфтяват бели топчици и да се пръскат отначало високо, сетне все по-ниско и по-ниско, все по-близо до шосето и ту тук, ту там взеха да падат със стон хора, коне, крави. Без да слушат стоновете на хората, бързо ги туряха на колите, а конете и добитъка отвличаха настрана; змията пълзеше и пълзеше, без да се разкъсва — кола след кола.

Кайзеровският комендант се обиди. Той можеше да разстрелва жени и деца — редът изискваше това — но другите не можеха да правят това без негово, на коменданта, разрешение. Дългият хобот на оръдието в броненосеца се издигна и ахна с огромен език. Високо над синята бездна, над обоза и над планините полетя, като бързо се отдалечаваше: кли-кли-кли... и тресна там, на превала, дето бяха мъничките колкото нокътче хора, коне, оръдия. Хората там отново се засуетиха. Четириоръдейната батарея взе да изпраща едно след друго снаряди на коменданта и над „Гьобен“ вече почнаха да разцъфтяват в

синия въздух бели топченца. „Гъобен“ сърдито млъкна. От комините му гъсто се занизаха грамадни черни кълба. Потегли мрачно, излезе бавно от синия залив в тъмната синина на морето, обърна се и...

... Страхотно се пръснаха морето и небето. Морската синина помръкна. Под краката се разтърси с нечовешка сила; мъчително отекна в гърдите, в мозъка; разтвори се прозорците и вратите на къщите и всички оглушаха за минута.

На превала се издигаше непробиваема от слънцето нечовешка грамада, траурно-зеленикава, като бавно се кълбеше. И в нейните отровни пари група оцелели казаци зверски биеха с камшици в ужас препускащите в кариер нагоре коне с едно останало оръдие и след минута изчезнаха зад гребена. А зеленикаво-траурната грамада все стоеше, като бавно-бавно се разпръсваше.

От нечовешкото сътресение земята се разпука, разтвори се гробовете: по всички улици се появиха мъртъвци. Восъчножълти, с черно-хлътнали ями вместо очи, с изпокъсано вонящо бельо те се тътреха, пълзяха, куцукаха и все в една посока — към шосето. Едни мълчаливо, съсредоточено, без да свеждат очи, мъчително местеха крака, други силно подхвърляха на патерици безногото си тяло, като изпреварваха вървящите, трети тичаха, крещяха с неразбираеми, прегракнали, пресекващи гласове.

И тъничко като простреляна птица пищеше някъде:

— Во-ода... во-ода... во-о-да — тънко, като ранена птица над суха гладна ливада.

Съвсем младичък, с изпокъсано бельо, през което се жълтее тялото, равнодушно движи мъртвите си крака, като гледа и не вижда пред себе си с трескави очи:

— Во-о-ода... во-о-ода...

Сестра, с момчешки остригана до голо глава, с избелял кръст на скъсан ръкав, боса, тича след него:

— Почакай, Митя... Къде отиваш?... Ей сега ще ти дам вода, чай, почакай де... Да се върнем назад... та те не са зверове.

— Во-о-ода... во-о-ода...

Вратите и прозорците на къщите бързо се затварят. От таваните, иззад стоборите стрелят в гърба. А от лазаретите, от болниците, от частните къщи всички излизат, измъкват се от прозорците, падат от горните етажи и се точат и пълзят подир отминаващия обоз.

Ето и циментовите заводи, и шосето... А по шосето забързано преминават крави, коне, кучета, хора, коли — отпълзва змийската опашка.

Безноги, безръки, с надробени, мръсно омотани челюсти, с навити от кървави парцали чалми на главите, със забинтовани кореми бързат, без да свалят трескави очи от шосето, а колите все отминават и лицата на хората, които крачат до колите, са затворени, навъсени, гледат само пред себе си. И се носи, без да стихва, умолително:

— Братя!... Братя!... Другари!...

Долитат отвсякъде ту пресипнали, ту пресекуващи гласове, ту пронизително-звънливо се чува до самите планини:

— Другари, аз не съм тифозен, не съм тифозен, аз съм ранен, другари!

— И аз не съм тифозен... другари!

— И аз не съм тифозен...

— И аз...

— И аз...

Изнизват се колите.

Един се хваща за натрупаната догоре с покъщнина и деца кола и като се държи с две ръце, подскача на един крак. Побелелият стопанин на колата с почерняло, оцавено от слънцето и вятъра лице се навежда, хваща го за единствения му крак и го тиква в колата върху главите на отчаяно запищелите деца...

— Ей ти! Отваряй си очите, децата ще задушиш! — вика жената със смъкнала се забрадка.

Лицето на безкракия е като на най-щастливия човек в света. А покрай шосето вървят ли вървят, като се препъват, падат, стават или остават да се белеят неподвижно от двете страни на пътя.

— Милички, та всички ви бихме взели, стига да можеше, ама къде? Колко наши има ранени, а няма какво да се яде, ще загинете с нас, макар да ни е жал за вас... — Жените се секнат и трият упорито бликащите сълзи.

Войник с огромен ръст, с намръщено лице и един крак, гледайки съсредоточено пред себе си, подхвърля далеч напред патериците, след това силното си тяло, без отдих отмерва широко шосето и повтаря:

— Вашата мама... тъй и тъй, мамка ви!...

А обозът отминава и отминава. Последните колела вече вдигат прах далеч и едва се чува потракването на железните оси. Градът, заливът са назад. Само пустинно шосе, а по него, проточени надалеч, бавно се движат подир скрилия се обоз възчните мъртъвци. Малко по малко се спират безсилно, сядат и лягат встрани от пътя. И всички еднакво са насочили потъмнели очи нататък, където се скрива последната кола. Тихо улегла докоснатият от залеза прах.

А високият безкрак войник все така подхвърля на патерици силното си тяло по безлюдното шосе и мърмори:

— Вашата мама! Кръвта си сме проливали за вас... Вашата мама!...

От противоположната страна в града влизат казаците.

Х

Бавно се точи уморената нощ и без да прекъсва нито за минута шумящото, нестихващо движение, се лее черният човешки поток.

Вече изнемощяло бледнеят звездите. Изпъкват тъмни, пустинно-обгорели планини, урви, клисури.

Светлее и светлее небето. Неизмеримо се открива непрекъснатото променящото се море, ту нежновиолетово или матовобелезникаво, ту докоснато от синината на потъналото в него небе.

Върховете на планините се осветиха. Осветиха се тъмни, безбройни, поклащащи се щикове.

По скалистите склонове, надвесени над самото шосе — лозя; белеят се дачи, празни вили. Само на места стоят там хора с лопати, с кирки, със сламени домашни шапки, стоят, гледат: покрай тях безкрай, размахали ръце, вървят войници и се поклащат безчислено остри щикове.

Кои са те? Откъде са? Накъде така безспир вървят, като махат уморено ръце? Жълти като оцавена кожа лица. Изпрашени, изподраскани. Черни кръгове под очите. Скърцат колите, глухо тропат уморените копита. Надничат от колите деца. Види се, без отдих пътуват и конете са навели муцуни.

Отново прехвърлят земята с лопати. Какво друго да правят!... Но когато изправят гърбове от умора, по шосето, което криволичи послушно по извивките на брега, все вървят и вървят, и се поклащат безбройните щикове.

А слънцето вече отскочило над планините и земята, се налива със зной, и непоносимо е да гледаш блясъка на морето. Час, два, пет — все вървят и вървят. Хората, започнаха да залитат, конете да спират.

— Да не му е изхвъркнала чивията на този Кожух?

Понасят се псувни.

Доложиха на Кожух, че от неговата колона са се откъснали присъединилите се две колони на Смолокуров — със своите обози и са останали да нощуват в селището край пътя и сега шосето между тях е

свободно на около десетина версти. Той присви мъничките си очички, като прикри не на място появилите се подигравателни пламъчета, и нищо не каза. И все вървяха, и вървяха.

— Той ни утрепа с ходене — започна глухо да се носи по колоната.

— А защо ни трепе: оттук море, оттам планини, кой ще ни закача? Па така и без казаците всички ще изгинем от пресилване. Ето пет коня вече оставиха, не вървят. И хората се тръшкат край пътя.

— Какво го гледате! — викат моряците, накичени с револвери, бомби, картечни ленти, като обхождат движещите се коли и се смесват с вървящите редици. — Не виждате ли, себе си гледа. Чунким не е бил офицер? Пагонлия си е! Хубавичко запомнете: ще ни извози той. Лактите си ще ръфате, ама късно.

Когато слънцето направи сенките страшно къси, спряха за четвърт час, напоиха конете, напиха се и потъналите в пот хора и отново потеглиха по нажеженото шосе, като тежко придвижваха оловни крака, а палецият въздух се струеше. Непоносимо ослепително блести морето. И все вървят, а глухият ропот вече открито и заканително разстройва редиците. Някои командири на роти и батальони заявиха на Кожух, че ще отделят своите части на почивка и ще тръгнат самостоятелно.

Кожух потъмня, но нищо не отвърна. Колоната все върви и върви.

През нощта спряха. В тъмнината засветиха на десетки версти покрай шосето огньовете. Сечаха кривата, нискорасла, суха, бодлива драка — в тази пустиня няма гори — къртеха стоборите на случилите се там дачи, изваждаха рамките, измъкваша мебелите, горяха ги.

От нечовешката умора всички би трябвало като че ли да се проснат на земята и да заспят като заклани. Ала озарената от огньовете тъмнина шаваше червена, беше чудно оживена. Чуваше се говор, смях, звуци на хармоника. Войниците лудуваха, бутаха се един друг в огъня. Отиваха в обоза, играеха с момичетата. В котелките вреше каша. Пламъците на големи огньовете лижеха черните ротни котли. Рядко димяха военни кухни.

Този безкраен катун като да се беше разположил за дълго.

XI

Ноцта, докато вървеше с всички, беше единна. Ала щом спряха, разпадна се на късчета и всяко късче си живееше по своему.

Край малък огнец с окачено над него котле, което бяха успели да измъкнат заедно с други неща и провизии от захвърлената кола, клечеше разчорлена, прилична на вещица под червеникавата светлина, баба Горпина. Наблизо върху проснат на земята вълнен архалук^[1], въпреки топлата нощ, завил лицето си с единия му край, спеше старецът. Клекнала край огъня, бабата опяваше:

— Та няма ни чашка, ни лъжичка... И каченцето остана; кой ли ще го пипне? А беше чудесно, здраво, кленово. Ще намерим ли конче като Дорчо? Такъв серт — никогаш камшик не ще. Старче, стани да ядем.

А изпод дрехата пресипнало:

— Не ща.

— Та какво правиш ти? Не ядеш ли, ще се поболиш — тогиз на ръце ли ще трябва да те нося?

Старецът мълчаливо лежи на земята със скрито в тъмното лице.

Недалеч, до една кола на шосето, стройно се белее в тъмнината моминска фигура. И момински глас:

— Душичката ми, сърчицето ми, дай го де! Недей така...

Жени се белеят неясно около колата и няколко гласа едновременно:

— Та дай го де, трябва да се погребее ангелската душица. Господ ще го приеме...

Мълчаливо стоят мъже. А жените:

— Боските й са напращели, не можеш ги пипна.

Протягат ръце и опипват подулите се, неомекващи под пръстите гърди. Незабрадената й глава със светещи в тъмнината като на котка очи се навежда над изпъкналата, белееща се от разкъсаната риза гърда, и свикналите пръсти хващат цицката и нежно я слагат в неподвижно отворената студена устица.

— Като каменна.

— Ама смърди вече, не трябва да се оставя.

Мъжки гласове:

— Та какво още се разправяте с нея — вземете го и туй то.

— Зараза. Че как може така! Трябва да се погребете.

И двама мъже, здравеняци, силни, хващат детето, разкопчават майчините ръце. Тъмнината се пронизва от безумно-зверски вик — чува се до огньовете, проточени като верига покрай шосето; понася се над смътното невидимо море; и в пустинните планини биха го чули, ако имаше спотаени хора там. Колата скърца и се люшка от ожесточена борба.

— Хапе-е-е!...

— Дяволите да я вземат — заби всичките си зъби в ръката ми.

Мъжете отстъпват. Пак стоят опечалени жените. Някои се разотиват. Идват други. Опипват подутите гърди.

— И тя ще умре, спекло се е млякото.

А на колата все така седи настръхнала жената, върти на всички страни незабрадената си глава, зорко святка със сухо зверско око, готова всеки миг ожесточено да се защитава. Сегиз-тогиз нежно кърми с гърдата си вкочанелата, студена устица.

Трепкат огньовете, потъват далеч в тъмнината.

— Ама сърчице, дай го де, дай, бог вижда — мъртво е. Ние ще го погребем, а пък ти си поплачи. Защо не плачеш?

Девојката притиска до гърдите си тази чорлава като на вещица глава със святкащи в тъмнината вълчи очи. А онази говори, като грижливо я отстранява, говори с пресипнал глас:

— Тихичко, Анке, шшт... виж, спи, не го закачай. Цяла ноц спи, а призори ще се разшава, ще чака Степана. Щом дойде Степан, веднага ще почне мехури да пуска, с крачета да рита, да се лигави. Ох, такова мило дете, па разбрано, па разумно!...

И тя тихичко се смее с мил, сдържан смях.

— Тссст...

— Анке! Анке!... — чува се откъм огъня. — Защо не идваш да вечеряш... Старецът не иде, ти побягна... Бре ти, коза остроока... Всичко прегоря.

Жените току идват, попипат, посъчувствуват и си отиват. Или стоят подпрели с лакът лице, гледат. Замислено пухкат мъжете с лули и

озаряват се за секунда червеникави брадясали лица.

— Трябва да пратим за Степан, иначе току виж изгние на ръцете й, червеи ще хване.

— Ам' че пратихме вече.

— Микитка куцията изтича.

---

[1] Къс мъжки халат у кавказците. — Б.р. ↑

XII

Тези огънове са особени. И говорът е особен, и смехът, и женските игриви писъци, и грубите псувни, и звънът на бутилките. Или пък изведнъж едновременно гръмват мандолини, китари, балалайки — цял оркестър звучи струнно, напрегнато, съвсем неподходящо за тъмнината, за веригата огънове в тъмнината. Неподвижни са черните планини; невидимото море е мълчаливо, за да не пречи със своята грамада.

И хората са особени, едри, широкоплещести, със сигурни движения. Когато попадат в червено-игривия кръг на огъня, виждат се — охранени, бронзови лица, черни диплещи се клош-панталони, бели матроски, широко открити бронзови вратове и гърди, а на гърба се развяват лентички от кръглите шапчици. Нито една дума, нито едно движение без мръсна псувня.

Жените, изтръгнати из тъмнината от мигащия отблясък на огъня, се мяркат като ярки петна. Смях, писъци — влюбените се задирят. Запретнали пъстрите си фусти, клекнали жени готвят върху жарта на огъновете, като припяват с подозрително пресипнали гласове, а върху четириъгълните белеещи се на земята покривки — кутийки с хайвер, сардини, пушен шаран, бутилки вино, сладко, пирого, бонбони, мед. Този стан се проточва далеч в тъмнината с глъч, звън, разюздан смях, псувни, подвиквания, с неочаквано стройни, струнно-звънливи звуци на мандолини и балалайки. Или изведнъж мощно изпълни тъмнината пиянски, но сгласен, дружен хор — па току прекъснат: ето видяхте ли ни? Всичко можем. И отново същото — звън, смях, говор, писъци, шеговита, от сърце псувня.

— Другари!

— Да.

— Почвай.

— Карай, да ви таковам бащи и деди до седмо коляно!...

— Ей, Камбуз! Гривната ми скъса... мамка ти!... Гривната си загу...

Гласът секна.

— Другари, въз основа на какво сме тук?... Мигар се връщат офицерските времена?... Защо Кожух се разпорежда?... Кой го е произвеждал генерал? Другари, това е експлоатация на трудовия народ. Врагове и експлоататори...

— Трепи ги, да таковам тяхната-а-а...

И дружно, и стройно:

*„Сме-ло, дру-га-ри, в бор-ба-та,
в бор-ба-а-та за-крепва ду-у-хът...“*

XIII

Той седи озарен от огъня, прегърнал колене, неподвижен. От тъмнината зад гърба му се подава в червено осветения кръг конска глава. Меките устни бързо събират хвърленото на земята сено; звучно хрупат; голямото черно око святка умно и внимателно с виолетов отблясък.

— Та така — говори той, прегърнал все така замислено колене и без да мигне, гледа в този трепкащ огън, разказва, — докараха хиляда и петстотин моряци, събраха всички, които пипнаха. А и те, глупците, мислят: ние сме на водата, нашата работа е морска, нас няма да ни закачат. А те ги дотириха, наредиха и думат: „Копайте.“ А наоколо картечници, две оръдия, казаци с пушки. А онези, горките, копаят, хвърлят с лопатите. Млади всичките, здрави. На рътлината народ се струпал. Жените плачат. Ахвицерите ходят с леворвери. Който не хвърля бързо с лопатата, стрелят в корема му, та дълго да се мъчи. Копаят ония, а дето са с куршум в корема, лаят целите в кръв, пъшкат. Народът въздиша. Ахвицерите: „Да мълчите вие, кучи синове!“

Той разказва това, а всички мълчаливо се вслушват в онова, което той не разказва, но което всички знаят отнякъде.

Стоят наоколо осветени червено, без шапки, опрени на щиковете; други лежат по корем, слушат и из тъмнината се подават чорлави, внимателни глави, подпрени на юмруци. Старците — навели бради. И жени се белеят натъжени. А когато огънят замира, седи само един, прегърнал колене; за минутка конската глава се спуска зад гърба му, издига се и звучно хрупа; черно блести умното, послушно око. И изглежда: освен него няма никой друг — безпределна тъмнина. И пред очите му: степ, вятърни мелници, а по степта лети вран кон, пристига в кариер и като чувал се плъосва един кърваво насечен. А подир него друг, скача, долепя ухо до гърдите му: „Синко мой... синко...“

Ще хвърли някой върху тлеещите въглени твърда, суха, чепата драка. Загърчи се, пламне, отбутне тъмнината — и пак стоят опрени на

щиковете; подпират бради старите; жените са натъжени; озарени изпъкват подпрени с юмруци внимателни глави.

— Страшно мъчиха едно момиче, ох как го изтезаваха. Казаци, цяла сотня... един след друг се гавриха с нея, така си и умря под тях. Сестра имаше при нашите в болницата, остригана като момче, все боса тичаше, работничка от завод; сипаничава, но жива такава. Не искаше да се дели от ранените: одного да погледне, другиму вода да подаде. От тиф много лежах. Всичките изклаха — към двайсет хиляди. От втория етаж на паважа ги хвърляха. Ахвицери, казаци по целия град ръскаха със сабли, всички до един усмъртиха. Кръв заля целия град.

И вече няма звездна нощ, няма чернеещи се планини, а се носи: „Другари! Другари!... Аз не съм тифозен, а ранен...“ — непомръкващо стои пред очите.

Отново тъма и над тъмата звезди, а той спокойно разказва и всички чувствуват отново онова, за което той мълчи: на дванадесетгодишния му син смачкаха главата с приклад; старата му майка пребиха с бичове; жена му насилваха, колкото искаха, после ѝ метнаха примка от геранилото на кладенеца, а двете му дечица кой знае къде изчезнаха — мълчи, но всички знаят това отнякъде.

В чудновата връзка стои великото мълчание с тайнствената чернота на планините, с прикритата тъмнота на морския простор — ни звук, ни светлинка.

Мига червеният отблясък, като разклаща стеснилия се кръг на тъмнината. Седи осветеният човек, прегърнал колене. Звучно хрупа конят.

Но изведнъж се засмива един млад човек, който се подпира на щика си, и белите му зъби бляскат възрозово на голобрадото му лице.

— В нашата станица, щом дойдоха казаците от фронта, одма пипнаха своите ахвицери, па хайде в града при морето. А в града ги изведоха на пристана, привързаха им камъни на шиите, па почнаха да ги бутат от пристана в морето. Цамбурнат те във водата, па все по-надолу и по-надолу, всичко се вижда ясно — водата синя и чиста като сълза, ей богу. Аз бях там. Дъ-ълго потъват към дъното, па все с ръце, с крака току ритат, току ритат като раци с опашките си.

Той пак се засмя, показва белите си, едва обагрени от червенията зъби. Пред огъня седеше човекът, прегърнал коленете си. Потискаше

червената мигаща тъмнина, а в тъмнината нарастваше слушащата тълпа.

— А па като стигнат до дъното, гледаш, впиват се с гърчения един в друг и така умрат на кълбо. Всичко се вижда ясно — чудна работа.

Ослушаха се: далеч-далеч и меко, и говорейки нещо на сърцето, плаваха стройни струнни звуци.

— Моряците! — рече някой.

— А в нашата станица казаците тикаха ахвицерите в чували. Натикат ги в чувала, завържат, па хайде в морето.

— Че как може така да давиш хора с чували — продума печално пресипнал от вятъра степен глас, помълча и не се видя кой после каза невесело: — Отде ще вземеш чували сега, няма, стопанство без чували, кучета го яли — от Русия не докарват.

Пак мълчание. Може би защото пред огъня седи човекът, неподвижно прегърнал коленете си.

— В Русия има савецка власт.

— В Москва-а!

— Та дето е мужикът, там е и властта.

— А при нас работници идваха, свободата донесоха, съвети направиха из станиците, казаха земята да се взема.

— Съвестта донесоха, а буржоата къш.

— Та мигар селякът не стана работник? Е-хе, колко наши работят на циментовия, а на маслобойния, на машинния, та навсякъде из градовете по заводите.

Отнякъде долиташе слабо:

— Ох, мамо...

След това заплака пеленаче. Женски глас го успокояваше. Май че на шосето, в мътно чернеещите се коли.

Човекът разтвори колене, изправи се осветен като по-рано червеникаво от едната страна, дръпна за гривата наведената глава на коня, тури юздата, събра от земята в привързания към седлото чувал останките от сеното, метна пушката през рамо, скочи на седлото и мигом потъна. Дълго тропаха копитата, докато се отдалечаваха и отслабваха, и също заглъгнаха.

И пак им се струва: като че няма тъмнина, а безкрайна степ и вятърни мелници и от вятърните мелници се носи тропот на копита и

дълги, полегати сенки се гонят, а достигом: „Къде? Да не ти е щукнал умът?... Назад!...“ — „Та той има семейство там, а тук син му лежи...“

— Ей, втора рота!...

Изведнъж пак тъмнина и като далечна верижка горят огньовете.

— Замина да докладва на Кожух — отлично знае всичко за казаците.

— Ех, колко е изклал от тях — и деца, и жени!

— Та у него всичко е казашко — и, черкезката, и гащите, и калпакът му. Казаците го вземат за свой. „От кой полк си?“ — „От еди кой си“ — и върви нататък; жена му попадне, със сабята отсече главата ѝ, малко дете — с нож го ръгне. Де му се случи сгодно място, иззад купите или иззад някой ъгъл с пушка трепе казаците. Докрай всичко знае за тях, какви части, къде, колко, всичко докладва на Кожух.

— Децата с какво са се провинили, мигар разбират? — въздъхна една жена, подпряла се печално на длан.

— Ей, втора рота, да не са ви затъкнати ушите?...

Които лежаха, се надигнаха, без да бързат, протегнаха се, прозинаха се и тръгнаха. Над планината се сипнаха нови звезди. Около котлите насядаха по земята, почнаха да сърбат яденето.

Бързо гребат с лъжиците от ротния котел, парят се, но всеки бърза да не изостане от другите. Всичко е попарено в устата, парцали увиснаха от езика и небцето, и гърлото е изгорено, с болка гълтат, но бързат, припряно кусат от димящия котел. И изведнъж хоп с лъжицата — загребал месо и... в джоба, после ще го изяде и отново бързо сърба под завистливите криви погледи на сърбащите с лъжиците войници.

XIV

Дори в тъмнината се чувствуваше — вървяха на тълпа, буйна, шумяща, и неясно се белееха. И говорът вървеше с тях, възбуден — пресипнали като че от вятъра или от пиянство гласове — примесен с невероятно засукани псувни. Онези, които гребяха с лъжиците от котлите, за момент извърнаха глави.

— Моряците.

— Мира нямат те.

Пристигнаха и изведнъж се посипа отбрана реч:

— Маmicатa ви!... Седите си тук, плюскате каша, а че революцията загива, пет пари не давате... Гадове!... Буржоа!...

— Какво лаετε вие!... Лъжци!...

Гледат ги накриво, но те са наkичени от краката до главите с револвери, картечни ленти, бомби.

— Накъде ви води Кожух?! Помислили ли сте?... Ние вдигнахме революцията... Целия флот пратихме на дъното, не погледнахме към Москва. Болшевиките почнаха там шушу-мушу с Вилхелм^[1], а ние никога не ще претърпим предателство на народните интереси. Ако някой пренебрегне интересите на народа — на място! Кой е Кожух? — Офицер. А вие — овце. Вървите навели глави. Ех, безроги животни!...

Изад огъня, на който се чернееше ротният котел — глас:

— Та вие с уличници се лепнахте за нас. Цял бардак мъкнете!

— А на вас какво ви става?! Завиждате?... Не пъхай носа си в чужда врата: ще го откъснат. Ние с живота си сме заслужили. Кой вдигна революцията? — Моряците. Кого царят разстрелваше, давеше, връзваше с въжета? — Моряците. Кой пренасяше от чужбина литература? — Моряците. Кой избиваше буржоата и поповете? — Моряците. Вие едва си отваряте очите, а моряците проливаха кръвта си в борбата. А когато ние проливахме своята революционна кръв, вие ни разпаряхте с царските щикове. Мръсници! За какво ви бива, вашата мама!

Няколко войници оставиха дървените лъжици, взеха пушките, станаха и тъмнината изведнъж се наля, а огньовете потънаха някъде:

— Момчета, дръжете ги!...

Пушките се насочиха.

Моряците извадиха револверите, с другата ръка бързо откачаха бомбите.

Беломустакат украинец, прекарал цялата империалистическа война на западния фронт, заслужил с безстрашието и хладнокръвието си подофицерско звание, избил в началото на революцията офицерите в своята рота, лапна с устни горещата каша, почука с лъжицата, като я отърси о края на котела, и изтри мустаците си.

— Като петли: ко-ко-ко-ко! Защо не кукуригате?

Наоколо се засмяха.

— Те защо се подиграват! — обърнаха се сърдито към беломустакатия украинец момчетата.

Тутакси взеха да просветват далечните огньовете. Матросите пъгнаха револверите в кобурите, затегнаха бомбите.

— Плюем на вас, да ви таковаме!...

И тръгнаха пак на такава шумна, неспокойна тумба, като се белееха неясно в тъмнината, после потънаха и чезнеше веригата на огньовете.

Отидоха си, но остана нещо от тях.

— Буренца с ракия имат много те.

— От казаците са ги задигнали.

— Как, задигнали? Всичко са платили.

— Та те имат пари — да се къпеш в тях.

— Всички кораби са обрали.

— Та защо трябва да пропадат парите, щом потапят корабите? Кой ще спечели от това?

— Когато дойдоха в нашата станица, одма очистиха всички буржоа от корен, а земята на беднотата поделиха, буржоата разгониха, кого разстреляха, кого на дърво обесиха.

— Нашият поп — бързо, за да не го прекъснат, се обади весел глас, — щом излезе от преддверието, а те него — трах! — и попът се повали. Дълго лежа край църквата, започна дори да смърди — никой не го прибира.

И веселият глас весело и бързо се засмя, сякаш и тук се боеше да не го прекъснат. И всички се засмяха.

— О, виж — звезда падна.

Всички се послушаха: оттам, където нямаше никого, където беше нощната неизмерима пустиня, долетя звук или плисък, или далечен незнаен глас долетя от невидимото море.

Задържа се мълчание.

— Та те истина казват, моряците. Какво правим ние; какво се лутаме? Живеехме си, всеки си имаше и хляб, и добитък, а сега...

— Та истината и аз казвам: тръгнахме подир ахвицерин дивото да гоним...

— Че какъв ахвицерин е той? Такъв като нас с тебе.

— А защо савецката власт никаква помощ не дава? Седят си в Москва, веселят се, а ние да сърбаме кашата, дето са я забъркали.

Далеч някъде край слабо горящите огънове се чуваха отслабнали от разстоянието гласове, шум: моряците буйствуваха — така и вървяха от огън на огън, от част към част.

---

[1] Вилхелм II — германски император. — Б.р. ↑

XV

Ноцта започна да надделява. На различни места взеха да гаснат огньовете, докато златната верига съвсем изчезна — навсякъде само черно кадифе и тишина. Не се чуват гласове. Само едно нещо изпълва тъмнината — звучното хрупкане на конете.

Някакъв тъмен човек се промъква бързо между черните неподвижни коли, а дето е възможно, тича отстрани на шосето, като прескача спящите фигури. След него с мъка го догонва друг, също така неузнаваемо черен, като накуцва с единия крак. Край колите се събуди някой, вдигне глава, изпрати с поглед в тъмнината бързо отдалечаващите се фигури.

— Що ли дирят тъдява? Какви са тия? Да не са шпиони...

Би трябвало да стане, да ги задържи, но сънят го надвива и главата му се отпуска.

Все същата черна ноц, тишина, а онези двамата тичат ли тичат, като прескачат и се провират, дето е тясно, а конете внимателно мърдат уши, спират да хрупат, ослушват се.

Далеч напред и надясно, като че ли близо до чернеещите се планини — изстрел. Самотно и ненужно се отпечата в тъмнината всред покоя мирният звук на хrupащите коне всред пустинността и пак — тишина, а този нечут отпечатък, струва ти се, все още не се е стопил. Двамата затичаха още по-бързо.

Тряс, тряс, тряс!... Все там, отдясно на планините. Дори сред тъмнината ще различиш как силно се чернее раззинатата паст на клисурата. И изведнъж картечница, която сама себе си не може да догони: та-та-та!... и още малко, доизговаряйки недоизказаното: та... та!

Надига се чернееща се една глава, втора. Някой седна. Един стана бързо и без да налучква, взе да търси между съставените на пирамида пушки своята. Но не можа да я намери.

— Ей, Грицко, чуваш ли... чуваш ли!

— Махай се!

— Чуваш ли — казаците!

— Тю-у, да те вземат дяволите... ще те тупна в зъбите!... Ей богу, ще те...

Онзи завъртя глава, почеса се по кръста, по задницата, после отиде до постлания на земята шинел, легна, поразмърда плешки, за да се намести по-добре...

... Та-та-та.

... Тряс! тряс!... тряс!... Мънички, като бодвания от карфица, се появяват за миг огънчета в зиналата тъмнина на клисурата.

— Ах, мамицата им кучешка! Мира няма от тях. Хората едва са легнали да си отдъхнат, а те — на! — като кучета. Дано корем да ви свие! Анатема! Е, бий се, както можеш — до последен дъх, със злоба, със зъби гризи, но щом хората са налягали да си починат, не ги закачай, все едно, нищо няма да спечелите, само патроните си ще изхабите и толкоз! А за хората почивка няма.

След минута в звучното отмерено хрупане на конете се вплита звукът на още едно сънно човешко дишане.

XVI

Онзи, който тичаше напред, рече, като си поемаше дъх:

— Та де са те?

А другият също тичешком:

— Тукачка. Точно туй дърво, а те са на шосето — и завика: —

Ба-бо Горпино-о-о!

А от тъмнината:

— Що?

— Тука ли сте?

— Па тука.

— Де е колата?

— Па тука, дете стоите, надясно през канавката.

И тутакси в тъмнината глас на гургулица, който изведнъж звънна сред сълзи:

— Степане!... Степане! Няма го вече...

Тя го протегна, подаде му го покорно. Той взе завитото, странно студено, подвижно като пача вързопче, от което се носеше тежък, непоносим дъх. Тя притисна глава до гърдите му и тъмнината изведнъж засия от звънящи, покрусяващи сълзи, непрежалващи сълзи.

— Няма го вече, Степане...

А жените изневиделица довтасаха — за тях няма нито умора, нито сън. Очертават се неясно около колата, кръстят се, въздишат, дават съвети.

— За първи път заплака.

— По-леко ще й стане.

— Трябва млякото й да се изсуче, иначе в главата ще я удари.

Жените в надпревара опипват напращелите гърди.

— Като камък.

После, като се кръстят и шепнат молитви, притискат устни до цицките й, смучат, молитвено изплюват на три страни, като правят кръст.

Копаха в тъмнината сред жилавите, ниски, бодливи храсти на драката, в тъмнината хвърляха с лопати пръстта. После положиха нещо завито, после го заровиха.

— Няма го вече, Степане...

Смътно се вижда как чернеещият се в тъмнината човек прегърна с две ръце бодливото дърво, засумтя с нос сподавено, като че хълцаше или пъшкаше, както момчетата, когато се борят и натискат. А гургулицата обви шията му с ръце.

— Степане!... Степане!... Степане!...

И отново светнаха звънящите в тъмнината сълзи:

— Няма го... няма, няма, Степане!...

XVII

Нощта надви. Ни светлинка, ни говор. Само звук от хрупаци коне. А после и конете престанаха. Някои легнаха; скоро ще се зазори.

Покрай мълчаливите черни планини няма се чернее безкрайно проточилият се лагер.

Само на едно място леещата непреодолима предутринна дрямка нощна тъмнина не може да надвие: през дърветата на спяща градина прозира огнец — някой не спи заради всички.

В грамадна трапезария, мебелирана с дъб, с продупчени и разкъсани по стените скъпи картини, под слабата светлина на една залепена вощеница се виждат натрупани по ъглите седла, съставени на пирамида пушки; войници в странни мъртвешки пози хъркат върху разстланите на пода скъпи пердета и завеси и тегне тежка миризма на потни хора и коне.

Остро и черно наднича през вратата картечница.

Наведен над великолепна дъбова маса с резба, която се е простряла посред трапезарията като дълга грамада, Кожух е впил мъничките си очички, от които не можеш се изплъзна, в разгънатата на масата карта. Трепка черковната угарка, като капе изстинал восък, и живи сенки бързо шават по пода, по стените, по лицата.

Над синьото море, над хребетите, прилични на рошави стоножки, се навежда адютантът и се взира.

Стои в очакване ординарецът с патрондаш, с пушка през рамо, със сабя отстрана, а върху него всичко шава от шаващите сенки.

Угарката замира за миг и тогава всичко е неподвижно.

— Ето — сочи адютантът в една стоножка — и от тази клисура могат да ни нападнат.

— Оттук не могат се промъкна — хребетът е висок, непроходим и те не могат да се доберат до нас от тази страна.

Аджутантът капна на ръката си от горещия восък.

— Само да можем да стигнем до този завой, там вече няма да ни стигнат. Трябва да се върви с всички сили.

— Няма нищо за ядене.

— Все едно, и да стоим, хляб няма да родим. Да вървим — там е само спасението. Пратихте ли за командирите?

— Всички ще дойдат наведнъж — мръдна ординарецът и лицето му, и шията му бързо заиграха от трепкащи сенки.

Само в грамадните прозорци чернееше нощната чернота.

— Та-та-та-та... — обади се някъде далеч в чернеещите се клисури и отново нощта се наля със закана.

Тежките стъпки по стъпалата, по верандата, после в трапезарията като че донесоха тази закана или известие за нея. Дори неясно мъждукащата угарка озари колко много са напращени влезлите командири и от умората, от жегата, от непрестанния поход всичко по лицата им изпъкваше ъглесто.

— Какво става там? — запита Кожух.

— Прогонихме ги.

В грамадната, едва осветена трапезария беше дрезгаво, неясно.

— А няма с какво да ни зачешат — казва друг с пресипнал от вятъра, дрезгав глас. — Да имаха оръдия, а то само една товарна картучница.

Кожух се вкамени, навъси над очи гладкото си отсечено чело и всички разбраха — не е работата в нападението на казаците.

Струпаха се около масата; кой пушеше, кой дъвчеше коричка хляб, кой уморено гледаше, без да вниква в картата, все така смътно и неясно разстлана на масата.

Кожух прецеди през зъби:

— Не изпълнявате заповедите.

Отведнъж трепкащи сенки зашаваха по уморените лица, по напращените шии; трапезарията се изпълни с остри, свикнали да заповядват на открит въздух гласове:

— Преуморихме войниците...

— Та аз имам част, сега не можеш я дигна...

— А моите, щом пристигнаха, натръшкаха се като умрели и огньовете не запалиха.

— Нима е мислимо да се върви с такива преходи — така и армията ще погубим не след много...

— Глупава работа...

Лицето на Кожух беше неподвижно. Изпод надвесения череп малките очи не гледаха, а чакаха, ослушваха се. В грамадните отворени прозорци зееше неподвижна чернота, а зад нея нощта беше изпълнена с умора и задрямало тревожно напрежение. Изстрели откъм клисурата не се чуваха. Чувствувахе се, че там тъмнината е още по-гъста.

— Аз, всеки случай нямам намерение да рискувам моята част! — викна полковникът, като че ли командуваше. — Върху мене лежи моралната отговорност за живота, здравето, съдбата на поверените ми хора.

— Абсолютно вярно — рече бригадният, който изпъкваше със своята фигура, увереност и навик да дава заповеди.

Той беше офицер от армията и чувствувахе сега — дошъл е най-после моментът да прояви цялата си сила, цялата вложена у него дарба, която така неразумно, без сметка държаха под възбрана ръководителите на царската армия.

— ... Абсолютно вярно. При това планът на похода абсолютно не е разработен. Разположението на частите трябва да бъде съвсем друго — нас всяка минута може да ни отрежат.

— Ако от мене зависеше — подхвана разпалено един командир на кубанска сотня, препасан стройно и тънко в черкезка, със сребърен кинжал, забоден косо в пояса, с юнашки килнат калпак — ако от мене зависеше, да бях на мястото на казаците, веднага щях да нападна от клисурата — туп! — и оръдията дим да ги няма.

— Най-сетне нито диспозиция^[1], нито заповеди, та кво сме ние — орда или банда?

Кожух рече бавно:

— Аз ли съм командуващ или вие?

И това се отпечата неизлечимо в грамадната стая: мъничките, остро пронизващи очички на Кожух чакаха — само че не, не отговор чакаха.

И пак зашаваха сенките, като променяха лицата, изразите.

И пак пресипнали от вятъра, излишно силни в стаята гласове:

— Върху нас, командирите, също лежи отговорност — и не по-малка.

— Дори и в царско време се съвещаваха с офицерите в трудни моменти, а сега е революция.

А зад думите се криеше:

„Ти си прост, долен, грозно скроен човек на земята, не разбираш, а и не можеш да разбереш цялата сложност на положението. Издигнал си се до чин на фронта. А на фронта, по липса на истински офицери и кон ще произведат. Масите те избраха, но масите са слепи...“

Така говореха с очите си, с израза на лицата си, с цялата своя фигура бившите офицери от армията. А командирите — кацари, дърводелци, калайджии, бръснари — казваха:

„Ти си от нашата черга, а с какво си по-добър от нас? Защо ти, а не ние? Ние още по-добре от тебе ще се справим с работата...“

Кожух чуваше и единия, и другия разговор, и думите, и зад думите и с все така присвити очи се вслушваше в тъмнината зад прозорците — чакаше.

И дочака.

Някъде далеч сред нощта се роди слаб, глух звук. Все повече и повече, по-ясно и по-ясно: бавно, все нарастваше, глухо, тежко и неловко се пълнеше нощта с отекващите крачки на вървящи в мрака. Ето крачките стигнаха до стълбището, за момент изгубиха ритъма си, разстроиха се и започнаха разбъркано, както дойде, да се изкачват на верандата, заляха я и в дрезгаво осветената трапезария, през широко разтворените, черно зеещи врати като безкраен поток потекоха войници. Те изпълваха все повече и повече трапезарията, докато не я заляха цялата. Мъчно можеше да бъдат разгледани, чувствуваше се само — много имаше и всички бяха еднакви. Командирите се скупчиха на оня край на масата, гдето беше разтворена картата. Едва мъждукаше угарката.

В полумрака войниците се покашляха, секнеха се, плюеха на пода и разтриваха с крак, пушеха цигари и смрадливият дим невидимо се разстилаше над неясната тълпа.

— Другари!...

Грамадната стая, пълна с хора и полутъма, се наля с тишина.

— Другари!...

Кожух с мъка прецеждаше през зъби думите:

— Вие, другари представители на ротите, и вие, другари командири, трябва да знаете в какво положение сме. Зад нас градът и пристанището бяха заети от казаците. Там останаха двацет хиляди ранени и болни червени войници и всичките двацет хиляди са избити

от казаците по заповед на офицерите; същото готвят и на нас. Казаците нападат ариергарда ни в третата колона. От дясната ни страна е морето, от лявата — планините. Между тях — дупка, и ние — в дупката. Казаците тичат отвъд планините, през клисурите се промъкват към нас и ние трябва всяка минута да се браним. Така и ще ни нападат, докато не стигнем до онова място, дето хребетът завива настрана от морето — там планините са се проснали нависоко и нашироко и казаците не могат да се доберат до нас. Така покрай морето ще стигнем до Туапсе, докдето има триста версти. Там през планините е прокарано шосе, по което ще се прехвърлим пак в Кубан, а там са нашите главни сили, нашето спасение. Трябва да вървим с всички сили. Провизии имаме само за пет дни, всички ще измрем от глад. Да вървим, да вървим, да вървим, да тичаме, да тичаме, колкото можем, нито да спим, нито да пием, нито да ядем, само да тичаме с всички сили — там е спасението — и да си пробиваме път, ако някой го прегради!...

Той замълча, без да обръща внимание на никого.

Цареше тишина в стаята, изпълнена с хора и с последните сенки на догарящата угарка; цареше също такава тишина и в безкрайната нощ зад черните прозорци, и над безбрежното невидимо и нечуващо се море.

Кожух погледна непримиримо изпод все така надвесения си череп.

— Хубаво, другари. Поставям едно задължително условие, подпишете се: дори за най-малкото неизпълнение на заповед — разстрел. Подпишете се.

— Че какво, ние...

— Но защо?

— Ама защо да не се подпишем...

— Ние и така винаги... — запелтечиха на различни гласове командирите.

— Момчета — рече Кожух, като стискаше желязно челюсти, — момчета, а вие как мислите?

— Смърт! — гръмнаха стотици гласове и като не се побрах в трапезарията, проехтяха зад разтворените черни прозорци, само че там никой не чу.

— На разстрел!... Неговата мама... Няма да му гледаме черните очи, щом не изпълнява заповедите... Трепи ги!

Войниците, сякаш обръч се скъса, отново се размърдаха, като се обръщаха един към друг, размахваха ръце, секнеха се, блъскаха се, допушваха бързо и разтриваха с крак цигарите.

Стиснал челюсти, Кожух каза, като да набиваше в мозъците:

— Всеки, който наруши дисциплината, бил той командир, бил редник, подлежи на разстрел.

— На разстрел!... Да се разстрелват кучите му синове, били те командири или войници, все едно... — отново гръмна с жар грамадната трапезария и отново беше тясно — не се побраха гласовете и излетяха в тъмнината.

— Добре. Другарю Иванко, напишете хартийката, нека се подпишат командирите: за най-малкото неизпълнение на заповед или за разсъждение — на разстрел без съд!

Адютантът измъкна от джоба си парче хартийка и като се намести до самата свещ, взе да пише.

— А вие, другари, по местата си. Обявете в ротите за постановлението: дисциплина — желязна, пощада — за никого...

Като се тълпяха, бутаха и допушваха цигарите си, войниците започнаха да се изсипват на верандата, после в градината и от техните гласове все по-далеч и по-далеч оживяваше тъмнината.

Над морето започна да се белее.

Командирите изведнъж почувствуваха — от раменете им падна някаква тежест, всичко се определи, стана по-просто, по-ясно и по-точно; подхвърляха си шеги, смееха се, пристъпяха подред, подписваха се под смъртната присъда.

С все така отсечено надвесен над очите череп Кожух даваше накратко заповеди, като че това, което ставаше сега, нямаше никакво отношение към онова важно и голямо, което той е призван да върши...

— Другарю Востротин, вземете ротата и...

Чу се тропот на препускащ кон и секна пред верандата. Чуваше се как конят — види се, връзваха го — пръхтеше и силно се разтърсваше, като звякаше със стремената.

В дрезгаво трепкащата полумъгла се появи кубанец с калпак.

— Другарю Кожух — продума той, — втора и трета колона са се установили на нощувка на десетина версти назад. Командуваният

заповяда вие да почакате, та техните колони да ви настигнат, за да вървите заедно...

Кожух го гледаше с неподвижно каменните си черти.

— Друго?

— Моряците се движат на групи между войниците и по обозите, дрънкат, надумват хората да не слушат командирите, сами войниците да командуват. Казват — Кожух трябва да бъде убит...

— Друго?

— Казаците са изтикани от клисурата. Нашите стрелци се вдигнаха по клисурата, прогониха ги от другата страна, сега е тихо. От нашите има трима ранени, един убит.

Кожух помълча.

— Добре. Върви.

А в трапезарията вече станаха по-ясни и лицата, и стените. В рамката на една картина се показва със своята синина чудесно, сътворено от четката море; в рамката на прозореца едва се показва чудесното, блеснало, живо море.

— Другари командири, след час да тръгнат всички части. Да се върви с най-голяма скорост. Да се спира само колкото хората да пият вода и конете да се напоят. На всяка клисура да се поставя верига от стрелци с картечница. Да не се допуска частите да се откъсват една от друга. Да се следи най-строго да не бъде обиждано местното население. Да ми се донася много често чрез ездаци за състоянието на частите!...

— Слушаме! — забръмчаха командирите.

— Вие, другарю Востротин, изведете вашата рота в тила, отрежете моряците и не допускайте да вървят заедно с нас, нека вървят с другите колони.

— Слушам.

— Вземете картечници и стане ли нещо — стреляйте по тях.

— Слушам.

Командирите тръгнаха вкупом към изхода.

Кожух започна да диктува на адютанта: кой от тях да бъде отстранен напълно от командуването, кой да бъде преместен, кому да се даде по-високо назначение.

След това адютантът сгъна картата и излезе заедно с Кожух.

В грамадната опустяла стая с оплут, покрит с угарки под забравена мигаше и припламваше свещта, владееше тишина и тежката миризма от хората, а дървото под светилника започваше да почервява, да се гърчи и лекичко да дими. Нямахме вече нито пушки, нито седла.

В широко разтворените врати димеше тънко с предутринна синкава мъглица морето.

Покрай брега, покрай планините, далеч напред и назад като грах биеха барабани и събуждаха хората. Някъде засвириха тръби също като чудновато крякане на ято медни лебеди и медта отекна в планините и в клисурите, и на брега и замря над морето, защото то се беше раздиплило безбрежно. Над току-що изоставената прекрасна вила се издигаше грамаден стълб дим — забравената угарка от свещта не догоря напразно.

---

[1] Бойно разпореждане до войските за бой или походен марш.
— Б.р. ↑

XVIII

Втора и трета колона, които вървяха след колоната на Кожух, изостанаха далеч назад. Никой не искаше да си дава зор — горещина, умора. Рано спираха за нощуване, късно потегляха сутрин. Пусто белеещият се простор по шосето между челната и задните колони ставаше все по-голям и по-голям.

Когато спираха на нощувка, лагерът, както си беше, така се и проточваше на много версти покрай шосето между планините и брега. Прашните, уморени, капнали от зноя хора, щом се докопваха до почивката, разпалваха весело огньовете; чуваха се смях, шеги, разговори, хармоника; лееха се милите украински песни, ту гальовни, задушевни, ту пък страхотни и гневни като историята на този народ.

Между огньовете ходеха накачулени с бомби и револвери прогонените от първата колона моряци, които псуваха улично и говореха:

— Овце ли сте вие или какво? След кого вървите? След оня със златните пагони от царската служба. Кой е този Кожух? На царя служил ли е? А сега се е престорил на болшевик. Ами вие знаете ли кои са болшевиките? От Германия с пломбирани вагони ги докараха да вършат разузнаване, а в Русия се намериха глупци, пълзят подире им като тесто от нощви. Ами знаете ли, че те имат тайно съглашение с Вилхелм? А-а, видите ли, овце виторози! Русия погубвате, народа погубвате. Не, ние, социалистите революционери, на нищо не обърнахме внимание: от болшевишкото правителство в Москва ни дадоха заповед — да се предаде флотата на немците. А ние я потопихме — не щете ли, на-а! — гледай какво им се прищяло... Пък вие, тълпа, стадо, нищо не знаете, вървите навели глави. А те имат тайно съглашение. Болшевиките предадоха Русия на Вилхелм с всичките ѝ богатства; пълен влак със злато са получили от Германия. Гад шугава сте вие, да ви таковаме!

— Ами вие какво лаете като песове! Я вървете на майната си...

Войниците ги псуваха, но когато моряците си отиваха, започваха подир тях:

— Че какво, което е право, право си е... Макар и да са дрънкала, но моряците право казват. Защо болшевиките не ни помагат? Казаците ни нападат, а защо от Москва не ни пращат помощ — само за себе си мислят.

От чернеещата се даже сред тъмнината клисура пак така се чува изстрели и на различни места за миг пламваха и угасваха огънчета, попука малко картечница и грамадният лагер бавно започна да потъва в тишина и покой.

И също така в една празна вила, обърната с верандата си към невидимото море, се събра командният състав на двете колони. Не откриваха събранието, докато не пристигна в кариер ездач и не донесе стеаринови свещи, взети от селището. Също така на маса в трапезарията беше разгъната карта, паркетният под бе покрит с угарки, по стените висяха сиротни и разпокъсани скъпи картини.

Смолокуров, грамаден, чернобрад, добродушен, незнаещ къде да дене физическата си сила, седеше в бяла матроска, с разкрасени крака и сърбаше чай. Командирите на частите бяха около него.

По това как пушеха, подхвърляха си изрази и мачкаха с крака цигарите се чувствуваше — не знаеха как да започнат.

И все така всеки от събралите се смяташе себе си призван да спаси тази грамадна маса, да я изведе оттук. Накъде?

Положение неясно, неопределено. Какво ги чака напред? Едно знаеха: отзад е гибел.

— Трябва да си изберем един общ началник и на трите колони — рече един от командирите.

— Вярно!... Много право! — зашумяха.

Всеки искаше да каже:

„Разбира се, мене трябва да изберат“ — и не можеше да го каже.

И понеже всички искаха това, мълчаха, без да се гледат един друг, и пушеха.

— В края на краищата трябва нещо да се направи, трябва да изберем някого. Аз предлагам Смолокуров.

— Смолокуров!... Смолокуров!...

Внезапно беше намерен изход от неопределеното положение. Всеки мислеше: „Смолокуров е отличен другар, чудесен момък,

беззаветно предан на революцията, гласът му се чува на една верста, така силно реве по митингите, но на тази работа ще си строши главата и тогава... тогава, разбира се, ще се обърнат към мене...”

И всички пак се развикаха дружно:

— Смолокуров!... Смолокуров!...

Смолокуров разпери смутено грамадните си ръце:

— Ама за какво... аз... сами знаете, аз съм по морската част, там дори дреднаут ще обърна, а тук е сухопътна работа.

— Смолокуров!... Смолокуров!...

— Е че какво, аз... добре... ще приема, само че помагайте ми всички, братлета, а то какво излиза, аз... самин... Е, хубаво. Утре тръгваме — пишете заповед.

Всички знаеха отлично: и да пишеш, и да не пишеш заповеди, няма какво друго да се прави, освен да се влачат по-нататък — нито могат да стоят на едно място, нито могат да вървят назад към казаците на смърт. И всички разбраха, че и те няма какво да правят, освен само да чакат, докато Смолокуров се оплете и със своите заповеди си счупи врата. Пък и няма накъде да се свие — влачи се, та се влачи подир колоната на Кожух.

И някой каза:

— На Кожух трябва да се прати заповед — избран е нов командущ.

— Ама на него му е все едно, той ще си кара, както си знае — зашумяха наоколо.

Смолокуров тресна с пестник и дъските на масата под картата изпукаха.

— Аз ще го накарам да се подчини, ще го накарам! Той и към града отиде със своята колона, позорно бягаше. Трябваше да остане и да се бие, с чест да сложи кости.

Всички го гледаха. Той се изправи в целия си грамаден ръст и не толкова думите, колкото могъщата му фигура с красиво протегнатата ръка бяха убедителни. Изведнъж почувствуваха — изходът е намерен: за всичко е виновен Кожух. Той бяга напред, не дава никому да се прояви, да използва вложените у него сили и цялото напрежение, цялото внимание трябва да се насочи в борба с него.

Закипя работа. При Кожух пратиха ординарец, който го настигна посред нощ. Организираха щаб. Извадиха пишещи машини,

организираха канцелария, заработи машината.

Взеха да чукат на пищеците машини обръщения към войниците с цел да ги възпитават и организират:

„Ние, войници, не се боим от врага...“

„Помнете, другари, че за нашата армия трудностите са нищо...“

Тези заповеди се умножаваха, четяха се в ротите, в ескадроните. Войниците слушаха неподвижно, без да свалят очи, после с големи усилия, с всякакви хитрости, понякога с бой, си доставяха заповедта, оправяха я на колене, свиваха си цигари и запушваха.

И на Кожух пращаха заповеди, ала той всеки ден се отдалечаваше все повече и повече и като все по-голямо празно пространство лягаше между тях безлюдното шосе. И това дразнеше.

— Другарю Смолокуров, Кожух пет пари не дава за вас, пердаши ли пердаши напред — думаха командирите, — за слива не бръсне всички наши заповеди.

— Какво ще правите вие с него — смееше се добродушно Смолокуров, — аз, какво, по сухопътната част не разбирам, аз съм по морската...

— Но нали вие сте командоващ на цялата армия, нали вас избраха, а Кожух е ваш подчинен.

Смолокуров мълчи една минута, сетне цялата му грамадна фигура се налива с гняв:

— Добре, аз ще го махна!... Ще го ммахна!...

— Че какво се влачим в опашката му! Необходимо е самите ние да си изработим план, наш собствен план. Той иска по брега да стигне до шосето, което води по прохода от морето през планината в кубанските степи, а ние ще тръгнем още сега ето оттук, през хребета, през Дофиновка — там има стар път през планините — и ще бъде по-късо.

— Да се изпрати незабавно заповед на Кожух — задудна Смолокуров — да не мърда от мястото си със своята колона и лично той да се яви тук на съвещание! Движението на армията ще продължи оттук през планините. Ако не се спре, ще заповядам на артилерията да разгроми колоната му.

Кожух не се яви и отиваше все по-далеч и по-далеч, и беше недосегаем.

Смолокуров заповяда армията да свърне в планините. Тогава неговият началник щаб, който беше следвал академията и разбираше положението, в един момент, когато ги нямаше командирите, пред които Смолокуров се държеше сприхаво, предпазливо — Смолокуров беше невероятно упорит — каза:

— Ако тръгнем оттук през хребета, ще загубим в непроходимите планини всичките си обози, бежанците и най-важното — цялата артилерия — защото тук има пътека, не път; а Кожух постъпва правилно: ще върви до онова място, дето през хребета минава шосе. Без артилерия казаците ще ни изловят с голи ръце, при това ще ни разбият на части — отделно Кожух, отделно нас.

Макар това да беше ясно, но то не беше още убедително. Убедително беше това, че началник щаба говореше твърде предпазливо и предупредително на Смолокуров, че бе следвал военна академия, но не се перчеше с това.

— Да се даде заповед за придвижване по-нататък по шосето — свъси се Смолокуров.

И отново потекоха на шумни безредни тълпи войници, бежанци, обози.

XIX

Както винаги в Кожуховата колона, спряла за нощувка сред тъмнината, вместо сън и почивка се чуват говор, балалайки, хармоники, момински смях. Или изпълвайки и оживявайки нощта, ще се разлеят стройни, звучни гласове, пълни с младежка енергия, таен смисъл, бликаща сила.

*„Ре-ват, сте-нат въл-ни бур-ни
сред мо-ре-то си-и-ньо...
Пла-чат и тъ-жат ка-за-ци
във тур-ска нево-ля...“*

Ту се извишава, ту се снишава. И не се ли издига и спуска равномерно морето като вълните на младежките гласове? И не се ли разлива в тъмнината на нощта мъка — тъгуват казаците, тъгуват младите. И не за тях ли, не са ли те изтръгналите се от неволята на офицерството, на генералите, на буржоата и не отиват ли те да се бият за свободата? И не се ли разлива печал, печал-радост в живата, препълнена с напрежение тъмнина?

„... Сред мо-ре-то си-и-ньо...“

А морето е тук, долу, под краката, но мълчи и е невидимо.

И сливайки се с тази радост-печал, леко се позлатиха върховете на планините. От това още по-черни, още по-траурни се издигнаха техните грамади — тънко се позлатиха начупените зъбери на планините.

След това през седловините, през проломите, през клисурите задимяха дълги ивици лунна светлина, а още по-черни, още по-гъсти

се проточиха наред с тях черните сенки на дърветата, скалите, върховете — още по-траурно, по-непрогледно.

Тогава иззад планините възлезе луната, погледна щедро и светът стана друг, а момчетата престанаха да пеят. И се видя — по камъните, по повалените дървета, по скалите седят момчета и момичета, а под скалите е морето и то не може да се гледа — додето поглед стига безкрайно струи и се прелива студено, разтопено злато. Непоносимо бе за гледане.

— Като че диша — рече някой.

— А па разправят, всичко туй бог го бил създал.

— А защо излиза така — тръгнеш ли направо, ще стигнеш в Румъния или в Одеса, а може и в град Севастопол; накъдето се обърне компасът, там и ще отидеш?

— А при нас, братлета, на турския фронт, случваше се пред бой попът току веднага молебен да захване. А колкото и да служеше, от нашего брата планини трупаха.

Промъкват се все нови матовосинкави ивици, лягат по стръмнините, чупят се по издатините ту изтръгнат ъгъл на бяла скала, ту прострените ръце на дървета или склон, разяден от ровини, и всичко е остро, ясно, живо.

По шосето шум, говор, тропот от стъпки и като проклятие псувни, мръсни псувни на майка.

Всички надигнаха глави, обърнаха се...

— Кой са тия? Какви са тия мръсници, дето псуват, тяхната мама!

— Моряците си дирят белята.

Моряците вървяха на огромна безредна тумба ту заливани от лунната светлина, ту невидими в черната сянка и като смраден облак се носеха над тях мръсни псувни — просто да се задушиш. Стана скучно. Момчетата и момичетата почувстваха умора, почнаха да се протягат и прозяват и взеха да се разотиват.

— Трябва да се спи.

С глъчка, с шум, с псувни моряците стигнаха до една скалиста седловина. В мрачна лунна сянка стоеше кола, а в нея спеше Кожух.

— Къде отивате?! — преградиха пътя с пушките си двама часови.

— Къде е командувачият?

А Кожух вече беше скочил и над колата в чернотата пламнаха две вълчи огънчета. Часовите взеха за стрелба:

— Ще стреляме!

— Какво искате? — гласът на Кожух.

— Ами до вас дойдохме, командире. Свършиха ни се всичките провизии. Какво да правим — от глад ли да изпукаме?! Ние сме пет хиляди души. Целият си живот сме отдали на революцията, а сега от глад да пукнем!

Лицето на Кожух не се виждаше, в такава черна сянка стоеше, ала всички виждаха: горяха две вълчи огънчета.

— Влезте в редиците на армията, ще ви дадем пушки, ще ви зачислим на храна. Провизиите ни са на свършване. Не можем да храним никого, освен бойците под оръжие, иначе не ще се измъкнем. На бойците — и на тях дажбите са намалени.

— А ние не сме ли бойци? Защо насила ще ни вкарвате? Ние сами знаем как да постъпваме. Когато се наложи да се бием, не по-зле, а по-добре от вас ще се сражаваме. Няма вие да ни учите нас, старите революционери. Къде бяхте вие, когато ние разклацахме царския трон? В царската войска служехте вие като офицери. А сега ние да издъхваме, след като дадохме всичко на революцията — за вас командир се вика кой държи камшика! В града хиляда и петстотин наши паднаха, офицерите живи ги закопаха в земята, а...

— Да, паднали са ония, а вие тук с жени...

Моряците зареваха като стадо диви бикове:

— На нас, борците, очите ни да вадите!

Реват, размахват ръце пред часовите, но не можеш да излъжеш вълчите огънчета — виждат, всичко виждат те: тук реват и размахват ръце, а отстрани и изотзад се промъкват отделни фигури, наведени пребягват мътносините лунни ивици и бегом откачват бомбите. И изведнъж от всички страни рукнаха към заобиколената кола.

В същата секунда — та-та-та-та...

Картечницата в колата засвятка. И колко е послушна тя на това зверско око в тези объркани ивици от чернота и димно-лунни петна — нито един куршум не засегна някого, а само страшно вятърът на смъртта размърда моряшките безкозирки. Всички се пръснаха настрана.

— Гледай го дявола!... Ама си го бива!... Да имахме такива картечари...

XX

Не беше успяло да се разсветлее небето, а главата на колоната се протегна вече надалеч, запълзя по шосето.

Надясно е все същият син простор, наляво се трупат гъсто гористи планини, а над тях голи скали.

Зад скалистите хребети изплава разгарящ се зной. По шосето същите облаци прах. Хиляди рояци мухи неотстъпно се лепят за хората, за животните — свои, кубански степни мухи предано придружават отстъпващите още от къщи, нощуват заедно с тях и щом пукне зората, стават заедно с тях.

Извиващото се като бяла змия и кълбящо се в прах шосе се вмъква в гъсти гори. Тишина. Прохладни сенки. През дърветата — скали. Няколко крачки от шосето и не можеш се измъкна — непроходими дебри; всичко е обвито с хмел, с лиани. Стърчат огромните игли на драката, закачат кривите шипове на непознати храсталаци. Свърталище на мечки, диви котки, кози, елени, а и рисът мяука нощем отвратително като котка. На стотици версти няма следа от човек. От казаците и помен няма.

Едно време тук живеели пръснати из планините черкези. Извивали се по клисурите и през горите пътечки. Рядко като зрънца се сивеели под скалите сакли^[1]. Сред девствените лесовете се срещали тук-там мънички нивички с кукуруз или в клисурите до водата малки, добре обработени градини.

Преди около седемдесет години царското правителство изгонило черкезите в Турция. Оттогава пътеките буренявали непроходимо, подивели черкезките градини, на стотици версти се ширнала гладна планинска пустиня, свърталище на зверове.

Момците пристягат все повече връвчиците на гащите си — все повече намаляват дажбите, давани през почивките.

Пълзят обозите, тътрят се, уловили се за колите, ранените, люшкат се детските главици, изопват тегличите на единственото оръдие мършавите артилерийски коне.

А шосето, игриво извито на криволици, зигзаговидно се спуска до самото море. По синята безкрайност се е проточила — очите те заболяват да я гледаш — ослепително бляскаща слънчева пътека.

Прозрачни, стъкловидни, едва забележими бръчки неуловимо прииждат някъде отдалеч и влажно мият гъсто посипания по брега чакъл.

Колоната пълзи по шосето, без да спира нито за минута, а момците, момичетата, дечурлигата, ранените, които могат, тичат долу, свличат бегом парцаливите гащи, ризки, фусти, бързо съставят на пирамида пушките и тичешком се хвърлят в синкавата вода. Облаци искри, святкане, пламваща дъга. И взривове от също такъв слънчево искрящ смях, писък, викове, възклицания, жива човешка глъчка — брегът оживя.

Морето — нечовешки огромен звяр с гальовно-мъдри бръчки — притихва и ласкаво лиже живия бряг, живите жълтеещи се тела в ярко движение през взривовите пръски, викове, смях.

Колоната пълзи и пълзи.

Едни изскокват, грабват гащи, ризи, фусти, пушки и тичат стиснали под мишница вмирганите дрехи, и капките трепкат бисерно върху загорялото тяло, а като настигнат своите, бързо намъкват на шосето под веселото дюдюкане, кискане и мръсни закачки вмирганите си на пот дрипи.

Други жадно се спускат бегом долу, събличат се вървешком, хвърлят се в глъчката, в пръските, святкането и притихналият звяр ласкаво лиже телата им със същите прииждащи стари, прозрачни бръчки.

А колоната пълзи и, пълзи.

Бялнаха се вили, бялнаха се къщурки на градче, пръснати нарядко по пустинния бряг. Самотни се заточиха покрай шосето. Всичко се лепи към тясното бяло платно — едничката възможност за преминаване през горите, скалите, клисурите, морските стръмни брегове.

Момчета изтичват бързо във вилите, претърсват всичко — пусто е, безлюдно, изоставено.

В градчето — гърци с големи носове, маслинени очи, затворени в себе си, мълчат със скрита враждебност.

— Няма хляб... Няма... и ние седим гладни...

Те не знаят кои са тези войници, откъде, накъде и защо вървят, не разпитват и са затворени враждебно.

Направиха обиск — наистина няма. А по мутрите им личи, че са скрили. И понеже не бяха свои, а гърчуля, задигнаха им всичките кози, колкото и да викаха чернооките гъркини.

В широка, разбутала планините клисура — руско село, кой знае как заселено тук. По дъното на клисурата лъщи лъкатушна рекичка. Къщи. Добитък. На един склон се жълтее стърнище, сеят пшеница. Свои, полтавци, приказват по нашенски.

Отделиха селяните, колкото можаха, и хляб, и просо. Разпитват — накъде и защо пътуват. Чули, че бил изринат царят и дошли болшевиките, а какво е, що е туй — не знаят. Момците им разказаха всичко и макар и да им беше жал — ех, нали са свои — задигнаха всички кокошки, гъски, патици под плача и клетвите на жените.

Колоната се точи покрай селото, не спира.

— Примираме от глад — говорят момчетата и още по-силно пристягат вървите на гащите си.

Мушат се ескадронци из вилите, ровят и в последната вила грамофон изровиха и цял куп плочи. Прикрепиха го на едно свободно седло и сред скалите, сред горската тишина, в облаците бял прах се понесе:

— ... Бъл-ха... хе-ха!... бъл-ха... — пее нечий грапав глас, хем човешки, хем нечовешки.

Момчетата крачеха и се превиваха от смях като луди.

— Я дай, дай още! Пусни пак бълхата!

После поставяха поред: „Излязла ли на рекичката...“, „Не ме изкушавай...“, „На земята целият човешки род...“.

А една плоча запя: „Бо-оже, царя ни пази...“

Отвсякъде се развикаха:

— Майната му, барабар с господата му!...

— Нахлузи си го на...

Махнаха плочата и я хвърлиха на шосето под безбройните стъпки на вървящите.

Оттогава грамофонът не знаеше нито минута почивка и като хъркаше и се дереше от ранни зори до късни нощи врещеше романси, песни, опери. Преминаваше поред от ескадрон в ескадрон, от рота в

рота и когато някъде го задържаха повече, работата стигаше до бой. Грамофонът стана общ любимец и с него се отнасяха като с жив човек.

---

[1] Колиба, къщурка на кавказки планинци. — Б.р. ↑

XXI

Наведен над коня, килнал калпака си на самия тил, по края на шосето препускаше насреща на движещите се кубанец и викаше:

— Де е таткото?

А лицето му потно и конят тежко движи мокрите си хълбоци.

Над гористите планини са се вдигнали облаци — огромни, кълбести, бляскавобели и гледат шосето.

— Май че буря ще има.

Нейде зад завоя на шосето се е спряла главата на колоната. Редиците на пехотата се сливаха, сгъстяваха и спираха; талигите се навираха една в друга, конете виреха муцуни и обозът спираше; това спиране пробягна, предаде се в опашката.

— Какво така? Рано е още за почивка.

Потното от препускането лице на кубанеца, бързо мяркащите се хълбоци на коня, ненавременното спиране разляха тревога и неопределеност. Като придадоха отведнъж на всичко зловец смисъл и значение, някъде далеч напред се чуха слаби изстрели и секнаха. Техният звук се отпечата в настаналата тишина и вече не се заличаваше.

Грамофонът млъкна. Бързо премина с бричката към главата на колоната Кожух. После оттам долетяха конници и като псуваха нечовешки мръсно, преградиха пътя.

— Ей, назад!... Ще стреляме!... Да пукнете тук до един!...

— ... На вас казват... Там ей сегичка бой ще почне, а вие се навирате. Не е заповядано. Кожух нареди да стреляме по вас.

Тутакси всичко се изпълни с тревога. Жени, старци, баби, момичета, дечурлига нададоха рев и вик.

— Ами ние накъде?! Че защо ни гоните, защо ни мъчите? И ние сме с вас. Ако ще мрем, тогава заедно.

Алла конниците бяха неумолими.

— Кожух нареди да има пет версти между вас и войниците, иначе пречите, не им давате да се бият.

— Та мигар ние не сме ваши? Че там е моят Иван.

— И моят Микита.

— И моят Опанас.

— Вие ще заминете, а ние ще останем — ще ни зарежете.

— Та вие с дирниците си ли мислите или какво? Каза ви се: за вас се бият. Щом разчистят пътя, тогава и вие ще тръгнете по шосето след нас. Иначе пречите, бой ще се води.

Додето око стига, колите се трупат една до друга. Скупчиха се пешаци и ранени; носи се женски писък. Задръстил цялото шосе на десетки версти, замря обозът. Мухите се радват и чернеят гъсто по гърбовете, хълбоците и шиите на конете; отрупват дечицата; и конете клатят отчаяно глави, удрят с копита под коремите си. През листака се синее морето. Но всички виждат само къс от шосето, заградено от конниците, а зад конниците стоят войничета, свои момчета с пушки, такива близки, родни. Ту сядат, ту свиват цигари от листата на някаква широка трева и насипват суха трева вместо тютюн.

Ето размърдаха се, изправиха се мързеливо, потеглиха и все по-нашироко и нашироко се разкрива шосето, и тази разширяваща се лента, над която пустинно уляга прахът, крие заплаха и нещастие.

Конниците са неумолими. Минава час, втори. Пустото шосе отпред се белее отегчително като смърт. Жени с подпухнали очи ридаят и нареждат. През дърветата се синее морето, а иззад гористите планини към морето гледат облаци.

Неизвестно откъде изплува отсечено и ясно оръдеен изстрел, сетне втори, трети. Тресна залп и литна да ехти и тътне по планини, по гори и по клисури. Мъртво и безстрастно проточи ситен шев картучница.

Тогава всички камшици, колкото ги имаше, започнаха да шибат отчаяно конете. Конете хукнаха напред, но конниците запсуваха извън всяка мярка и взеха да пердашат с все сила с нагайките конете по муцуните, по очите, по ушите. Конете цвилеха, въртяха глави и с разширени кървави ноздри и облещени валчести очи скачаха в стръките, изправяха се на задните си крака, ритяха. А отзад притичваха от другите коли, дюдюкаха нечовешки, биеха с десетки камшици; дечурлигата пищяха, като че ги колят, удряха конете с вършини по краката, по корема, като гледаха да боли повече; жените

викаха страхотно и с всички сили дърпаха поводите, ранените удряха с патериците си по хълбоците.

Обезумелите коне полетяха бясно напред, прегазиха, повалиха, разбичкаха конниците и изхлузили се от слабите хамути, цвилейки в ужас, полетяха по шосето с изопнати шии и присвити уши. Мъжете скачаха в талигите; хванали се за климиите, ранените тичаха, падаха, влачеха се, откъсваха се, търкулваха се в канавките на шосето.

Сред виещи се бели кълба прах се носеше грохотът на колелета, непоносимо дрънчене на закачени кофи, отчаяно подвикване. През листака се мяркаше синьото море.

Спряха се и запълзяха бавно чак когато настигнаха пехотните части.

Никой нищо не знаеше. Разправяха, че отпред имало казаци. Само че казаци нямаше откъде да се вземат — планинският масив отдавна ги беше отделил. Разправяха, че уж това били черкези или калмици, или грузинци, или народи от неизвестен произход и че имат несметна рат. От това бежанските талиги напиреха още по-неотстъпно на войсковите части — невъзможно беше с нищо да се отделят, освен да разстрелят всички до един.

Казаци ли са, грузинци ли, черкези ли, калмици ли, но трябва да се живее. Пак запя грамофонът върху коня:

„Мах-не-те се, въл-не-ни-я страст-ни...“

На разни места момчетата заспиваха. Вървяха, както дойде по шосето. От шосето се катереха по планината, късаха о чекорите, шиповете и иглите последните си парцали, търсеха диви, непоносимо кисели дребни ябълки и като се мръщеха и кривяха животински мутрите си, тъпчеха коремите си с киселици. Събираха под дъбовете желъди, дъвчеха ги и горчива, парлива слюнка обилно се лееше. После излизаха от гората — голи, с кървавоизподрана кожа на парцали — и превързваха с останките от дрипите си срамното място.

Жени, моми, дечурлига — всички се навираха в гората. Викове, смях, плач — впиват се иглите в тялото, дерат шиповете, здраво оплитат лианите и нито назад, нито напред: но гладът не гали по главата; всички отиват.

Понякога планините ще се раздалечат и на някой склон се зажълтее малка нивичка с незрял кукуруз — някъде до брега се е сгушило селце. В миг нивата се покрива с народ като със скакалци. Войниците кършат кукурузените стъбла, после вървят по шосето, разтъркват ги на длан, избират някое зелено зърно и — в устата — и дълго, и лакомо дъвчат.

И майките, набрали зърна, дълго дъвчат, но не гълтат, а с топъл език напъхват в устицата на децата размесена със слюнка кашица.

А там напред пак изстрели, пак трака картечница, но никой вече не обръща внимание — свикнаха. Замлъкна. С птичи глас извива грамофонът:

„Не вяр-вам ве-че в у-ве-ре-ния-а...“

Викат се, смеят се в гората, от различни страни долитат войнишки песни. Обозът на бежанците се слива неразделно с последните пехотни части и всичко тече заедно без почивка по шосето сред безкрайни облаци прах.

XXII

За пръв път врагове преградиха пътя, нови врагове.

Защо? Какво искат?

Кожух разбира — тук е тапа. Отляво — планини, отдясно — море, а между тях — тясното шосе. На шосето през пенлива планинска рекичка — мост от железопътен тип: освен по него отникъде другаде не можеш мина. А пред моста враговете са поставили картечници и оръдия. В тази тясна, изплетена от стоманени греди дупка може да бъде спряна всяка армия. Ех, да можеше да се разгънат! Де да са степите!

Подават му заповед от щаба на Смолокуров как да действа срещу неприятеля. Пожълтял като лимон и стиснал челюсти, той смачква заповедта, без да я прочете, и я хвърля на шосето. Войниците грижливо я вземат, оправят я на колене и си свиват цигари от сухи листа.

Войската се е проточила по шосето. Кожух гледа хората: дрипави, боси; половината имат само по два — три патрона, а другата половина — само пушки в ръцете. Едно оръдие и за него всичко шестнадесет снаряда. Ала стиснал челюсти, Кожух гледа войниците така, сякаш всеки от тях има в паласките си по триста патрона, сякаш страшно гледат батареите и препълнените със снаряди ракли, а наоколо е родната степ, по която, както винаги, ще се разгъне цялата колона до последния човек.

И с такива очи и лице той говори:

— Другари! Бихме се с казаците, с кадетите. Знаем защо се бихме с тях — защото те искат да задушат революцията.

Войниците го гледат навъсено и говорят с очи:

„Без тебе знаем. Какво оттова? А в тази дупка на моста все едно няма да се пъхнем...“

— ... От казаците се отскубнахме — планините ни отделиха, поотдъхнахме си. Но нов враг е застанал на диво нарастващите в планините тътнежи, неочакващи такава наглост, се сепнаха, захванаха

да стрелят... Падна кон, втори, трети, но ето вече средата на моста, края на моста, шестнадесети снаряд й... побягнаха.

— Урра-а-а! — започнаха сеч.

Грузинските части, които стояха по далечко от моста, като стреляха в движение, побягнаха по шосето и се скриха зад завоя.

А онези, които стояха до моста, бяха отрязани и се втурнаха към брега. Но грузинските офицери бяха успели преди тях да скочат в лодките и лодките бързо се отдалечиха към параходите. Комините забълваха гъсти кълба дим: параходите започнаха да се отдалечават в морето.

Нагазили до гуша във водата, грузинските войници протягаха ръце към заминаващите параходи, викаха, проклинаха, заклеваха ги в живота на децата им, но отзад ги сечаха по шиите, главите, раменете и по водата играеха кървави кръгове.

Параходите се чернееха като точки в синята далечина, неусетно изчезваха и на брега вече никой не молеше и не проклинаше.

XXIII

Над горите, над клисурите започнаха да се трупат скалисти върхове. Духне ли оттам ветреца — полъхне хладинка, а долу на шосето е жар, мухи, прах.

Шосето се е протегнало като тесен коридор — отстрани го притискат скали. Отгоре висят оголени корени. Всяка минута завоите скриват от очите какво има напред и назад. Нито да свърнеш, нито да се обърнеш. По този коридор нестихващо тече все в една посока живата маса. Скали са закрили морето.

Движението замира. Спират коли, хора, коне. Дълго, мъчително стоят, после пак потеглят, пак спират. Никой нищо не знае, а пък и нищо не се вижда — само коли, а сетне — завой и стена; отгоре — къс синьо небе.

Тъничко гласче:

— Ма-а-мо, кисели-ици!...

И на друга кола:

— Ма-а-мо!...

И на трета:

— Млъкнете де! Отде да ги взема?... По стената ли да лазя?
Видиш ли, стена?

Дечицата не мирясват, хленчат, след това крещат като луди до пукване:

— Ма-а-мо!... Дай царевица!... Дай киселици... ки-исе-ли-ци!...
Царевица... дай!...

Като подгонени вълчици със святкащи очи майките се озъртат диво, налагат децата.

— Млък! Черната да ви беше взела. Кога ли ще изпукате, че душата ми извадихте — и плачат със зли, безсилни сълзи.

Някъде глухо се разнася далечна престрелка. Никой не чува, никой нищо не знае.

Стоят час, втори, трети. Потеглят, пак спират.

— Ма-амо, царевица!...

Все така озлобени, готови да прегризят гърлото на всеки, майките ровят из талигите, ругаят се помежду си; издърпват от колите млади царевични стъбла, мъчително дълго дъвчат, като със сила стискат зъби, венците им пускат кръв; сетне се навеждат над жадно отворената детска устица и напъхват с топъл език. Децата лапват, опитват се да преглътнат, но стъблото драще гърлото, те се давят, кашлят, плюят, реват.

— Не ис-кам! Не ис-кам!

Ядосаните майки ги бият.

— Та какъв дявол искате?

Децата размазват мръсните си сълзи по лицата, давят се, гълтат.

Стиснал челюсти, Кожух разглежда с бинокъл зад скалите позициите на врага. Трупат се командирите и също гледат с бинокли; прижумели, войниците разглеждат не по-лошо от бинокъл.

Зад завоя клисурата се разширява. През нейното широко гърло се синейт далечни планини. Огромни гори пълзят гъсто по масива, който прегражда клисурата. Главата на масива е камениста, а самият връх се издига отвесно като четирисаженен склон — там са окопите на противника — и шестнадесет оръдия алчно гледат към подалото се от коридора шосе. Когато колоната се опита да излезе от скалистата порта, батареята и картечниците ги посипаха с огън — здраво място не остана; войниците се дръпнаха зад скалите. На Кожух е ясно — тук и птица не може да прехвъркне. Няма къде да се разгънеш, има един път — шосето — а там е смъртта. Той гледа белеещото се в низината градче, синия залив, по който се чернеят грузински параходи. Трябва да се измисли нещо ново, но какво? Трябва някакъв нов подход, но какъв? И той кляка и почва да пълзи по разгънатата на прашното шосе карта, като проучва и най-малките извивки, всички гънки, всички пътечки.

— Другарю Кожух!

Кожух вдигна глава. Двама стоят пред него и едва се държат на крака.

„Мошеници!... Успели са...“

Но ги гледа мълчаливо.

— Та така, другарю Кожух, не можем да преминем по шосето — всички ни ще изпотрепе Грузия. Ние заедно бяхме, как да кажем, на разузнаване... като доброволци.

Кожух все така, без да сваля очи:

— Дъхни ми. Но не поемай навътре, а дъхай към мене. Знаеш ли, за това има разстрел?

— Честен кръст Христов, това е горска миризма — през цялото време се провирахме през гората и на, надъхали сме се.

— Мигар там има кръчми или как! — подхваща с хитро-весели украински очи другият. — В гората има едни дървета само, нищо друго.

— Говори по работата.

— Та какво, другарю Кожух, вървим ние с него и водим сериозен разговор: дали да измрем всички тук на шосето или да се върнем в лапите на казаците. И да умираме не ни се ще, и в казашките лапи не ни се ще. Тогава какво да се прави? Гледам, зад дърветата — механа. Ние запълзахме към нея — четирима грузинци вино пият, шишкебап ядат; известно е: грузинците са пияници. Така ни удари в носа, така ни удари, не можем да изтраем. Ливурвери имат. Скочихме ние, застреляхме двама: „Стой, не мърдай! Обкръжени сте, да ви такваме!... Горе ръцете!...“ А ония се сацисаха — не очакваха таквоз. Ние причукахме още един, а тогози вързахме. Хе, механджията се изплаши до умирачка. Тогава ние, право казано, доядохме шишкебапа, останал от грузинците, който трябва да си платят — заплати големи получават — а от виното не сме и кусвали, както вие, с една дума, заповед издадохте.

— Че то само ще се издаде, тая отрова проклета... Да ми се изкриви цялата мутра, ако съм го барем помирисал. Да ми излязат навън червата...

— Говори по работата.

— Завлякохме грузинците в гората, взехме оръжието им, а другия грузинец дотътрахме тук, а и механджията, та да не разправя. Сетне пък срещнахме петима мъже с жени и с девойки — тукашни, от край града, нашенци, руснаци, имат чифлик край града, а грузинците са азиатци, все черни такива, не от нашата нация и много налитат на бели жени. Та, оставили всичко, при нас идват, казват, по пътеки може да се обходи града. Страхотно, казват — пропасти, гори, урви, дупки, но може. А направо, казват, е немислимо. Всички пътеки те знаят като петте си пръста. Е, трудно е, безкрайно трудно, с една дума, съсипия, а все пак може да се избиколи.

— Къде са те?

— Тук.

Приближава се един батальонен командир.

— Другарю Кожух, ей сега бяхме на морето, там в никакъв случай не може да се мине: брегът е скалист, просто отвесно се спуска направо във водата.

— Дълбоко ли е?

— Ами до самата скала до пояс, че и до гуша, че и над глава.

— Е, та какво — дума един войник, който внимателно е слушал, облечен в дрипи, с пушка в ръка, — че какво като е над глава... Ами има натрупани камънаци, попадали в морето от планината, можем да прескачаме като зайци от камък на камък.

От всички страни до Кожух идват донесения, указания, разяснения, планове, понякога неочаквани, остроумни, блестящи — и общото положение се очертава ясно.

Той събира командния състав. Челюстите му са стиснати, очите под надвесения череп остри.

— Ето какво, другари. И трите ескадрона ще тръгнат в обход на града. Обходът е труден: по пътечки, през гори, скали, клисури, при това нощем, но това на всяка цена трябва да бъде изпълнено!

„Ще пропаднем... нито един кон няма да се върне...“ — четеше се скрито в очите онова, което езикът не би казал.

— Има петима водачи руснаци, тукашни жители. Грузинците са им пакостили. Техните семейства са при нас. На водачите е съобщено — семействата им отговарят за тях. Да се мине в тил, да се проникне в града...

Той помълча, като се взираше в пропълзващата в клисурата нощ, и кратко отрони:

— Да се очистят всички!

Кавалеристите наперено накривиха калпаците си:

— Ще бъде изпълнено, другарю Кожух — и започнаха пъргаво да се мятат на конете.

Кожух:

— Пехотния полк... другарю Хромов, вашия полк спуснете по урвата и се прехвърлете по камъните до пристанището. На разсъмване да се нападне без изстрел, да се завземат параходите на пристана.

И пак, като помълча, отрони:

— Да се изстребят всички!

„Ако при морето грузинците поставят само един стрелец, той целия полк ще свали от камънаците един по един...“

А пък на глас казаха дружно:

— Слушаме, другарю Кожух.

— Два полка да се приготвят за фронтална атака.

Един след друг започнаха да гаснат червените блясъци по далечните върхове: еднообразно и навсякъде се засиня. В клисурата се вмъкна нощта.

— Аз ще водя.

Пред очите на всички в тъмното мълчание изпъкнаха непроходимата гора, зад нея каменистата стръмнина, а самотно над тях като смърт с наведен поглед — отвесната скала... Цялата тая картина се задържа така и се стопи. В клисурата пропълзвяваше нощта. Кожух се изкатери на канарата. Долу неясно се виждаха в редици дрипи, боси крака, стърчаха бодлите на множество стълпени щикове.

Без да свалят очи, всички гледаха Кожух — той държеше тайната на спасението им: той беше длъжен да посочи изход, изход — всички виждаха това ясно — от безизходното положение.

Подбуждан от тези хиляди устремени в него настоятелни очи, чувствайки се владетел на непознатата тайна на живота и смъртта, Кожух каза:

— Другари! Ние няма какво да избираме: или ще сложим тук глави, или казаците зад нас ще изколят всички ни до един. Трудностите са непреодолими: патрони няма, снаряди за оръдието няма, трябва с голи ръце да се бием, а срещу нас има шестнадесет оръдия. Но ако всички като един... — той замълча един миг, желязното му лице окаменя, па зарева с див, нечовешки глас, та всички се вцепениха, — ако всички като един ударим, пътят до нашите е открит!

Това, което говореше той, знаеше го без него и последният войник, но когато той кресна със страшен глас, всички бяха поразени от неочакваната новост на казаното и войниците завикаха:

— Като един!! Или ще си пробием път, или ще сложим глави!

Изчезнаха и последните петна на белеещите се скали. Нищо не се виждаше: нито масивът, нито скалите, нито лесовете. Загубиха се задниците на последните заминаващи коне. Не се виждаха ронещите ситни камъчета войници, които се спускаха по урвата към морето,

хванали се един друг за дрипите. Скриха се последните редици на двата полка в непрогледната гора, над която като смърт със затворени очи се издигаше отвесната скала.

Обозът замря в дълбоко нощно мълчание: нито огънове, нито говор, нито смях, дори дечицата лежат безшумно с хлътнали от глад бузички.

Мълчание. Тъма.

XXIV

Грузински офицер с младежки мустачки, със силно стегната червена черкезка, със златни пагони, с черни бадемове очи, от които (той знаеше това) жените примираха, се разхождаше по площадката на масива и сегиз-тогиз се оглеждаше. Окопи, бруствери, картечни гнезда.

На двадесет сажена се издига недостъпна отвесна урва, под нея — стръмно каменисто надолнище, след това — непроходими гъсти гори, а зад горите — скалистата клисура, от която излиза бялата пуста лента на шосето. Натам гледат скрито оръдия, там е врагът.

Около картечниците отмерено крачат часовете — напети, издокарани.

Тази сутрин дадоха на тия дрипави свини да разберат, когато те се опитаха да се измъкнат на шосето иззад скалите — ще има да помнят.

Той именно, полковник Михеладзе (толкова млад и вече полковник!), избра позиция на този проход и настоя за нея в щаба. Тя е ключ, с който е заключено цялото крайбрежие.

Той пак погледна площадката на масива, отвесната урва, бреговете скали, които се спускаха отвесно към морето — да, всичко като по поръчка се бе струпало тук, за да спре всякаква армия.

Но това не е достатъчно, не е достатъчно само да не ги пуснеш, тях трябва да ги изтребиш. И той има съставен вече план: ще прати параходите в тила им, дето шосето се спуска до морето, ще ги обстрелва откъм морето, ще направи десант, ще затвори тези смрадливи дрипльовци от две страни и те ще изпукат като плъхове в капан.

Именно той, княз Михеладзе, собственик на малко, но прелестно имение до Кутаиси, той ще отсеке с един удар главата на тази отровна змия, която пълзи по крайбрежието.

Русите са врагове на Грузия, на прекрасна, културна, велика Грузия, също такива врагове, каквито са арменците, турците, азербайджанците, татарите, абхазците. Болшевиките са врагове на

човечеството, врагове на световната култура. Самият той, Михеладзе, е социалист, но той... („Какво, дали да изпратя за онази девойка, за гъркинката?... Не, не струва... не струва на позицията, заради войниците...“)... но той е истински социалист с дълбоко разбиране на историческия механизъм на събитията и кръвен враг на всички авантюристи, които под маската на социализъм разюздват най-долните инстинкти на масите.

Той не е кръвожаден, прилошава му, когато види кръв, но щом въпросът се отнася до световната култура, щом се отнася до величието и благого на собствения му народ, тогава той е безпощаден и те ще бъдат изстребени поголовно всички.

Той мести бинокъла, поглежда склона на страхотната стръмнина, тъмните непроходими гори, лъкатушно изскокващата иззад скалите бяла лента на шосето, на която няма никой, аленеещите от вечерната червенина върхове и се вслушва в тишината, кротката тишина на меко настъпващата вечер.

И тази чудесно прилегнала на красивата му фигура черкезка от великолепно сукно, скъпият кинжал и револвер, обковани със злато върху черна основа, белоснежният калпак от единствения майстор, знаменитостта на Кавказ, Осман — всичко това го задължава, задължава го за подвиг, за особен подвиг, който трябва да извърши; това го отделя от всички — от войниците, които се изопват пред него като струни, от офицерите, които нямат неговата опитност и знания, и когато той ходи стройно, чувствава, че носи в себе си тежестта на своята самотност.

— Ей!

Дотичва ординарецът, младичък грузинец с неправилно, жълто, приветливо лице и също такива като на полковника влажночерни очи, изопва се като струна, козирува.

— Какво ще заповядате?

„... Онази девойка... гъркинката... доведи...“ Но не произнесе нищо, а каза, като гледаше строго:

— Вечерята?

— Тъй вярно. Господа офицерите чакат.

Полковникът мина величествено покрай скачащите и изопващите се като струна войници с измършавели лица: нямаше подвоз — войниците получаваха само по шепа царевица и гладуваха.

Те отдаваха чест, изпращаха го с очи, а той небрежно махаше с бялата ръкавица, леко надяната само на пръстите. Мина покрай тихичко димящите, както вечер димят със синкав димец огньовете, покрай артилерийските коневръзи, покрай пирамидите, съставени от пушките на пехотното прикритие, и влезе в дългата, белееща се палатка, в която от единия до другия край се простираше ослепителна маса, отрупана с бутилки, чинии, чаши, хайвер, сирене, плодове.

Разговорът в групите на също такива млади офицери, също така стройно препасани, с красиви черкезки, бързо притихна; всички станаха.

— Моля — рече полковникът и всички започнаха да седат.

А когато лягаше в своята палатка, главата му приятно се маеше и като протягаше крак на ординареца, който събуваше лъскаво лакирания ботуш, мислеше:

„Напразно не изпратих за гъркинката... Впрочем, добре, че не изпратих...“

XXV

Нощта е така огромна, че погълна и планините, и скалите, и колосалния казан, който лежеше денем пред масива и в дъното на който има гора, а сега нищо не се вижда.

По бруствера се движи часови — също такъв кадифеночерен, както и всичко в тази кадифена чернота. Той бавно прави десет крачки, бавно се обръща, бавно се връща назад. Когато върви на едната страна, неясно изпъкват очертанията на картечницата, а когато на другата — се чувствува скалистата урва, заляна равно чак догоре с тъмнина. Невидимата отвесна урва вселява чувство на спокойствие и увереност: гуцер не може да се изкачи.

И отново бавно се точат десет крачки, бавно обръщане и отново...

Дома остана малката градинка, малката кукурузена нива. Нина и на ръцете ѝ малкият Серго. Когато заминаваше, Серго дълго го гледа с черномаслените си очи, после се задруска в ръцете на майка си протегнал пълните си ръчички, и се усмихна, като пускаше мехури, усмихна се с прекрасната си беззъба уста. А когато баща му го взе на ръце, той олигави с мили слюнки лицето му. И тази беззъба усмивка, тези мехури не помръкват в тъмнината.

Десет бавни крачки, смътно доловимата картечница, бавно обръщане, също така смътно доловимият край на отвесната урва, отново...

Болшевиките не са му направили зло... Той ще стреля по тях от тази височина. По шосето гуцер не може да се промъкне... Болшевиките свалиха царя, а царят смучеше Грузия — туй е много добре... В Русия, казват, всичката земя е на селяните... Той въздъхва. Мобилизиран е и ще стреля, ако му заповядат, по онези, които са там, зад скалите.

От нищо непредизвикана, изплава беззъбата усмивка и мехурите и в гърдите му стана по-топло, той се усмихва вътрешно, а върху тъмното му лице се е изписала сериозност.

Ниже се все същата тишина, изпълнена докрай с мрак. Изглежда е на разсъмване — и тази тишина притиска тежко... Главата му се отпуска от неизмерима тежест все по-ниско и по-ниско... И внезапно я вдигне нагоре. Дори и сред нощ е особено непрогледна ширналата се неравна чернота — планините; в зъберите трепкат самотни звезди.

Далеч и необикновено изкряска нощна птица. Защо ли не е чувал такива в Грузия?

Всичко е наляно с тежест, всичко е неподвижно и бавно плува насреща му като океан от тъмнина и не е чудно никак, че неподвижно и неизбежно плува насреща му.

— Нина, ти ли си?... А Серго?...

Отваря очи, а главата му клюма на гърдите и самият той се облегал на бруствера. Последните секунди на нарушения сън бавно плуваха пред очите му в нощните пространства.

Тръсна глава, всичко замря. Подозрително се взря: все същата неподвижна тъма, същият неясно видим бруствер, край на урвата, картеницата, смътно усещаната, но невидима пропаст. Далеч закряска птица. Такива няма в Грузия...

Той премества поглед в далечината. Същата начупена чернота, а в чупките слабо трепкат побледнелите и вече другояче разположени звезди. Отпред — океан от мълчалива тъмнина, и той знае — на дъното му има непроходими гори. Прозява се и мисли: „Трябва да се ходи, иначе пак...“ — но не домисли и тутакси пак заплува неподвижната тъма от урвата, от пропастта, безкрайна и непреодолима и сърцето му тъжно почна да примира. Той попита:

„Нима може да плува нощната тъмнина?“

Отговориха му:

„Може.“

Само че отговориха не с думи, а се засмяха само с венци.

От това, че устата беше беззъба и мека, го достраша. Той протегна ръка, но Нина изтърва главата на детето. Сивата глава се затъркаля (всичко в него замря), но на самия край се спря... Жена му е в ужас — ах! — но не от това, а от друг ужас: в сгъстения предутринен здрач по края на урвата се сивееха множество глави, види се, търкулнали се тук... Те се надигаха все повече: показаха се шии, метнаха се ръце, надигнаха се рамене и един глас, звънлив като желязо,

сякаш процеден през неразтварящи се челюсти, разби вцепенението и тишината:

— Напред!... В атака!...

Непоносим зверски рев разкъса всичко наоколо. Грузинецът даде изстрел, търкулна се и в нечовешки късаща болка изведнъж угасна друскащото се в ръцете на майка си дете с протегнати ръчички и пускаща мехурчета, усмихваща се само с венци уста.

XXVI

Полковникът излетя от палатката и се втурна надолу, нататък, към пристанището. Наоколо, скачайки през камъните, през падналите, се носеха в започналото развиделяване войници. Отзад напираше и ехтеше нечовешки, никога нечуван рев. Конете се откъсваха от коневръза и бягаха в ужас, като мятаха откъснатите въжета...

Като пъргаво момче, прескачайки през камъни и храсти, полковникът тичаше с такава бързина, че сърцето му не успяваше да бие. Пред очите му стоеше едно: заливът... параходите... спасението...

И с каквата бързина го носеха краката, със същата бързина — не, не през мозъка му, а през цялото му тяло — се носеше:

„... Само дано... само дано... само дано... не ме убият... само дано ме пощадят. Всичко съм готов да направя за тях... Ще паса добитъка, пуйките... ще мия гърнетата... ще копая земята... ще рина тора... само да остана жив... само дано не ме убият... Господи!... Животът, само животът...“

Но този непрестанен, разтърсващ земята тропот се носи страшно близко отзад, отстрани. Още по-страшно, като изпълва умиращата нощ, безумно се надига отзад и обхваща всичко див, нечовешки рев: а-а-а!... и отбрани, пресипнали, задъхани псувни.

И като да подчертае ужаса на този рев, ту тук, ту там се чува: кррак!... кррак!... Той разбира: с приклад като черупка разбиват череп. Надигат се заешки мечения, които мигновено млъкват, и той разбира: това е с щик.

Той лети стиснал каменно зъби, и горещият му дъх като пара излита от ноздрите му.

„... Само дано остана жив... само дано ме пощадят... не ме интересува нито родина, нито майка... нито чест, нито любов... само дано избягам... а после всичко това пак ще се нареди... А сега — да живея, да живея, да живея...“

Струваше му се, че са изчерпани всичките му сили, но той избичи врат, прибра глава, сви пестници в размахани ръце и се понесе с такава сила, че в лицето го удари вятър, а безумно бягащите войници взеха да изостават назад и техните смъртни викове даваха крила на бягащия полковник.

Кррак!... Кррак!...

Засиня се заливът... Параходите... О, спасение!...

Когато дотича до стълбата на парахода, спря се за миг: на параходите, на стълбите, на кея, на вълнолома ставаше нещо — отвсякъде се носеше: кррак!... кррак!...

Порази го: и тук се чуваше неукротим, потресен рев и се носеше: кррак!... кррак!... и избухваха и замираха смъртни викове.

Той мигом сви назад и с още по-голяма лекота и бързина се понесе далеч от залива, а в очите му за миг блесна за последен път безкрайната синина отвъд вълнолома...

„... Да живея... да живея... да живея!...“

Той летеше покрай бели къщурки, които гледаха бездушно с черните си неми прозорци, летеше към края на града, нататък, дето беше се проточило шосето, такова бяло, такова спокойно, проточило се за Грузия. Не за велика Грузия, не за Грузия, разсадник на световната култура, не за Грузия, дето той беше произведен в чин полковник, а в милата, единствената, родната, дето така чудно мирише на пролет, на цъфнали дървета, дето зад зелените гористи планини се белее сняг, дето има трепкащ зной, дето са Тифлис, Воронцовская, пенливата Кура и дето той бе тичал като момче.

„... Да живее... да живее... да живее!...“

Взеха да редяат къщурките, като се сменяваха с лозя, а ревът, страшният рев и единичните изстрели останаха далеч назад, долу, край морето.

„Спасен!!“

В същата секунда всички улици се изпълниха с разтърсващо тежък тропот; иззад ъгъла изхвъркнаха на препускащи коне ездачи и заедно с тях се понесе също такъв отвратителен смъртен рев: рръ-а-а... Бляскаха тесните ивици на шашките.

Бившият княз Михеладзе, едно време грузински полковник, мигновено се втурна назад.

„... Спасе-ете!“

И хукна спрял дъх по улицата към центъра на града. Два пъти се блъсна в портичка — портичките и портите бяха здраво заключени с железни запънки, никой не даваше никакъв признак на живот: на хората вътре им беше чудовищно безразлично какво става на улицата.

Тогава той разбра: едно е спасението — гъркинката. Тя го чака с черни, блестящи, жалостиви очи. Тя му е единственият човек в света... Той ще се ожени за нея, ще и даде имението си, парите си, ще целува полите на нейната дреха...

Главата му се пръсна като от взрив на дребни частици.

Всъщност не на дребни частици, а се разпукна под блесналата косо шашка на две, като изтърси мозъка.

XXVII

Зноят се разгаря. Невидима, мъртва мъгла тежко виси над града. Улиците, площадите, кеят, вълноломът, дворовете, шосето са затрупани от хора. Купища от хора лежат неподвижно в най-различни пози. Едни са извили страшно глави, други имат шии без глави. Като пихтия трепкат по паважа мозъци. Съсирена като в кланица кръв се е проточила тъмно покрай къщите, каменните огради, втича се под портите.

На параходите, в каютите, в кубрика, на палубата, в трюма, при пещта, в машинното отделение все от тях — с тънки лица, с чернички младежки мустаци.

Неподвижно са се надвесили през парапетите на кея и когато погледнеш в прозрачносинята вода, спокойно лежат по лигавозеленикавите камъни, а над тях неподвижно висят сиви ята риби.

Само в центъра на града се носят чести изстрели и припряно трака картечница: около катедралата се е загнездила една грузинска рота и геройски умира. Но и тези изстрели замлъкнаха.

Мъртвите лежат, а живите препълниха градчето, улиците, дворовете, къщите, кея и около града, по шосето, по склоновете, в клисурите — навсякъде коли, хора, коне. Суета, възклицания, смях, глъчка.

По тези мъртво-живи места преминава Кожух.

— Победа, другари, победа!!

И сякаш няма нито мъртви, нито кръв — буйно, радостно ехти:

— Урра-а-а!!

Отеква далеч в сините планини и замира далеч зад параходите, зад залива, зад вълнолома, във влажната синева.

А по пазарите, в дюкянчетата, в магазините вече се върши светкавична грижлива работа: разбиват сандъци, късат парчета сукно, смъкват от рафтовете бельо, одеяла, връзки, очила, рокли.

Най-много налитат моряците — те са всъде. Навсякъде яки, набити фигури в бели матроски, панталони клош, кръгли шапчици, а лентичките се развяват и се чува високо:

— Гребви!

— Хвърляй котва!

— Давай!!

— Прибирай от този рафт!

Работеха бързо, ловко, организирано. Един курдиса на главата си разкошна дамска шапка, омота мутрата си с воала, друг — под копирен дантелен чадър.

Щураха се и войници в невероятни парцали, с черни, боси, напукани крака; задигаха басма, платно, платове за жените и децата.

Извлече един от картонена кутия колосана риза, разпери я за ръкавите и прихна да се смее с цяло гърло:

— Момчета, гледайте: риза!... Ах, мамицата ти...

Навя се като в хамут, с глава в яката.

— Ама защо тя не се огъва? Като кора.

И той започна да се навежда и изправя загледан в гърдите си като овен.

— Ей богу, не се прегъва! Като пружина.

— Тю, диване! Туй е кола.

— Какво е то?

— Ами че от картофи я правят господата за гърдите си, та гърдите им да изпъкват.

Един висок, кокалест — почервенялото му тяло прозира през дрипите — измъква фрак. Дълго го разглежда от всички страни, свлече решително дрипите си и гол напъха дългите си като на урангутан ръце в ръкавите, но ръкавите му стигнаха до лактите. Надяна го направо на голо тяло. Закопча го на корема си, а отдолу цепка. Рече „хъм“:

— Трябват гащи.

Тръгна да търси, но панталоните бяха задигнати. Вмъкна се в отделението за бельо, извади една кутия — в нея нещо чудновато. Разгъна го, взря се в него, пак хъмна:

— Чудно! Да са гащи, не са гащи, па и много тънко. Хведоре, какво е туй, бе?

Но на Хведор не му беше до това — той измъкваше басми за жената и децата — голи са.

Пак се вгледа и изведнъж мрачно и решително го надена на дългите си, жилести, почернели от слънце и нечистотии крака. Оказа се, че това, което бе надянал, се развяваше като дантели над коленете му. Хведор погледна и прихна да се смее:

— Момчета, погледнете! Опанас!...

Магазинът се разтърси от смях:

— Та това са женски гащи!

А Опанас мрачно:

— Че какво, жената не е ли човек?

— Ама как ще крачиш ти — разрязано, всичко ти се види, па и тънко.

— А дъното е здраво!...

Опанас погледна съкрушено.

— Вярно. Ама че глупаци, гащи да шият оттаквоз тънко нещо, само материала развалят.

Извади от кутията всичко, което имаше вътре, и почна мълчаливо да обува едни след други гащи — шест парчета обу; дантелите образуваха пищен пояс над коленете му.

Моряците се ослушаха за секунда и тутакси хукнаха като бесни през вратите, през прозорците. А зад прозорците дюдюкане, псувни, конски тропот, плющене на нагайки по човешко тяло. Войниците — също към прозорците. По площада бягаха с всички сили моряците, като се мъчеха да спасят награбеното. Ескадронци пришпорваха конете, биеха моряците немилостиво, като разкъсваха дрехите им, и сини подутини покриваха лицата им — кръв блискаше.

Озъртайки се озверено, моряците захвърляха натъпканите си торби — стана непоносимо — и се пръскаха кой където види.

XXVIII

Тревожно, припряно трещеше барабан. Свиреше тръбач.

След двадесет минути на площада стояха строени в редица войници със строги лица. И тази строгост странно не подхождаше на облеклото. Едни бяха в предишните си вмирисани на пот парцали, други — в колосани, разкопчани, препасани с върви ризи, които стояха на гърдите им като кори. Някои с дамски нощни камизоли или корсажи и от тях чудновато стърчаха черни ръце и шии. А деснофланговият на трета рота, висок, кокалест и навъсен, стърчеше в черен фрак на голо тяло, с ръкави до лактите; гъсто се белееха дантелите над голите му колене.

Дойде Кожух, стиснал желязно челюсти, а очите му сиви, с остър блясък. Подире му — командният състав с красиви грузински офицерски калпаци и малинови черкезки, върху които лъщяха кинжали в сребро и черно.

Кожух постоя, като все така пращаше покрай строя острия стоманен блясък на мъничките си очи.

— Другари!

Гласът от същото ръждиво-ковано желязо, както онзи, който бе извикал през нощта: „Напред!... В атака!...“

— Другари! Ние сме революционна армия, бием се за нашите деца, за жените, за нашите стари майки и бащи, за революцията, за нашата земя. А кой ни даде земята?

Той замълча и чакаше отговор, макар да знаеше, че няма да има отговор: нали стояха в строя.

— Кой ни я даде? Савецката власт. Вие какво направихте? Вие станяхте разбойници — тръгнахте да грабите.

Лежеше такава напрегната тишина, че а-ха да се пукне. А ръждивото желязо се извиваше и гърмеше:

— Аз, командуваният колоната, определям по двадесет и пет тояги на всеки, който е взел дори един конец.

Всички го гледаха неподвижно, без да свалят очи от него: той беше дрипав, гащите му висяха на парцали; като баница беше увиснала мръсната му сламена шапка.

— Кой има и най-малкото нещо ограбено, три крачки напред!

Мина един тежък миг на мълчание — никой не се помръдна от мястото си...

И изведнъж земята протътна глухо и дружно: раз! два! три!... Малцина останаха да стоят в дрипи. А в новата редица гъсто стояха облечени кой в каквото намерил.

— Което е взето от града, ще отиде в общия казан, пак за вашите деца и жени. Слагайте на земята кой каквото е взел. Всичко!

Цялата предна редица се размърда и взе да слага пред себе си парчета басма, платна, платове, а други взеха да събличат колосаните ризи, дамските камизоли, корсажите, сложиха всичко на купчина на земята и застанаха голи и загорели. Деснофланговият свали фрака и гащите и също застана кокалест и гол.

Пристигна кола. От колата свалиха пръчки.

Кожух се приближи до фланговия.

— Лягай!

Той застана на четири крака, сетне неловко легна с лице в панталоните, а слънцето жареше голия му задник.

Кожух закрепя ръждиво:

— Лягайте всички!

И всички легнаха, изложили задници и гърбове на горещото слънце.

Кожух ги гледаше и лицето му беше каменно. Нима не тези хора, шумейки като буйна орда, го бяха избрали за началник? Нима не те му бяха крещели: „Продаде ни... пропи ни“? Нима не те си играеха с него като с тресчица? Нима не те искаха да го вдигнат на щиковете си?

А сега покорно лежат голи.

И вълна от сила и мощ, подобна на онази, която го издигаше, когато честолюбиво се бореше за офицерски чин, се надигна в душата му. Ала това беше друга вълна, вълна на друго честолюбие — той ще спаси, ще изведе ей тези хора, които така покорно лежат и чакат пръчките. Покорно лежат, но ако той само понечи да каже „Момчета, обръщайте назад, при казаците, при офицерите“ — биха го вдигнали на щиковете си.

И отново ръждивият глас на Кожух се раздаде над лежащите:
— Обличай се!

Всички станаха и започнаха да се обличат в колосаните ризи, в камизолите, а деснофланговият пак намъкна фрака и навлече шестте женски гащи.

Кожух даде знак и двама войници със светнали лица прибраха недокоснатата купчина пръчки и ги туриха обратно в колата. След това колата тръгна покрай редицата и в нея хвърляха радостно парчета басма, платно, сатен.

XXIX

В кадифеночерния океан трепкат червеникави огньове, които озаряват лица, плоски като на картонени фигури, част от кола, конска муцуна. И цялата нощ е изпълнена с глъчка, гласове, възклицания, смях; близо и далеч се раждат и гаснат песни; звънне балалайчица; засвири в надпревара хармоника. Огньове, огньове...

Нощта е изпълнена с още нещо, за което не ти се иска да мислиш.

Над града се издига синкаво озарена светлина от електрическо сияние.

Червеникав отблясък от пращящ огън наднича в едно старо лице. Познато лице. О-о, здравей, бабке! Бабо Горпино! Дядото лежи мълчаливо настрани върху кожуха. Около огъня седят войничета и лицата им са червено озарени — те са от същата станица. Котелките са окачени над огъня, но в котелките май че има само водица.

А баба Горпина:

— Господи, царице небесна, че каква стана тя?! Вървахме, вървахме, вървахме, а нищо няма, пукни, ако щеш, няма какво да се хапне. Какво е туй началство — да не може да ти даде нищо за ядене? Какво ще е туй началство... Анка я няма. Дядото мълчи.

Покрай шосето — неравна верижка от губещи се в далечината огньове.

Зад огъня лежи по гръб войниче (не се вижда), сложило ръце под главата си, гледа тъмното небе и не вижда звездите. Или иска да си припомни нещо, или тъгува. Лежи отметнал ръце, мисли си за нещо свое и плува като мислите му неговият глас — младежки, мек, замислен:

„... Взе-ми си же-на-та...“

Ври на ключ в котелката голата водица.

— Какво е туй... — гласът на баба Горпина. — Домъкнаха ни, сега да изпукаме тук. От едната вода само коремът се подува, та макар тя и да е преварена хубаво.

— Ами!... — казва войникът, като протяга към огъня червено осветения си крак в нов английски чепик и нови бричове.

При съседния огън игриво засвири хармоника. Прекъслечно се точеше веригата на огньовете.

— И Анка я няма... Пачавра! Къде е тя? Какво да я правя? Поне ти, дядо, да беше я дръпнал за косата. И какво мълчиш като кютюк?

„Върни ми лу-у-ла-та, чичко“,

продължаваше своята песен войничето, после се обърна по корем, подпря брада и с червеноозарено лице, взе да гледа в огъня.

Майсторски свиреше хармоника. В озарената, движеща се тъмнота, край близките и край далечните огънове се носеха смях, говор, песни.

— И всички са били хора, и всеки е имал майка...

Той каза това със своя младежки глас, без да се обръща към никого, и изведнъж легна мълчание, което заглуши хармониката, говора, смеха, и всички почувствуваха силната миризма на разложено, идваща откъм масива — там лежаха много убити техни другари.

Един възрастен войник се надигна, за да види кой говори... Плю в огъня — зацвърча. Може би мълчанието сред тази внезапно почувствуванa тъмнина да останеше дълго, ала неочаквано плиснаха викове, говор, псувни.

— Какво е това?

— Що е туй?

Всички глави се извърнаха на една страна. А оттам идеше из тъмнината:

— Върви, върви, гад!...

В осветения кръг развълнувано влезе тълпа войници и огънят лъжливо и странно изтръгваше от тъмнината ту част от червено лице, ту вдигната ръка, щик. А в средата, учудвайки със своята неочакваност, блеснаха златни пагони върху раменете на тънко пристегнат с черкезка младичък, почти момче грузинец.

Той се озърташе като подгонен звяр с грамадните си, прелестни като на момиче очи, а на дългите му мигли трепкаха като червени сълзи капки кръв. Изглеждаше като че ей сега той ще каже „мамо“... Но той нищо не говореше, само се озърташе.

— В шубраките се скрил — заговори един войник, като все още не можеше да се съвземе от обзелото го вълнение. — Ето как стана всичко. Отидох аз да пусна една вода в шубраките, а нашите току ми викат: „Върви по-далеч, кучи сине.“ Тогава влязох в самите шубраки — какво ли е туй черното? Мислех — камък, пипам с ръка, а то — той. И ние хайде с прикладите.

— Мушни го, неговата мама!... — дотича мъничко войниче с натъкнат щик.

— Стой... почакай... — зашумяха наоколо — трябва да доложим на командира.

Грузинецът заговори с молба:

— Мобилизираха ме... мобилизираха ме, аз не можех... изпратиха ме... имам майка...

А на миглите му висяха нови червени сълзи, които се стичаха по разбитата му глава. Войниците стояха сложили ръце върху дулата, и гледаха мрачно.

Онзи, който лежеше от другата страна по корем, и през цялото време озарен гледаше в огъня, рече:

— Младо... Май че и шеснайсет няма...

Изведнъж избухнаха гласове:

— Та ти какъв си! Господар ли?... Ние се бием с кадетите, а грузинците защо се врат в краката ни? Канили ли сме ги тук? Ние не на живот, а на смърт се бием с казаците, трети да не се бърка. А пък който си пъха носа, дете не му е работа, ще му откъснат и главата.

Отвсякъде се чуваха възбудени, ядосани гласове. Прииждаха и от други огньовете.

— Кой е тоя?

— Гледай го ти хлапака... Устата му още на мляко мирише.

— Неговата мамица!

Войникът изпсува мръсно и почна да сваля котелката. Приблужи се командирът. Хвърли бегъл поглед на момчето, обърна се и си тръгна, като рече така, че грузинецът да не чуе:

— В разход!

— Да вървим — казаха преувеличено сурово двама войници, без да гледат грузинеца, и свалиха пушките си.

— Къде ме водите?

Тримата тръгнаха и от тъмнината достигна със същата преувеличена сериозност:

— В щаба... на разпит... там ще нощуваш...

След една минута — изстрел. Той дълго кънтя, повтарян от планините, и най-послед стихна... А нощта бе все още пълна със заглъхналите тътнежи. Върнаха се двамата и без да поглеждат някого, мълчаливо седнаха край огъня... А нощта все още беше изпълнена с този неумиращ, последен изстрел.

Сякаш искайки да заличат незаличимия негов отзвук, всички заговориха по-оживено и по-силно от обикновено. Засвири хармоника, задрънка балалайка.

— Както се промъквахме през гората, току стигнахме до скалата, гледаме, отиде конят в реката: нито да се изкатерим по нея, нито да се махнем — ще се съмне, всинца ни ще пречукат...

— Ни насам, ни натам — засмя се някой.

— А си мислим: престорили са се кучите му синове на заспали: отведнъж ще почнат да ни поливат. А там, горе, по края да туриш десет стрелци — два полка като мухи ще изчистят. Е, катерим се, на раменете един на друг и на главите стъпваме...

— Ами таткото де беше?

— Та и таткото с нас се катери. Когато допълзахме до върха, останаха само към два сажена, те ти права стена: никак не може, ни назад, ни напред — спотаихме се всички. Таткото измъкна щика на едного, заби го в скалата и се покатери. И всички след него взеха да забиват щиковете си в пукнатините, та така се измъкнахме до самия връх.

— А на нас цял взвод ни се издави в морето. Скачаме ние като зайци от камък на камък. Тъмно. Подхлъзваха се един по един във водата — и потъваха.

Ала колкото и оживено да се водеше разговор, колкото и весело да горяха огньовете, тъмнината беше изпълнена напрегнато с онова, което всеки искаше да забрави, и все така неотразимо нахлуваше миризмата на разложено.

А баба Горпина каза:

— Какво е туй? — и посочи.

Започнаха да гледат нататък. В тъмнината, дето невидимо се издигаше масивът, се мяркаха пушещи факли, местеха се, навеждаха се.

Познатият млад глас каза в тъмнината:

— Наши команди и наряди от местните жители прибират убитите, цял ден прибират.

Всички мълчаха.

XXX

Пак слънце. Пак блясък на море, синкавоматови очертания на далечни планини. Всичко това бавно се спуска надолу — шосето върви на извивки все по-нагоре и по-нагоре.

Далеч долу се белее мъничко градчето и постепенно изчезва. Синият залив е очертан като с молив праволинейно от тънките линии на вълнолома. Чернеят се като чертици изоставените грузински параходи. Жалко, дето не можаха да вземат и тях със себе си.

Впрочем и без това бяха взели какви ли не неща. Карат шест хиляди снаряда, триста хиляди патрона. Изопвайки масленочерните теглици, отличните грузински коне теглят шестнадесет грузински оръдия. На грузински коли се е проточило най-различно военно имущество — полски телефони, палатки, бодлив тел, медикаменти; точат се санитарни коли — от всичко има до гуша. Само едно няма: хляб и сено.

Търпеливо вървят конете, клатят гладни глави. Войниците пристягат здраво коремите си, но всички са весели — всеки има по двеста — триста патрона на пояса си; крачат бодро във веселите, горещи облаци бял прах и на рояци се носят свикналите с похода, неотстъпващи мухи. Дружно, в крак, се разнася сред слънчевия блясък:

*„Няма ли вече ра-кия кръч-мар-ка-та,
би-ра и ме-до-ви-на-а...“*

Неспирно скърцат коли, каруци, двуколки, фургони. Между червени възглавници се клатят изпити детски главици.

По пътеките, направо между завоите на шосето, се нижат безкрайно един след друг във върволица пешеходци все със същите каскети, със смачкани, клепнали сламени и плъстени шапки, с тояги в ръце, а жените със скъсани рокли, боси. Но вече никой не подкарва с

вършина добитък — няма нито крави, нито свини, нито птици; дори и кучетата се изпогубиха някъде от глад.

Безкрайно извиващата се змия, която шаваше с безбройните си прешлени, отново запълзя в планините към пустинните скали покрай пропасти, урви, цепнатини, запълзя към прохода, за да се преметне и изпълзи отново в степта, дето има хляб и фураж, дето ги чакат своите.

*„Не-ка заб-ра-вим мъ-ки и скър-би,
с пес-ни да пи-ем юна-аш-ки-и...
То-рре-а-дор, по-сме-ло-о! То-рре-а-дор...“*

Взели бяха нови плочи от града.

Извисяват се в синьото небе недостъпни върхове.

Градчето потъна долу в синевата. Стопи се брегът. Морето се изправи като синя стена и постепенно се закри от ограждащите шосето върхове на дърветата. Жега, прах, мухи, сипеи покрай шосето и гората, пустинни гори, свърталища на зверове.

Надвечер над безкрайно скърцащия обоз се носеше:

— Мамо... да ям... дай да ям... да ям!...

Изпосталели, с почернели лица, прилични на птичи клюнове; проточили шии, майките гледаха с възпалени очи пълзящото с извивките си все по-нагоре шосе и бързо тепаха с босите си крака около колите — те нямаше какво да кажат на децата.

Изкачваха се все по-високо и по-високо, горите оредяваха и най-после останаха долу. Настъпи пустинята на скалите, клисурите, пукнатините, грамадните каменни срутвания. Всеки звук, удар на копито, скърцане на колело се отразяваха отвсякъде диво, нарастваха, заглушаваха човешките гласове. Постоянно трябваше да се заобикалят паднали коне.

Внезапно зноят изчезна; задуха от върховете; всичко посивя. Изведнъж настъпи нощ. От почернялото небе плиснаха потоци. Това не беше дъжд, а вода, която се носеше с шум, събаряше хората и изпълваше с бесен воден вихър въртящата се тъмнина. Лееше се отгоре, отдолу, отстрани. Лееше се по дрипите, по прилепналите коси. Загуби се посока, връзка. Хората, колите, конете се влачеха откъснати,

като че между тях имаше бушуващо пространство, без да виждат, без да знаят какво и кой е наоколо.

Някого отнесе... Някой викаше... Но нима можеше да се чуе тук човешки глас?... Клокочеше водата или вятърът, или черното бушуващо небе, или пък планините се сгромолясваха... А може би беше понесен целият обоз, конете, колите...

— Помо-о-ощ!

— Дръ-ъж-те се!... Краят на света!...

Те мислеха, че викат, а всъщност, давейки се, шепнеха с посинели устни.

Повалени от летящите потоци, конете отвличаха колата с децата в пропастта, а хората дълго вървяха около празното място, като мислеха, че вървят след колата.

Децата бяха се заровили в съвсем измокрените възглавници и дрехи.

— Ма-а-мо!... Ма-амо!... Та-а-те!...

Струваше им се — те крещат отчаяно, а то ревеше ручащата вода, търкаляха се от невидими скали невидими камъни, дереше се бясно като с живи гласове вятърът, като изсипваше непрестанно ведро вода.

Някой, който се разпореждаше в тази лудница, дръпна изведнъж колосалната завеса и непоносимо остро затрептя със син трепет всичко, което дотогава се намираше в мрака и необятната нощ. Резливо-синьо затрепкаха извивките на далечните планини, зъберите на надвесените скали, краят на пропастта, конските уши и, което беше най-ужасно, всичко в тази безумно трепкаща светлина беше мъртво-неподвижно: неподвижни бяха полегатите ивици на водата във въздуха, неподвижни бяха пенливите потоци, неподвижни бяха конете с вдигнато за пристъпяне коляно, неподвижни бяха хората на полустъпка, зиналите, чернеещи се на полуслово уста и бледите сини ръчички на децата сред мокрите възглавници. Всичко беше неподвижно в мълчаливо-конвулсивно трепкане.

Това трепкане на смъртната синева продължи през цялата нощ; а когато също така неочаквано мигновено завесата се спусна, оказа се, че е само част от секундата.

Бездната на нощта погълна всичко и тутакси, като забули тази дяволска сватба, планината тресна и из недрата ѝ се откъсна такъв

грохот, който не можа да се побере в цялата бездна на нощта, разцепи се на кръгли парчета и като продължаваше да се пръска, затъркаля се на различни страни и все нарастваше и запълваше невидимите клисури, гори, бездни — хората оглушаха, а децата лежаха като мъртви.

Сред леещите се потоци и всекиминутно мигащата синина, сред нарастващите непрекъснато боботения спряха обозът, войската, оръдията, раклите, бежанците, двуколките — нямаше повече сили. Всичко стоеше, предало се на волята на бесните потоци, на вятъра, на грохота и на непоносимо трепкащата мъртва светлина. Вода се носеше над коленете на конете. Развихрилата се нощ нямаше нито начало, нито край.

А на сутринта пак сияещо слънце; прозрачен като измит въздух; леко-въздушни сини планини. Само хората са черни, оклюмнали, с хлътнали очи; напрягайки последни сили, помагат на конете да теглят. А конете имат кокалести глави, ребрата им се виждат, просто се броят, чисто измита е козината им.

На Кожух докладват:

— Ето що, другарю Кожух, три коли са отвлечени в пропастта заедно с хората. Една двуколка е разбита с камъни от планината. Двама са убити от гръмотевица. Двама от трета рота са изчезнали безследно. А конете падат с десетки, лежат по цялото шосе.

Кожух гледа чисто измитото шосе, скалите, които се издигат сурово, и говори:

— За нощувка да не се спира, да се върви безспирно, ден и нощ да се върви!

— Конете няма да издържат, другарю Кожух. Сено няма нито сламка. През горите, като вървахме — поне с листа ги хранехме, а сега има само гол камък.

Кожух помълча.

— Да се върви безспир! Ако се спираме, всички коне ще загинат. Напишете заповед.

Чудесен, чист планински въздух — само да диша човек. Ала на десетките хиляди хора не им е до въздух; мълчаливо загледани в краката си, крачат край колите, край пътя, покрай оръдията. Спешилите се кавалеристи водят дърпащите назад поводите си коне.

Наоколо диво и голо се извишават скали. Тясно се тъмнеят теснините. Бездънни пропасти, готвещи гибел. В пустинните клисури се влекат мъгли.

И тъмните скали, и седловините, и клисурите са изпълнени с нито за миг нестихващо скърцане на коли, тракане на колелата, тропот на копита, дрънчене, стържене. И всичко това, хиляди пъти отразено отвсякъде, нараства в див, нестихващ рев. Всички вървят мълчаливи, но ако някой дори би закрепял като луд, все едно човешкият глас би потънал безследно сред това на десетки километри скърцащо-ревящо движение.

Дечицата не плачат, не искат хляб, само на възглавниците се полюшват бледи главици. Майките не ги придумват, не ги милват, не ги хранят, а вървят край колите загледани като луди в криволиците на издигащото се в облаците безкрайно шаващо шосе; и очите им са сухи.

Неподавим, див ужас пламва, когато спре кон. Всички със зверска ярост се хващат за колелата, подпират с рамене, разярено шибат с камшици, викат с нечовешки гласове, ала целият им напън, цялото им усилие спокойно, без да бърза, поглъща ненаситното, стократно отразено, стократно повтаряно, безбройно скрибуцане на колелата.

А конят ще направи някоя и друга крачка, ще се залюлее и ще се тръшне на земята; като счупи стръките, и вече не може да се вдигне: изпружени крака, озъбена муцуна и светлият ден помръква във виолетовите очи.

Свалят децата; по-големите майката бие яростно, за да вървят, а малките взема на ръце или ги туря на гръб. А ако са много... ако са много — едно, две, най-малките, оставя в неподвижната кола и заминава със сухи очи, без да се обръща. А отзад, без да гледат, вървят също така бавно; движещите се коли заобикалят спрялата, живите коне — мъртвия, живите деца — мъртвите, и незамиращото, хилядократно отразено, безкрайно скрибуцане спокойно поглъща станалото.

Майката, която е носила много версти детенцето си, започва да залита: подкосяват се краката, въртят се наоколо шосето, колите, скалите.

— Не... не ще стигна.

Сяда настрана върху купчина чакъл и гледа, и люлее детето си, а покрай нея безкрай се точат коли.

Изсъхналата, почерняла устица на детето е отворена, неподвижно гледат сините като метличина очички.

Тя говори в отчаянието си:

— Та няма мляко, сърце мое, скъпо мое, цвете мое...

Тя безумно целува своето дете, своя живот, своята последна радост. А очите ѝ са сухи.

Неподвижна е почернялата устица; неподвижно гледат безжизнените млечно-помътнели очички. Тя притиска тази мила, безпомощно изстиваща устица до гърдите си.

— Съкровище мое мило, няма да се мъчиш, в мъки да чакаш своята смърт.

В ръцете ѝ бавно изстива телцето.

Разравя чакъла, слага там своето съкровище, сваля от врата си кръст, надява през натежалата студена главица пропития с пот гайтан, заравя детето и се кръсти, кръсти се безкрай.

Покрай нея, без да гледат, вървят и вървят. Неукротимо се нижат коли и се носи хилядогласно, хилядократно отразено гладно скрибуцане в гладните скали.

Далеч напред, начело на колоната, вървят спешените ескадронци, насила теглят за поводите едва пристъпващите коне, а ушите на конете са увиснали като на кучета.

Става горещо. Рояци мухи, от които през време на бурята нямаше нито една — всички се бяха полепили на скрито под колите — сега се носят на облаци.

— Хей, момци! Какво сте подвили опашки като котараци, които са подушили и изяли чуждото месо? Я подхванете песни!...

Никой не се обади. Все така уморено бавно крачеха, като теглеха след себе си конете.

— Ех, вашата мамица! Навий грамуфона, нека барем той свири...

Сам се зарови в чувала с плочите, извади наслуки една и взе да чете на срички:

— Б... бб... б... и... бби... мм, бим, б... о-бим-бом... Какво лице е туй чудо?... Кк... ллл... о... н... кло-у-ни... ар-тисти на сме-ха... Чудно нещо! Ама нека свири.

Той нави люшкащия се завързан за денка грамофон; сложи плочата и го пусна.

За миг на лицето му се задържа искрено учудване, сетне очите му се свиха в цепнатинки, устата се разтегна до ушите, лъснаха зъбите и той прихна в увличащ, заразителен смях. Вместо песен от грамофонната фуния изскокна безумен смях: смееха се двама, ту единият, ту другият, ту двамата дует. Кискаха се с най-неочаквани гласове, ту необикновено тънки — сякаш гъделичкаха дечурлигата, ту като говеда — и всичко наоколо трепереше; смееха се задъхани примираха; смееха се като търкалящи се в истерика жени; смееха се до пръсване, като луди; смееха се, сякаш не можеха вече да се спрат.

Вървящите наоколо кавалеристи почнаха да се усмихват, като гледаха фунията, която се смееше диво като безумна на всички гласове. Понесе се смях по редиците; после не издържаха и сами почнаха да се смеят, в тон със смеещата се фуния и този смях, разраствайки се и преминавайки по редиците, полетя надалеч.

Стигна до бавно крачещата пехота, и там се засмяха, без сами да знаят за какво — грамофонът не се чуваше тук; смееха се, увличани от смеха на предните. И този смях неудържимо се разля по редиците в тила.

— Ама какво се захласват ония? Какъв бяс ги е хванал? — и сами започваха да се смеят, да размахват ръце и да въртят глави.

— Тю-у мечка да ги газе...

Вървяха, и цялата пехота се смееше, смееше се обозът, смееха се бежанците, смееха се майките с безумен ужас в очите, смееха се хората на петнадесет версти дължина през нестихващото гладно скрибуцане на колелетата сред гладните скали.

Когато този смях стигна до Кожух, той побледня, стана жълт като щавена полушубка, за пръв път побледня през цялото време на похода.

— Какво е това?

Сдържайки се от разтърсващия го смях, адютантът каза:

— Че дявол ги знае! Прихвана ги. Ей сега ще отида да разбере.

Кожух дръпна от него нагайката и поводите, метна се трмаво на седлото и взе безмилостно да шиба коня по ребрата. Отслабналият кон вървеше бавно, с увиснали уши, а нагайката взе да шари кожата му. Той с мъка се задруска галоп, а наоколо се носеше смях.

Кожух чувствуваше, че и неговите бузи започват да потрепват и стисна зъби. Най-сетне стигна до превиващия се от смях авангард. Напсува на майка и шибна с нагайката по грамофона.

— Млък!

Пукналата се плоча крекна и млъкна. И мълчанието пробягна по редиците, като загасваше смеха. Носеше се докарващо до обезумяване безгранично, хилядократно отразено скрибуцане, трясък, грохот. Отминаваха назад тъмните скалисти зъбери на гладните клисури.

Някой рече:

— Превалът!

Шосето се прехвърли и на криволици заслиза надолу.

XXXI

— Колко са?

— Петима.

Пустинно и знойно струеха гората, небето, далечните планини.

— Наред ли е?

— Наред...

Кубанецът от разезда, с потно лице, легнал върху гривата на коня, не довърши — конят, с мокри хълбоци, бранейки се енергично от мухите, въртеше глава, като се мъчеше да изтръгне от ръцете му поводите.

Кожух седеше в бричката с каруцаря и адютанта — бяха мътночервени, запарени като след баня. Наоколо беше безлюдно.

— Далеч ли е от шосето?

Кубанецът показа с камшика наляво:

— Към десетина — петнайсет версти, отвъд горичката.

— Шосето има ли завой нататък?

— Има.

— Казаци не се ли виждат?

— Не-е, няма. Нашите минаха към двайсет версти напред и няма помен от казаци. По махалите разправят, че казаците копаят окопи близо на трийсет версти отвъд рекичката.

Кожух поигра с дъвките на своето станало изведнъж спокойно, жълто лице, като че то не беше преди това прилично на варено месо.

— Да се задържи главата на армията, да се отбие на завоя, да се пропуснат да минат покрай тях всички полкове, бежанци, обози!

Кубанецът се наведе леко над лъка и внимателно, за да не бъде прието това за нарушение на дисциплината, рече:

— Извивката е голяма... хората падат... пек... не са яли.

Малките очички на Кожух се впиха в знойно трепкащата далечина, станаха сиви. Трето денонощие...

Лицата хлътнаха, гладен блясък в очите. Трето денонощие не са яли. Планините са, вече назад, но трябва да вървят с всички сили, да

излязат от пустинните предпланини, да се доберат до станиците, да нахранят хората и конете. И трябва да бързат, да не дадат на казаците да се укрепят отпред. Не трябва да губят нито минута, не трябва да губят тези десет — петнадесет версти в извивката.

Той погледна младото, почерняло от глад и пек лице на кубанеца. Очите му светнаха стоманено и като процеди през зъби думите, каза:

— Да се отбие армията на завоя, да се пропуснат покрай нея!

— Слушам.

Оправи на главата си кръглата, овча, мокра от пот шапка, шибна с бича в нищо невинния кон и той веднага се развесели, сякаш нямаше непоносимо трептящ зной, облаци стършели и мухи, затанцува, обърна се и весело препусна към шосето. Но нямаше шосе, а безкрайно се точеха виещи се на кълба сивкавобели облаци прах, които се издигаха по-високо от върховете на дърветата и необозримо се губеха назад в планините. И в тези кълбящи се облаци — чувствуваше се — се движат хиляди гладни.

Бричката на Кожух, до дървените части на която човек не можеше да се допре, потегли и след нея потегли нетърпимо знойно-звънтящо дрънчене. Иззад седалището надничаше парещата картечница.

Кубанецът влезе в непрогледно вълнуващите се задушливи облаци. Нищо не можеше да се разбере, но се чуваше — уморено, безредно и разбъркано вървят разстроените редици, вървят конници, скрибуцат обози. Чернообгорените лица лъщят мътно от капещата пот.

Нито говор, нито смях — тежко, плуващо заедно с всички мълчание. И в него, в това жарко, напрегнато мълчание, пак същите отпаднали, омекнали, безредни крачки, тракане на копита, скрибуцане на оси.

Омърлушено пристъпват конете с безсилно клюмнали уши.

Главичките на децата се въргалят от една страна на друга в колите и оголените зъби мътно се белеят.

— Во-да... во-да...

Плува задушна, белезникава, всичко покриваща мъгла, а в нея невидимо вървят редици, яздат конници, със скърцане се точат обози. А може би това не е зной, не е плуваща белезникава мъгла, а пълно отчаяние и няма надежда, няма мисъл, има само една неизбежност. Онова, което желязно ги спои, когато влязоха в тясната дупка между

морето и планините и през цялото време вървеше спотаено заедно с тях, сега погледна страшно със своя край: гладни, боси, изнурени, в дрипи — и слънцето ги довършва. А отпред жадно чакат ситите, подготвили се, окопали се казашки полкове, хищните генерали.

Кубанецът яздеше в тези мълчаливо-скърцащи задушливи облаци и само по виковете се оправяше къде коя част е.

От време на време сивата мъгла се разкъсваше и в просвета вълнисто трепкаха очертания на хълмове, тръпнеше гора, струеше се синьо небе, а слънцето жестоко гледаше във възпалените лица на войниците. И отново бавно запълзяваше, като заглушаваше всичко с нестройния шум на крачките, с разнообразните звуци на копитата, със скърцащата музика на обозите, с безнадеждността. От двете страни на пътя, неясно очертани сред плаващите облаци, седяха и лежаха омаломощени, отметнали глави хора, а изсъхналите им отворени уста се чернееха и над тях се виеха мухи.

Като се блъскаше в хора и коне, кубанецът стигна до челния отряд, наведе се леко от седлото и заговори с командира. Командирът се навъси, погледна неясно вървящите, всяка минута показващи се и изчезващи войници, спря се и с чужд, неприличащ на неговия, дрезгав глас изкомандува:

— По-олк, стой!...

Задушната мъгла тутакси като памук погълна неговите думи, но, изглежда, че дето беше нужно, ги чува и като се отдалечаваха все повече и все повече, отслабваха, чуваха се виковете на различни гласове:

— Батальон, стой!... Ро-ота... стой!

И някъде съвсем далеч, едва доловимо се позадържа и меко угасна:

— ... Сто-о-ой!...

Шумът от стъпките в челната колона замлъкна и все по-далеч и по-далеч се простря замирането на движението и в спрялата мътно-гореща мъгла за секунда настъпи не само мълчание, но и тишина, великата тишина на безкрайната умора, на безпощадния зной. После изведнъж се изпълни с многобройно секнене; хрочеха набилия се прах; споменаваха майките; свиваха от листа и трева цигари — и бавно улягащият прах откриваше лица, конски муцуни, коли.

Седяха от двете страни на пътя, в шосейните канавки, държейки между коленете си щиковете. Лежаха неподвижно под палещото

слънце изтегнати по гръб.

Безсилни стояха конете, оклюмали муцуни, без да пъдят гъстите облаци лепнещи мухи.

— Ста-ва-ай!... Ей, става-а-ай!...

Никой не мръдна, не се вдигна: все така беше неподвижно шосето с хората, конете, колите. Като че нямаше сила, която да вдигне хората, като купчина камъни, налени със зной.

— Ставайте де... да ви се не види макар... Какво ви взеха дяволите!

Като осъдени се изправяха по един, по двама и без да се строят, и без да дочакат команда, вървяха, както им дойде, турили на рамо тегнещите пушки, гледайки с възпалените си очи.

Вървяха пръснато по шосето, от двете страни на пътя, по склоновете. Заскрибуцаха коли и облаци безбройни мухи се понесоха.

Овъглени лица, святкащи очи. Под страшното слънце на главите вместо шапки — листа от репей, клонки, снопчета насукана слама. Крачат боси, с напукани, почернели крака. Някой като арап се чернее с голото си тяло и само като ресни се мотаят парцали около срамното място. Сухите мускули едва се очертават под почернялата кожа. Крачат отметнали назад глава, с пушки на рамо, силно зажумели с очи, отворили пресъхнали уста. Дрипава, изпокъсана, почерняла, гола, скрибуцаща орда, а след нея върви знойт, след нея вървят гладът и отчаянието. Отново по неволя изнемоляло се издигат бели облаци и от самите планини пълзи към степта безкрайно, кълбящо прах шосе.

Изведнъж неочаквано и странно:

— Дясното рамо напред?

И всеки път, щом се приближи нова част, в недоумение се чува:

— Дясното рамо... дясното... дясното!...

Отначало учудено, после на шумяща група се спускат по междуселския път. Той е каменист, без прах и се вижда как бързо завиват частите, спускат се конниците и слизат обозите и двуколките със скърцане и като се поклащат тежко. Откриват се далечини горички, сини планини. Все така тръпнещо-знойно трепка лудото слънце. Мухите на черни пълчища също завиват. Бавно улегващите облаци прах и задушното мълчание остават на шосето, а междуселският път се оживява, от гласове, възклицания, смях.

— Ама накъде ни водят?

— Май че в гората ще ни отведат, малко да си понаквасим гърлото, че много е пресъхнало.

— Главо!... В гората кокошка са ти сготвили, отпущай каиша.

— Па и банички с каймак са опекли.

— С масло...

— Със сметана...

— С мед...

— Па и студен пъпеш...

Високият кокалест войник в изподран, мокър от пот фрак и с мръсни парчета от дантели, през които всичко му се виждаше, сърдито плювна гъста плюнка:

— Та сплескайте се, песове... млъкнете!...

Злобно притегна ремъка си, прибра корема си под самите ребра и свирепо премести от едното рамо на другото натежалата пушка.

Смях люшна гъстия облак от носещи се мухи.

— Опанасе, ама защо ти си прикрил задника си, а отпред всичко ти е на показ? Обърни гащите със задното напред, иначе в станицата жените няма да ти дадат вареники — мутрите си ще въртят, като те видят.

— Хо-хо-хо... Хе-хе-хе...

— Момчета, ей богу, трябва да има денувка.

— Та тук никакви станици няма, аз знам.

— Какво лаеш. Виж от шосето стълбове се отделят, телеграф. А къде ще водят, ако не в станица?

— Хей, кавалерия, защо даром хляба ядете — я запейте.

От коня, върху който се люшкаше прикрепеният върху денка грамофон, се разнесе пресипнало:

*„Къ-де, къ-де-е-е, пш... пш... из-чез-нах-те...
пш... пш... на про-лет-та...“*

Понесе се сред зноя, сред черните люлеещи се облаци мухи, сред измъчените, но весело крачещи, потънали в пот и бяло брашно, изпокъсани, голи хора, а слънцето гледаше с жестоко равнодушие. Като с горещо олово палени, едва пристъпващи крака, а нечий отпаднал висок тенор започна:

„А-а стопан-ка-та си зна-е...“

Но се прекъсна — пресипнало му беше от сухота гърлото. Други, също такива пресипнали от зноя гласове подеха:

*„... Що вой-ни-кът ди-ри.
Само си тръбата ча-ка,
ко-га ще зас-ви-ри...“*

Почернелите лица се развеселиха и на различни места, макар и хрипкаво, ала дружно подхванаха тънки и дебели гласове:

*„Щом тръ-ба-та тя до-ча-ка,
«Слава те-бе, бо-же!»
Па си ду-ма на вой-ни-ка:
«Ва-ре-ни-ки, може?»
Че под-ско-чи чак вой-ника,
туй ли ча-ка ту-ка:
«Лав-ренни-ки, лав-ренни-ки!»
И на-вън-ка хук-на...“*

И дълго, разбъркано, нестройно, прегракнало се носеше над тълпата:

*„... Вареники!... Вареники!...
Къ-ъ-де, къ-ъ-де сте... на мо-я-та про-лет
дни злат-ни-и...“*

— Я-я, виж: таткото!

Като минаваха, всички извъръщаха глави и гледаха: да, той е, все същият си е: нисък, набит, гъба с клюмнала сламена шапка. Стои,

гледа ги. И косматите му гърди гледат от скъсаната, пропита с пот, с увиснала яка рубашка. Висят отрепки и надничат през скъсаните му ботуши напуканите му крака.

— Момчета, ама нашият татко съвсем на бандит прилича: в гората да го срещнеш — ще побегнеш от него.

Гледат го с любов и се смеят.

Той пропуска минаващите покрай него нестройни, лениви, бавно бръмчащи тълпи и пронизва с мъничките си остри очички, които са станали сини на желязното му лице.

„Да... орда, разбойническа орда — мисли Кожух, — срещнат ли ни сега казаците, всичко е пропаднало... Орда!...“

*„Къ-де-е... къ-де-е... из-чез-нах-те... пшиш... пшиш...
... Ва-ре-ни-ки!... Ва-ре-ни-ки!...“*

— Какво е туй? Какво е туй? — понесе се по тълпите, като заглуши и „къде, къде...“ и „вареники...“.

Настана гробно мълчание, изпълнено с шума на стъпките, и всички глави се обърнаха, всички очи се устремиха в една посока — в онази посока, дето като нишка потъваха в далечината телеграфните стълбове, като ставаха все по-малки и по-малки и изчезваха в трепкащия зной като тънички моливи. На близките четири стълба неподвижно висяха четири голи човешки тела. На черни облаци гъмжаха летящи мухи. Главите наведени, като да притискаха с младите си бради пристегналите ги примки; оголени зъби; черни ями на мястото на изкълваните очи. От прокълваните кореми висяха лигавозелените им вътрешности. Припичаше слънцето. Кожата, черно насечена от шомполите, беше напукана. Враните се вдигнаха, накацаха по върховете на стълбовете и поглеждаха накриво надолу.

Четирима, а петата... а на петия стълб — девойка с изрязани гърди, гола и почерняла.

— Полк, сто-ой!...

На първия стълб се белееше прикована хартийка.

— Батальон, сто-ой!... Рота, сто-ой!...

Така се понесе по колоната, като замираще.

От тези петима лъхаше безмълвие и сладникав, неприятен смрад.

Кожух свали изпокъсаната си, клепнала шапка. И всички, които имаха шапки, ги свалиха. А които нямаха, свалиха сложената на главата си слама, трева, клонки.

Прежурияше слънцето.

И смрад, сладникав смрад.

— Другари, дайте я тук.

Адютантът откъсна белееща се на стълба до мъртвеца книжка и я подаде. Кожух стисна челюсти и през зъбите му се провряха думите:

— Другари — и показа книжката, която ослепително се откри на слънцето с белотата си, — от генерала до вас. Генерал Покровски пише: „Такова жестоко наказание, както на тези петима мръсници от Майкопския завод, ще сполети всички, които бъдат забелязани и в най-малко отношение с болшевиките.“ — И стисна челюсти. Помълча, добави: — Ваши братя и... сестра.

И пак стисна челюсти, без да може да говори — нямаше за какво да говори.

Хиляди бляскащи очи гледаха, без да мигнат. Туптеше едно нечовешки огромно сърце.

От очните ями капеха черни капки. Лъхаше смрад.

Угасна в безмълвието звънтящият зной, тънкото бръмчене на рояците мухи. Само гробно мълчание и остър смрад. Капеха капки.

— Ми-ир-но!... Ходом марш!...

Шумът на тежките стъпки отведнъж разкъса тишината, еднакво и отмерено изпълни зноя, сякаш вървеше един човек с невидан ръст, с нечувана тежест и биеше едно огромно, нечовешки огромно сърце.

Вървят и без да забелязват това, все повече ускоряват тежко кълтяща стъпка, вървят с все по-широка крачка. Безумно гледа слънцето.

В първи взвод войникът от десния фланг с черничките мустачки се олюля, изтърва пушката, сгромоляса се. Зачервеното му лице се поду, изопнаха се жилите на шията и очите му, червени като месо, се обърнаха. Жестоко гледа слънцето.

Никой не трепна, не се спря — отминаваха с още по-широка крачка, още по-припряно, като бързаха и гледаха напред с блестящи очи, гледаха в знойно трептящата далечина.

— Санитар!

Приблужи се двуколка, вдигнаха го, сложиха го — слънцето го беше убило.

Повървяха не много, повали се още един, после двама.

— Двуколката!

Команда:

— Покрий се!

Ония, които имаха, покриха глави с шапки. Едни отвориха дамски чадъри. Които нямаха, вървешком късаха суха трева и я навиваха около темето си. Вървешком късаха от себе си потните, просмукани с пот дрипи, смъкваха гащите си, раздираха ги на парчета, покриваха се по женски с кърпи и вървяха шумно, тежко, с широка крачка, като размахваха крака и гълтаха отминаващото под краката им шосе.

Кожух иска да настигне с бричката челната част. Коларят, опулил рачешки от жегата очи, удря и оставя потни ивици по задниците на конете. Потънали в пяна, конете тичат, но никак не могат да достигнат главата — все по-бързо, с все по-широка крачка вървят тежките редици.

— Какво правят, побъркали ли са се?... Като зайци тичат...

И отново удря и подкарва преуморените коне.

„Добре, момчета, добре... — поглежда Кожух изпод надвесения над очите череп, а очите му — синя стомана. — Така по седемдесет версти ще изминаваме на денонощие...“

Той слиза и върви, като се напруга да не изостане, и се губи в бързо, безкрайно, тежко вървящите редици.

Стълбовете чезнат в далечината голи, самотни. Главата на колоната завива надясно. И когато се изкачва на пустинното шосе, отново неизбежно се издигат и обвиват всичко душни облаци. Нищо не се вижда. Само тежкият шум от стъпките, еднакъв, отмерен, изпълва грамадата на вълнуващите се задушни облаци, които бързо се търкалят напред.

А към изостаналите стълбове прииждат част след част, спират се.

Като мъгла нахълтва и угасва звуците гробна тишина. Командирът чете бележката на генерала. Хиляди блестящи очи гледат, без да мигнат, и тупка с едно туптение сърцето, тупти едно невиджано огромно сърце.

Все тъй неподвижни са петимата. Под примките се е разкапало почернялото месо, бялнаи са се костите.

По върховете на стълбовете са накацали враните и поглеждат накриво с бляскаво око надолу. Носи се силен, сладникав до повдигане мирис на печено месо.

След това с равномерен шум удрят все по-бързо крак; без сами да забележат, без команда, постепенно се изравняват в стройни гъсти редици. И вървят забравили всичко, с оголени глави, без да виждат нито губещите се в далечината като нишка стълбове, нито страшно късите, тъмни, почти черни пладнешки сенки, като впиват искрящите си, мъчително зажумели очи в далечната знойна мараня.

И команда:

— Покрий се!...

Вървят все по-бързо, с все по-широка крачка в гъсти стройни редици, като завиват надясно, вливат се в шосето, а облаците ги поглъщат и се търкалят заедно с тях.

Преминават хиляди, десетки хиляди хора. Вече няма взводове, няма роти, батальони, няма полкове — има едно неизразимо, грамадно, единно цяло. С безбройни стъпки върви, с безбройни очи гледа, с множество сърца тупти едно необятно сърце.

И всички като един, без да откъсват поглед, са се взрели в знойната далечина.

Легнаха дълги полегати сенки. Синкаво се замъглиха назад планините. Залезе зад хоризонта отслабналото, уморено, станало по-добро слънце. Тежко се точат каруци, коли с деца, с ранени.

Спират ги за минутка и им казват:

— Ваши братя... Генералски работи...

След това продължават по-нататък и само скърцането на колелетата се чува. И дечурлигата изплашено шушукат:

— Мамо, ами умрелите няма ли да дойдат при нас през нощта?

Жените се кръстят, секнат се в полите си, избърсват очи:

— Горкички вие наши...

Старците вървят тревожно до колите. И всичко става неразбираемо. Няма ги вече стълбовете, а в тъмнината се издигат грамади, които подпират небето. И цялото небе трепка от безбройни звезди, ала оттова не става по-светло. И като че планини се чернеят наоколо, а излиза, че това са склонове; а нощта отдавна е забулила

планините и наоколо е непозната, тайнствена, неясна равнина, на която всичко е възможно.

Разнася се такъв тъжен женски писък, че трепкащите звезди се люшнаха на една страна.

— Ай-ай-ай... какво са сторили с тях!... Ама че зверове... Ама че проклетници. Помогнете, добри хора... Я ги погледнете!...

Тя се хваща за стълба, прегръща студените крака, като се притиска с младежките си разчорлени коси.

Яки ръце с мъка я откопчват от стълба и влачат към колата. Тя се изплъзва като змия, отново се хвърля, прегръща стълба и отново самото изплашено затрепкало небе безумно лети:

— ... Та де е вашата майка? Де са вашите сестри?! Не сте ли искали да живеете... Де са вашите очи ясни, де е вашата сила, де е вашата мила дума?... Ой, горките! Ой, нещастните! Няма кой да ви оплаче, няма кой да ви пожали... няма кой сълзи над вас да пролее...

Отново я хващат, тя се изплъзва ловко и отново в безумната нощ полита:

— Какво направиха те!... Сина ми изядоха, Степана изядоха, вас изядоха. Тогава изяжете всички ни до един, с кръвта, с месото, яжете, дано се задавите, дано натъпчете утробата си с човешко месо, с кости, с очи, с мозъци...

— Тю-у!! Та опомни се, де...

Колите не стоят, скрибуцат по-нататък. Отмина и нейната кола. Други я хващат, тя се изтръгва и отново не викове, а като бясна се раздира тъмнината, лети безумната нощ.

Едва ариергардът, като минаваше, я отдели насила. Вързаха я на последната кола. Отминаха.

И беше безлюдно, и се разнасяше смрад.

XXXII

При изхода на шосето от планините жадно чакат казаците. Откакто по цял Кубан се разля пожарът на въстанието, болшевишките сили отстъпват навсякъде пред казашките полкове, пред офицерските части на доброволческата армия, пред „кадетите“, никъде не са в състояние да се задържат, да се опрат, да спрат ожесточения напор на генералите — и отстъпват град след град, станица след станица.

Още в началото на въстанието част от болшевишките сили се измъкна от железния обръч на въстаниците и като нестройна, грамадна, разложена тълпа с десетки хиляди бежанци, с хиляди коли побягна по тясната ивица между морето и планините. Не успяха да ги настигнат — така бързо бягаха те — а сега казашките полкове са залегнали и ги причакват.

Казаците имат сведения, че течащите като поток през планините банди карат със себе си несметни награбени богатства — злато, скъпоценни камъни, дрехи, грамофони — грамадно количество оръжие, военни припаси, обаче вървят изпокъсани, боси, без шапки — очевидно по силата на стар босяшки начин на бездомен живот. И казаците, от генерала до последния редник, се облизват нетърпеливо — всичко, всички богатства, всички скъпоценности, всичко иде неудържимо само в ръцете им.

Генерал Деникин възложи на генерал Покровски да сформира в Екатеринодар части, да обкръжи с тях спускащите се от планините банди и да не остави нито един жив. Покровски сформира корпус, прекрасно снабден, и прегради пътя по река Бела, бяла от пяна, която летеше от планините. Част от отряда изпрати да ги посрещне.

Весело яздят казаците, кривнали юнашки калпаци, на охранени, хубави коне, които въртят глави и дърпат поводите. Звяка кованото оръжие, блести на слънцето; стройно се поклащат препасаните с пояси черкезки и се белеят панделките по калпаците.

Минават през станицата с песни и казачките изнасят на своите войничета и варено, и печено, а старците изтъркулват бъчви с вино.

— Вие поне един болшевик ни доведете за показ, поне да го видим тоя нов човек иззад планините.

— Ще докараме, гответе бесилки.

Здравата умееха казаците да пият и здравата да секат със сабите.

В далечината се закълбиха бяло-гигантски облаци прах.

— Аха, ето ги!

— Ето ги — изпокъсани, черни, с мотаещи се дрипи, със слама и трева вместо шапки.

Поправиха калпаци, измъкнаха блесналите за миг със звън шашки, наведоха се над лъковете и полетяха казашките коне, вятърът засвири в ушите.

— Ех, че сеч ще падне!

— Урра-а!...

За минута и половина — две стана нещо чудовищно — неочаквано налетяха, сблъскаха се и почнаха лудо да хвърчат от конете казаците с разсечени калпаци, с пресечени вратове или пък изведнъж се вдигнат на щикове и конят, и конникът. Обърнаха конете, полетяха, така се приведоха, че нищо не виждаха, и вятърът още по-силно засвири в ушите им, а тях почнаха да ги свалят от конете със свирещи куршуми. Налитат проклетите босяци, гонят две, три, пет, десет версти — само в едно е спасението: конете им са изморени.

Прелетяха казаците през станицата, а онези се втурнаха, взеха да отвързват бодрите коне, да секат надясно и наляво, ако веднага не им ги извеждаха от конюшните, и пак подгониха казаците; и много казашки калпаци с бели лентички се натъркаляха по степта, и много черкезки, тънко препасани със сребърночерни пояси, се зачерняха по синеещите се могили, по жълтите стърнища, по горичките.

Чак тогава се отърваха от преследването казаците, когато долетяха до своите предни сили, залегнали в окопите.

А спусналите се от планините голи и боси банди тичаха с всички сили подир своите ескадрони. И заговориха оръдията, затракаха картечниците.

Не поиска Кожух да разгъва своите сили през деня: знаеше — голямо надмощие има врагът, не искаше да разкрива своята численост, чакаше тъмнината. А когато съвсем се стъмни, стана това, което и през деня: не хора, а дяволи налетяха на казаците. Казаците ги сечеха, мушеха, на цели редици ги поваляха с картечниците, ала казаците

ставаха все по-малко и по-малко, все по-слабо трещяха и бълваха дълги ивици огън техните оръдия, по-рядко тракаха картечниците им и вече не се чуват пушки — лягат казаците.

И не издържаха, побягнаха. Но и нощта не ги спасяваше: на редици лягаха казаците под шашките и щиковеите. Тогава хукнаха да бягат кой накъде види, като зарязаха оръдията, картечниците, снарядите, пръснаха се посред нощ из горичките, по доловете, без да могат да разберат каква дяволска сила се изтърси върху тях.

А когато слънцето проточи лъчи из степните възвишения, по безкрайната степ имаше много черномустакати казаци: нито ранени, нито пленени — всички неподвижни.

В тила, в обоза, между бежанците димяха огньовете, вареха нещо в котелките; хрупаха конете сено и овес. В далечината тътнеше канонада, но никой не обръщаше внимание — свикнаха. Едва когато замлъкна, захванаха да се появяват от фронта — ту конен ординарец със заповеди, ту фуражир, ту войниче, прокраднало се тайно да види семейството си. И от всички страни жени с почернели, измъчени лица се спускаха към него, улавяха се за стремената, за юздата:

— Какво става с моя?

— А моя?

— Жив ли е или не?

С молеци, пълни с ужас и надежда очи. А войникът язди тръс, помахва леко с нагайката, казва насреща ту на една, ту на друга:

— Жив е... Жив... Ранен е... Ранен е... Убит, ей сега ще го докарат...

Той отминава, а зад него или радостно, с облекчение се кръстят, или някоя занарежда, или ахне и се тръшне като умряла и я заливат с вода.

Докарат ранени — майки, жени, сестри, годеници, съседки се грижат за тях. Докарат мъртви — хвърлят се на гърдите им и надалеч се чуват неудържими сълзи, вой, ридания.

А конници вече са отишли за попа.

— Като добитък ги погребваме, без кръст, без тамян.

А попът се дърпа, казва — глава го боли.

— А-а, глава-а... а, ако не щеш... ще ти поле-куваме задника.

Опасаха го с нагайката веднъж-дваж — скочи попът като попарен, засуети се. Заповядаха му да се облече. Навря глава в прореза, надяна черния филон с белите нашивки — надолу се разпери като че е на обръч също такъв траурен епитрахил. Разпусна коса. Заповядаха му да вземе кръст, кандило, тамян.

Дотириха и дякона, и клисаря. Дяконът — грамаден спиртосан мъжага, също целият траурен, черен, с галуни, мутра — червена. Клисарят — съсухрен.

Пригответяха се. Погнаха и тримата. Конете вървят раван. Бързат попът, дяконът и клисарят. Конете въртят глави, а конниците размахват нагайките.

А зад обоза, на гробищата до градините, вече се тълпи неизброимо много народ. Гледат. Видяха:

— Глей, попа карат.

Закръстиха се жените.

— Е, слава богу, както трябва ще ги погребат.

А войниците:

— Глей — и дякона подгонили, и клисаря.

— Дяконът го бива: шкембето му като на шопар.

Пристигнаха те бързо, не могат дъх да си поемат, пот на ручеи се стича. Клисарят на бърза ръка раздуха кадилницата. Мъртвите лежаха неподвижно със скръстени ръце.

— Благословен господ...

Дяконът уморено леко пусна своя бас, а клисарят надигна глас и като скоропоговорка загъгна през нос: „Свя-а-тый бо-же, свя-а-ты-й крепкий, свя-а-тый бесс...“.

Синкаво се струи димец от кадилницата. Жените сподавено хълцат, като стискат уста. Войниците стоят сурово с черните си измършавели лица — те не чуват уморените попски гласове.

Седящият без шапка на високия дорест кон кубанец, който докара черковните служители, бутна леко коня — той пристъпи; кубанецът набожно се наведе към попа и рече с шепот, който се разнесе по цялото гробище:

— Ти, твоята ммамица, ако грухтиш като ненахранена свиня, кожата ти ще...

Попът, дяконът и клисарят с ужас извиха очи към него. И веднага дяконът зарева с такъв гръмогласен рев, че враните с шум се вдигнаха

от цялото гробище; попът зачупи своя тенор, а клисарят, като се надигна на пръсти и премрежи очи, пусна тъничкото си гласче — ушите писнаха: „Со-о-о свя-а-ти-ми у-у-по-ко-ой...“.

Кубанецът дръпна коня назад и седеше неподвижно, като изваян, сключил мрачно вежди. Всички се закръстиха и закланяха.

Когато ги закопаваха, дадоха три залпа. И жените, като се секнеха и триеха подутите си очи, думаха:

— Много добре служи отчето — от душа.

XXXIII

Нощта погълна грамадната степ: и възвишенията, и синеещите се през целия ден на края на хоризонта проклети планини, и станицата във вражеските ръце — там няма нито една светлинка, нито звук, като че я няма. Дори кучетата мълчат наплашени от дневната канонада. Само реката шуми.

Целия ден отвъд невидимата сега река, иззад сивеещите се окопи на казаците страхотно трещяха оръдия. Без да жаят снарядите, биехате. И безбройни клъбца избухваха бяло над степта, над градините, над доловете. Оттук им отговаряха рядко, уморено, неохотно.

— А-а... — думаха злорадо казашките артилеристи, кожата си пазят... — поемаха оръдията, напълваха ги и отново свиреше снаряд.

За тях беше ясно: от другата страна са пострадали, отслабнали, не отговарят вече на изстрела с изстрел. Пред свечеряване босяците се опитаха да предприемат настъпление през реката, но така ги попариха — всичките им вериги се пръснаха, залегнаха кой къде свари. Жалко, че дойде нощта, иначе щяха да им дадат да разберат. Нищо, пак ще настъпи утро.

Шуми реката и изпълва с шум цялата тъмнина. А Кожух е доволен и като сива стомана остро святкат мъничките му очички. Доволен: в неговите ръце армията е като инструмент, послушен и гъвкав. Ето той пусна на мръкване вериги, като им заповяда да настъпват вяло и да залегнат. И сега, когато сред нощта, сред кадифената тъмнина, тръгна на проверка, всички бяха на местата си, всички бяха над самата река, а под шестсаженния стръмен бряг шуми водата; шуми реката и напомня онази шумяща река и нощ, когато започна всичко това.

Всеки войник пропълзваше в тъмнината, опипваше, измерваше стръмнината. Всеки войник от залегналите полкове знаеше, беше проучил своето място. Не чакаше като овен къде и как ще го тикнат командирите.

В планините заваляха дъждове; през деня реката летеше с бясна пяна, а сега шуми. Знаят войниците — вече бяха се изхитрили да измерят — сега реката е дълбока два — три аршина, ще се наложи на места да се плува — нищо, може и да поплуват. Докато беше още светло, легнали в трапищата, в ровините, в шубраците, във високата трева под непрестанно пръскащия се шрапнелен огън, бяха огледали всеки на своя участък оная част от окопа от другата страна на реката, по която той щеше да удари.

Вляво над реката лежаха два моста: железопътен и дървен — сега те не се виждат. Казаците бяха насочили към тях една батарея и поставили картечница — те също не се виждат.

В нощната тъмница, изпълнена с шума на реката, невидимо стоят срещу мостовете по заповед на Кожух кавалерийски и пехотен полк.

Нощта минава бавно, без звезди, без звуци, без движение, само шумът на невидимо течащата вода монотонно изпълва нейната пустинна безконечност.

Казаците седяха в окопите си, слушаха шума на бягащата вода, без да изпускат пушките си, макар да знаеха, че босяците няма да се хвърлят нощем през реката — достатъчно ги насолиха — и чакаха. Нощта бавно плуваше.

Войниците лежаха на края на стръмнината като язовци обронули в тъмното глави, слушаха заедно с казаците шума на бягащата вода и чакаха. И онова, което чакаха и което изглеждаше, че никога няма да настъпи, започна да настъпва: бавно, трудно, като загатване, започна да се ражда развиделяването.

Още нищо не се вижда — нито цветове, нито линии, нито очертания, но тъмнината взе да отслабва, взе да става прозрачна. Уморено предутринно бдение.

Нещо неуловимо пробягна по левия бряг — може би електрическа искра, може би ято лястовички.

От шестсаженната височина като от чувал се изсипаха войници заедно с буци отронена пръст, пясък и ситни камъчета... Шуми реката...

Хилядите тела родиха хиляди плисъци, хиляди заглушени от шума на реката плисъци... Шуми реката, монотонно шуми реката...

Гора от щикове израсна в сивата мъгла на развиделяването пред изумените казаци, кипна работа сред рев, сред ахкане, сред пъшкане, сред псувни. Нямаше хора — имаше гъмжило от преплетени кървави зверове. Казаците сваляха с десетки, самите те лягаха със стотици. Дяволската, явила се кой знае откъде отново сила, започна да връхлита на тях. Нима това са ония болшевици, които те гониха по целия Кубан? Не, това е нещо друго. Не току така те всички са голи, почернели, в парцали.

Щом само по цялото си протежение зарева диво десният бряг, артилерията и картечниците започнаха през главите на своите да обстрелват станицата, а кавалерийският полк като бесен се понесе през мостовете; след него с все сила тичаше пехотата. Завзета е батареята, картечниците и по цялата станица се разляха ескадроните. Видяха как от една къща изхвъркна нещо бяло и с поразителна бързина изчезна върху един неоседлан кон в мъглата на развиделяването.

Къщите, тополите, белеещата се църква — всичко се провиждаше по-ясно и по-ясно. Зад градините аленееше зората.

От попската къща извлякоха хора с пепеляви лица, със златни пагони — заловиха част от щаба. Сечеха главите им до конюшната на попа и кръвта се попиваше от тора.

От глъчката, виковете, изстрелите, псувните, стонове не се чуваше как шуми реката.

Намериха къщата на станичния атаман. Претърсиха всичко от тавана до зимника — няма го. Избягал. Тогава започнаха да викат:

— Ако не излезеш, ще погубим децата!

Атаманът не излезе.

Почнаха да сечат децата. Атаманшата се влачеше на колене с разпилени коси, хващаше ги здраво за краката. Един рече с укор:

— Защо крещиш като побъркана? И аз имах точно като твоята щерка, тригодишна... В чакъла я закопахме там, в планините — тогава аз не крещях.

Съсече момиченцето, след това разби черепа на кискащата се майка.

До една къща е натрошени по земята стъкла се беше събрала купчина железничари.

— Тук е нощувал генерал Покровски. Без малко не го пречукахме. Като ви усети, изкърти прозореца заедно с рамката и само

по риза, без гащи, се метна на един неоседлан кон и избяга.

Един ескадронец мрачно:

— Защо без гащи? Да не е бил на баня?

— Спял.

— Че как така: спял, а пък без гащи? Бива ли така?

— Господата винаги спят така: докторите препоръчват.

— Виж ги гадовете! И не спят като хората.

Плювна и отмина.

Казаците бягаха. Седемстотин от тях лежаха натрупани в окопите и на дълга ивица в степта. Само мъртви. И отново над страха и напрежението у бягащите се надигаше неподавимо изумление пред тази непозната сатанинска сила.

Само преди два дена същата тази станица беше заета от главните болшевишки сили; казаците ги изтикаха с атака, гониха ги и сега ги гонят изпратените части. А откъде са тези? И дали сатаната не им помага?

Показалото се над далечния степен хоризонт слънце заслепи бягащите с дългите си полегати лъчи.

Далеч се пръснаха обозът и бежанците по степта, по горичките, по възвишенията. Все същите сини димчета над огньовете; същите нечовешки кокалести детски главици, които едва се държат на тъничките шии. Също така лежат мъртвите със скръстени ръце върху белеещите се постлани грузински палатки, а жените истерично се удрят и си скубят косите — други жени, не онези, които плачеха миналия път.

Около конниците се тълпят войници.

— Къде сте тръгнали?

— Ами за попа.

— Майната му на вашия поп!...

— Че как така! Мигар без поп?

— Кожух заповяда да докарат музиката, дето взехме от казаците.

— Какво е музиката? Музиката — това са медни тръби, а попът има живо гърло.

— Ама за какъв дявол ти е неговото гърло? Като зареве, корем да те присвие. А музиката е военно нещо.

— Музиката! Музиката!...

— Попът!... Попът!...

— Я се пръждосвайте на майната си с вашия поп!...

И „музиката“, и „попът“ се смесваха с най-мръсни псувни. Жените, които бяха чули, дотичаха и викаха с ожесточение:

— Попът! Попът!

Притеклите се млади войници:

— Музиката! Музиката!

Музиката надви.

Конниците започнаха да слизат от конете.

— Добре тогава, викайте музиката.

Вървят без свършек бежанци, войници и тържествено, като внасят печал и чувство на сила, мрачно и бавно звучат медните гласове и медно сияе слънцето.

XXXIV

Казаците бяха разбити, но Кожух не се помръдваше от мястото си, макар че трябваше да потегли на всяка цена. Разузнавачи и бегълци от населението говореха в един глас — казаците отново съсредоточават сили, организират се. От Екатеринодар непрекъснато пристигат подкрепления; с грохот се придвижват батареи; злоещо и гъсто вървят офицерските батальони; пристигат все нови и нови казашки сотни — тъмнее около Кожух, тъмнее все по-гъсто огромна, струпваща се сила. Ох, трябва да замине! Трябва да замине: още могат да се промъкнат, още не са отишли далеч главните сили, а Кожух... стои.

Сърце не му дава да потегли, без да дочака изостаналите колони. Знае: не са боеспособни те; ако ги остави на собствените им сили, казаците ще ги направят на пух и прах — всички ще бъдат изтребени. И тогава в славата, която трябва да осени бъдещето на Кожух като спасител на десетки хиляди хора, това изтребление ще бъде тъмно петно.

И той започна да чака, а казаците трупаха заканително растящи сили. Желязната прегръдка се сключваше с непреодолима сила и като доказателство за това затътнаха и степта, и небето, загърмя вражеската артилерия и непрекъснато започнаха да се пръскат шрапнелите и да обсипват хората с парчета — а Кожух не мърдаше, само даде заповед да се отговори с огън. През деня и над едните, и над другите окопи всекиминутно избухваха бели клъбца, които нежно се стопяваха; през нощта чернотата всекиминутно се прозяваше с огнена прозявка и вече не се чуваше как шуми реката.

Мина един ден, мина една нощ: гърмят и се загряват оръдията, а задните колони ги няма и няма. Мина втори ден, втора нощ, а колоните все ги няма. Започнаха да намаляват патроните, снарядите. Кожух заповяда да се води по-пестеливо огънят. Поободриха се казаците; гледат — взеха по-рядко да отговарят ония и не отиват напред — отслабнали са, мислят, и започнаха да подготвят удар.

Три дни не спа Кожух; лицето му стана като щавена полушубка; чувствува, краката му като че потъват до коленете в земята. Настъпи четвъртата нощ, която всекиминутно избухваше с оръдейни светкавици. Кожух каза:

— Ще полегна за един час, но ако има нещо, веднага ме будете.

Едва затвори очи, тичат:

— Другарю Кожух! Другарю Кожух!... Лоша работа...

Скочи Кожух, нищо не може да разбере, къде е, какво става с него. Прекара ръка по лицето си, сякаш паяжина махна, и изведнъж го порази мълчанието — ден и нощ трещящите с боботения оръдия мълчаха, само пушечна пукотевица изпълваше тъмнината. Лоша работа — значи, влезли са в допир. Може вече и фронтът да е пробит. И чу той как шуми реката.

Дотича до щаба — гледа, лицата на всички са се променили, станали са сиви. Грабна телефонната слушалка — използваха грузинските телефони.

— Тук командуващият.

Чува, като че мишка пици в слушалката:

— Другарю Кожух, дайте подкрепление. Не мога да се задържа.

Удар. Офицерски части...

Кожух каменно в слушалката:

— Подкрепления няма да дам, няма. Дръжте се докрай.

Оттам:

— Не мога. Ударът е съсредоточен срещу мене, не ще издър...

— Дръжте се, на вас казвам! Няма в резерв нито един човек. Ей сега сам ще дойда.

Вече не чува Кожух как шуми реката: чува как в тъмнината трещи отпред, наляво и надясно пушечна пукотевица.

Заповяда Кожух... но не успя да доизрече: а-а-а!...

Въпреки тъмнината, Кожух стана: казаците са нахълтали, секат надясно-наляво — пробив, конна част е нахълтала.

Спусна се Кожух напред; право на него врълетя командирът, който току-що говореше.

— Другарю Кожух...

— Вие защо сте тук?

— Не мога да се държа повече... там има пробив...

— Как сте посмели да оставите своята част?!

— Другарю Кожух, дойдох лично да искам подкрепление.

— Да се арестува!

А в непрогледния мрак викове, хряскане, изстрели. Иззад колите, зад денковете багаж, зад черните селски къщи в тъмнината се забиват мигновените пламъчета на револверни и пушечни изстрели. Къде са своите, къде са чуждите — самият дявол не може да разбере... Може би своите се избиват един друг... А може би това му се присънва?

Тича адютантът, Кожух разпознава неговата фигура в тъмното.

— Другарю Кожух...

Развълнуван глас — иска се на младия човек да живее. И изведнъж адютантът чува:

— Е... какво, краят ли, а?

Нечуван глас, никога нечуван Кожухов глас. Изстрели, викове, хряскане, стонове, а някъде дълбоко, полусъзнателно, мигновено като искра и малко злорадо нещо пошепна на адютанта:

„Аха-а и ти си такъв като всички... иска ти се да живееш...“

Ала това е само за секунда. Тъма, не се вижда, но се чувствава каменното лице на Кожух и се чува необикновено-железният глас през стиснатите челюсти:

— Незабавно от щаба картечницата към пробива. Да се съберат всички щабни, обозни; колкото можете, изтикайте казаците към колите. Ескадронът от десния фланг!...

— Слушам.

Изчезна в тъмнината адютантът. Все същите викове, изстрели, стонове, тропот. Кожух — бегом. Надясно, наляво святкащите езичета на пушките, а на петдесетина сажена е тъмно — тук са направили пробив казаците, но войниците не са се разбягали, а само са се отдръпнали, залегнали са кой където свари, и се отбраняват. В чернотата може да се забележат прибягващите отпред групи хора все по-близо и по-близо... залягат и оттам започват да се забиват святкащи езичета, а войниците стрелят по светлинките. Докараха щабната картечница. Кожух заповяда да се прекрати стрелбата и да се стреля само по команда. Залегна зад картечницата и тутакси се почувствува като риба във вода. Надясно, наляво пукотевица, святкания. Веднага щом войниците прекратиха стрелбата, вражеската верига се втурна: ура-а-а!... Вече са близко, вече са различни отделни фигури: наведени — тичат, пушките — напред за бой с нож.

Кожух:

— Ленти!

И пусна картечницата.

Търр-търр-търр-търр...

И като тъмни картонени къщички започнаха да се повалят черните групи. Веригата трепна, огъна се... Побягнаха назад оредели. Отново непрогледна тъма. По-редки изстрели и засилвайки се постепенно, взе да се чува шумът на реката.

А отзад, в дълбочина, също започнаха да стихват изстрелите, виковете; неподкрепяни, казаците постепенно се пръскаха, оставяха конете си, завираха се под колите, вмъкваша се в черните селски къщи. Хванаха живи десетина души. Сечеха ги с шашките през устата, от които лъхаше на водка.

Едва започна да се развиделява, един взвод поведе към гробищата арестувания командир. Върнаха се без него.

Издигна се слънцето и освети неподвижна начупена верига от мъртъвци, сякаш ги бе оставил неравномерно отдръпнал се прилив. На някои места лежах на купища — там, дето през нощта беше Кожух. Пратиха им парламентъор. Кожух разреши да приберат убитите: ще се разлагат под жаркото слънце — зараза.

Прибраха ги и отново заговориха оръдията, отново нечовешки грохот разтърсва степта, небето и тежко отеква в гърдите и мозъка.

Пръскат се в синевата чугунено-оловните парчета. Живите седят и ходят с отворени уста — по-леко е на ушите; мъртвите неподвижно чакат кога ще ги отнесат в тила.

Топят се патроните, пустеят раклите. Не помръдва Кожух, нищо не се чува за идващите колони. Свиква съвещание, не иска да вземе върху себе си отговорността: да останат — всички ще изгинат; да си пробият път — задните колони ще изгинат.

XXXV

Далеч в тила, дето безкрайно по степта има коли, коне, старци, деца, ранени, говор, глъчка, засиня здрач. Засиня здрачът, засиняха димчетата от огньовете, както става всяка вечер.

Няма значение, че са на петнадесет версти, далеч на края на степта; земята цял ден, всяка минута се разтърсва тежко под краката им от далечния грохот. Ето и сега... но свикнаха, не забелязват.

Синее здрачът, синият димчетата, синее далечната гора. А между гората и колите се синее поле, пусто, спотаено.

Говор, скърцане, гласове на животни, звек на кофи, детски плач и безбройно червенеещи се петна от огньовете.

В тази домашна обстановка, в тази мирна суетня долетя, родено в гората, нещо такова чуждо, далечно в своята непознатост.

Отначало се проточи отдалечено: а-а-а-а!... Оттам, от мътилката на здрача, от мътилката на гората: а-а-а-а!...

После се зачерня, когато се отдели от гората — една група, втора, трета... И черните сенки се разгънаха, сляха се по дължината на цялата гора в черна подвижна ивица, и затъркаля се тя към лагера, като нарастваше, и затъркаля се с нея, като нарастваше все същото пълно със смъртна тъга: ра-а-а-а!...

Всички глави, колкото ги имаше — и на хора, и на животни — се извърнаха нататък, към здрачната гора, от която се търкаляше към лагера неравната ивица, и по нея мигновено пламваха и погасваха тесни святкания.

Главите бяха извърнати, огньовете се червенеяха като петна.

И всички чуха: цялата земя, чак до самата си утроба, се изпълни с тежък конски тропот и заглъхнаха разтърсващите далечни оръдейни удари.

... А-а-а-а!...

Между колелетата, стръките, огньовете се понесоха гласове, пълни с безнадеждност:

— Казаци!... Казаци!... Ка-за-ци-и!...

Конете престанаха да хрупат, наостриха уши, кой знае откъде прилепилите се кучета се свряха под котлите.

Никой не бягаше, не се спасяваше; всички гледаха непрекъснато в сгъстения се здрач, в който се носеше черната лавина.

Това велико мълчание, изпълнено с глух тропот, бе пронизано от майчин вик. Една майка грабна детето си, едничкото останало ѝ дете, и като го притисна до гърдите си, хукна срещу нарастващия тропот на лавината.

— Смъ-ърт!... Смъ-ърт!... Смъ-ърт-та иде!...

Като зараза полетя това, обхвана десетки хиляди хора:

— Смъ-ърт!... Смъ-ърт!...

Всички, които бяха тук, грабнаха, каквото им допадна под ръка — кой тояга, кой наръч сено, кой дъга, кой кафтан, вършина; ранените — своите патерици — и всички в безумен ужас, като размахваха това във въздуха, хвърлиха се срещу своята смърт.

— Смъ-ърт!... Смъ-ърт!...

Дечурлигата тичаха хванали се за полите на майките си, и тъничко викаха:

— Смъълт!... Смъ-ълт!...

Препускащите казаци, стиснали непознаващите пощада святкащи шашки, различиха в мъглата на падащата нощ безбройни люлеещи се редици на пехота, които като огромен океан се надигаха срещу тях, безбройни вдигнати пушки, люшкащи се като гора знамена и безкрайно ехтящия зверски рев: смъ-ърт!...

Съвсем неволно, без команда, като струни се изопнаха поводите, в пълен бяг конете се спряха изведнъж, като въртяха глави и приклекваха на задните си крака. Казаците замълчаха и се изправиха на стремената, като зорко се вираха в черните прииждащи редици. Те познаваха привичките на тези дяволи — без изстрел да се хвърлят гърди срещу гърди, а после започва сатанинската работа с щиковите. Така беше още с появяването им от планините и като се свърши с нощните атаки, когато тези сатани мълчаливо се появяваха в окопите, много казаци легнаха в родната степ.

А иззад колите, иззад безбройните огънове, дето казаците мислеха да срещнат безпомощни тълпи от невъоръжени старци и жени, и оттук, откъм тила, като пожар да запалят паника във всички

части на врага, се изливаха все нови и нови воински маси и грозен рев страхотно изпълваше потъмнялата нощ:

— Смърт!!

Когато видяха, че това няма ни начало, ни край, казаците обърнаха конете, опалиха ги с нагайките и запращяха храсти и дървета в гората.

Предните редици на тичащите жени, деца, ранени, старци със смъртен пот на лицето се спряха: пред тях нямо се чернееше пустата гора.

XXXVI

Четвърти ден гърмят оръдията, а разузнавачите съобщиха — от Майкоп пристигнал при неприятеля нов генерал с конница, пехота и артилерия. На съвещанието беше решено тази нощ да си пробият път и да вървят нататък, без да дочакат задните колони.

Кожух дава заповед: привечер постепенно да бъде прекратена пушечната стрелба, за да се успокои неприятелят. Оръдията грижливо да прострелят окопите на неприятеля, да запазят мерника и да прекратят напълно стрелбата през нощта. Полковете да бъдат приближени във вериги в тъмнината възможно най-близко до височините, на които са неприятелските окопи, но така, че да не ги разтревожат, и да залегнат. Цялото придвижване на частите да завърши към един часа и тридесет минути през нощта; в един часа и четиридесет и пет минути всички насочени оръдия да дадат бърз огън от по десет снаряда. След последния снаряд в два часа през нощта обща атака, полковете да заемат окопите на противника. Кавалерийският полк да остане в резерв за поддържане на частите и преследване на противника.

Надойдоха черни, ниски, огромни облаци и легнаха неподвижно над степта. Странно замлъкнаха оръдията и от двете страни; спряха и пушките и взе да се чува — шуми реката.

Кожух се послуша в този шум — лошо. Нито един изстрел, а миналите дни и нощи оръдейният и пушечният огън не млъкваха. Не се ли готви неприятелят да направи това, което и той — тогава ще се срещнат две атаки, ще бъде изтърван моментът на изненадата и те ще се разбият една в друга.

— Другарю Кожух...

В къщата влезе адютантът, след него двама войници с пушки, а между тях невъоръжено, бледо, нисичко войниче.

— Какво има?

— От неприятеля. От генерал Покровски писмо.

Кожух впи остро мъничките си присвити очи във войничето, а то, като въздъхна с облекчение, бръкна в пазвата си и почна да търси.

— Така че аз съм взет в плен. Нашите отстъпват, а ние, седем души, попаднахме в плен. Ония ги измъчиха...

Той замълча за минутка; чува се — шуми реката и зад прозорците е тъмно.

— Ей го писмото. Генерал Покровски... много ме псува... — И срамежливо добави: — И вас, другарю, псува. Ето, дума, неговата, дай му това.

Игривите искрици в очите на Кожух хитро, бързо и леко бягаха по собственоръчно написаните редове на генерал Покровски.

„... Ти, мерзавец, твойта мама... опозори всички офицери от руската армия и флота, защото реши да влезеш в редовете на болшевиките, крадците и босяците; имай пред вид, бандите, че е дошел краят на тебе и на твоите босяци: ти не можеш да отидеш наникъде, защото си обкръжен от моите войски и от войските на генерал Хейман. Ние сме те стиснали, мерзавцо, в здрави ръце и в никакъв случай няма да те изпуснем.

Ако искаш пощада, тоест да се отървеш заради своята постъпка само с арестантските роти, тогава аз ти заповядвам да изпълниш моята заповед със следното съдържание: още днес да сложиш цялото си оръжие на станция Белореченская, а бандата, разоръжена, да отведеш на 4 — 5 версти западно от станцията; когато бъде изпълнено това, незабавно ми съобщи на 4-а железопътна будка.“

Кожух погледна часовника и тъмнината, която стоеше зад прозорците. Един и десет минути. „Значи, ето защо прекратиха огъня казаците: генералът чака отговор.“ Непрекъснато пристигаха с донесения от командирите — всички части благополучно се бяха приближили плътно до позициите на противника и бяха залегнали.

„Добре... добре...“ — казваше си Кожух и мълчаливо, спокойно, каменно ги гледаше с присвити очи.

В тъмнината зад прозореца се вмъкна в шума на реката бърз конски тропот. Сърцето на Кожух трепна: „Пак ли нещо... четвърт час остана...“

Чу се — някой скочи от пръхтящ кон.

— Другарю Кожух — говореше, като едва си поемаше дъх един кубанец и бършеше потта от лицето си, — втора колона приближава!...

С неестествено-ослепителна светлина пламнаха и нощта, и позициите на неприятеля, и генерал Покровски, и писмото му, и далечна Турция, дете Кожуховата картечница покосяваше хиляди хора, а той, Кожух, оцеля между хилядите смъртни, оцеля, за да изведе, да спаси не само своите, но и хилядите безпомощно следващи отзад и обречени на казаците.

Два коня, които изглеждаха врани, се носеха сред нощта, без да търсят път. Черните редици на някакви части влизаха в станицата.

Кожух скочи и влезе в ярко осветената къща на някакъв богат казак.

До маса, изправен в целия си богатирски ръст, без да се навежда, сърбаше от чаша силен чай Смолокуров; черната му брада се очертаваше красиво върху новия му матроски костюм.

— Здравей, братле — рече той с кадифено-плътен, мек бас, като гледаше от горе на долу, без да иска ни най-малко да обиди с това Кожух. — Искаш ли чай?

Кожух каза:

— След десет минути имам атака. Частите са залегнали под самите окопи. Оръдията са насочени. Подведи втората колона на двата фланга — и победата е осигурена.

— Няма да дам.

Кожух стисна челюсти и процеди:

— Защо?

— Затова, защото не са пристигнали — каза Смолокуров добродушно и весело и насмешливо погледна отгоре на ниския, облечен в дрипи, човек.

— Втора колона влиза в станицата, аз лично ей сега видях.

— Няма да дам.

— Защо?

— Защо, защо! Какво си защокал? — рече Смолокуров с плътен, красив бас. — Защото са уморени, хората трябва да си починат. Да не си кърмаче, не разбираш ли?

Като навита пружина една мисъл бързо изтласка всички усещания на Кожух: „Ако ги разбия, значи сам...“

И каза спокойно:

— Тогава поне прати резерв на станицата, а аз ще снема моя резерв и ще подсиля атакуващите части.

— Няма да дам. Думата ми на две не става, сам знаеш.

Той се разстъпи от единия ъгъл до другия и върху цялата му грамадна фигура и върху добродушното му преди това лице легна израз на волска упоритост — сега ако щеш и с дърво го налагай, не ще склони. Кожух разбираше това и каза на адютанта:

— Да вървим.

— Една минутка — изправи се началник щаба и като се приближи до Смолокуров, каза едновременно и меко, и тежко: — Еремей Алексеич, на станицата може да се изпратят, нали ще бъдат в резерв.

А зад това се криеше: „Разбият ли Кожух, и нас ще изколят.“

— Е, че какво... ами че аз... собствено нямам нищо... какво, вземи, които части са пристигнали.

Човек не можеше с нищо да помръдне Смолокуров, щом като вече се е опънал за нещо. Ала и при най-малък натиск от оная страна, от която не е очаквал, веднага объркано се предаваше.

Лицето с черната брада добродушно омекна. Той тупна с грамадната си лапа по рамото ниския човек:

— Е, кажи, брат, как е работата, а? Ние, брат, сме морски вълци, там можем ние — самия дявол наопаки ще обърнем, а на сухо сме като свиня сред портокали.

И се засмя, като показва ослепително белите си зъби под черните мустаци.

— Искаш ли чай?

— Другарю Кожух — рече приятелски началник щаба, — ей сега ще напиша заповед и колоната ще бъде придвижена към станицата като ваш резерв.

А зад това се криеше: „Какво, братко, както и да го усукваше, а без наша помощ не мина...“

Кожух излезе при конете и в тъмното каза тихо на адютанта:

— Останете. Заедно с колоната елате на станицата и тогава ми доложете. Нищо не им струва да ни излъжат.

Войниците лежала притиснати до твърдата земя на дълги вериги; тъмната и ниска нощ ги притискаше. Хиляди зверски остри очи изпълваха тъмнината, но в казашките окопи беше неподвижно и няма. Шумеше реката.

Войниците нямаха часовници, но у всекиго все по-силно се изопваха нервите от очакването. Нощта лежеше тежка, неподвижна, ала всеки чувствуваше как бавно и неизбежно приближава два часът. Времето течеше в непрекъснато летящия шум на водата.

И макар всички да чакаха именно това, съвсем неочаквано нощта се разцепи и в процепа огнено замигаха червените кълба на облаците. Тридесет оръдия зареваха с цяло гърло без почивка. А невидимите в нощта казашки окопи се обозначаваха огнено от избухващата на прекъсвания огърлица от ослепителни шрапнелни пръскания, които с повторен трясък също обозначаваха невидимата лъкатушна линия, дето умираха хора.

„Хайде, стига... достатъчно!...“ — мъчително мислеха казаците, загазили между сухите стени на окопите, всеки миг очаквайки да престанат да мигат алените краища на черните облаци, да притихне клокочещата нощ, за да могат да си отдъхнат от този разтърсващ дълбоко грохот. Но продължава все същото алено мигане, все същият отекващ тежко в земята, в гърдите, в мозъка рев, и не престават да се носят ту тук, ту там стонове на гърчещи се хора.

И също така внезапно, както се беше разцепила, тъмнината се сля, като погълна мигновено в настъпилата тишина и аленото трепкане на облаците, и нечовешки гърлестия рев на оръдията. На окопите израсна черен стобор от фигури и в далечината се понесе друг, вече жив, зверски рев. Казаците понечиха да се измъкнат от окопите — съвсем не им се искаше да имат работа с тая нечиста сила — но пак късно: окопите започнаха да се затрупват с мъртви. Тогава мъжествено се обърнаха лице срещу лице и започнаха да се колят.

Да, дяволска сила: петнадесет версти ги гониха и петнадесет версти пробягаха за час и половина.

Генерал Покровски събра остатъците от казашките сотни, пластунските и офицерските батальони и ги поведе обезсилени и нищо неразбиращи към Екатеринодар, като очисти напълно пътя на „босяците“.

XXXVII

Напрегнали всички сили, глухо удрят земята и с широка крачка вървят опърлени от барут гъсти редици в дрипи, със здраво набити с прах, надвесени вежди. А под веждите остро горят точиците на мъничките зеници и не се откъсват от знойния трептящ хоризонт на пустинната степ.

Тежко громолят бързащите оръдия. Сред кълба прах нетърпеливо клатят глави конете... Не се откъсват от далечната синееща се черта артилеристите.

В огромния, непреставаш нито за минутка шум, безкрайно се точат обози. Вървят край чужди коли и вдигат бързо с босите си крака праха по пътя самотни майки. На почернелите лица блестят със сух блясък навеки неизплакани очи и не се откъсват от същата далечна степна синева.

Увлечени от общата припряност, влачат се и ранените. Някой накуцва с мръсно омотан крак. Друг, повдигайки рамене, широко подхвърля патерици. Трети изнемощяло се държи с костеливи ръце за края на някоя кола — но всички еднакво не отделят погледи от синеещата се далечина.

Десетки хиляди зачервени очи напрегнато гледат напред — там е, щастието, там е краят на мъките, на умората.

Жари родното кубанско слънце.

Не се чуват нито песни, нито гласове, нито грамофонът. И всичко това: и безкрайното скрибуцане сред облаците бързо вдигащ се прах, и глухите звуци от копитата, и тежките стъпки на гъстите редици, и тревожните рояци мухи — всичко това тече като бърз поток на десетки версти към примамливо синеещата се тайнствена далечина. Ей сега — сега ще се разтвори тя и сърцето радостно ще ахне: нашите!

Ала колкото и да вървят, колкото и станици, махали, селища и аули да минават — все едно и също — синята далечина отстъпва по-нататък и по-нататък, все така тайнствена, все така недостъпна. Колкото и да вървят, навсякъде чуват едно и също:

— Бяха, но заминаха. Онзи ден бяха, но разбързаха се, засуетиха се, вдигнаха се всички и заминаха.

Да, били са. Ето коневръзите; навсякъде пръснато сено; навсякъде конски тор, а сега — пусто.

Ето де е стояла артилерията, сива пепел от угасналите огънове; тежките дири от артилерийските колелета зад станицата завиват към главния път.

Старите пирамидални тополи покрай пътя белеят с дълбоки рани от обелена кора — обозите са ги закачали с осите си.

Всичко, всичко говори за това, че са били неотдавна, че са били тук неотдавна онези, заради които вървяха под шрапнелите на немския броненосец, биха се с грузинците, заради които оставяха децата си в клисурите, биха се зверски с казаците — но неотстъпно, недостижимо бяга напред синята далечина. И както по-рано — ускорено тропане на копита, бързо скрибуцане на обоза, бързо догонващи облаци мухи, неспирен безкраен шум от стъпки, а прахът едва сварва да се кълби над потоците от десетки хиляди хора, и както по-рано — неумиращата надежда в десетки хиляди очи, приковани към хоризонта на степта.

Кожух, измършавял — кожата му се е овъглила — навъсено пътува с бричката и като всички ден и нощ не откъсва силно прижумелите си сиви очички от далечната обсаждаща черта. И за него тя тайнствено и непонятно не се разтваря. Силно са стиснати челюстите.

Така отминават назад станица след станица, чифлик след чифлик, ден след ден в изнемога.

Казачките ги посрещат с ниски поклони, а в ласкаво притаените им очи се крие омраза. А когато си отиват, гледат подире им с почуда: никого не убиха, не ограбиха, а нали са омразни зверове.

На нощувките при Кожух се явяват с доклади: все същото — напред казашките части се отдръпват без изстрел, дават път. Нито денем, нито нощем ни едно нападение върху колоната. А отзад, без да закачат ариергарда, пак се сключват.

— Добре!... Опариха се... — казва Кожух и дъвкачите му играят. Дава заповед:

— Разпратете конници по всички обози, по всички части — да няма нито една задръжка. Да не се позволява спиране. Да се върви и върви! За нощуване не повече от три часа!...

И отново напрегнато скрибуцат обозите, изопват въжените теглича измъчените коне, с тежка припряност громолят оръдията. И в знойния пладнешки прах, и в осеяната със звезден прах нощна тъмнина, и в ранната, още не пробудила се зора тежък незамиращ шум се носи по кубанските степи.

Докладват на Кожух:

— Конете падат, в частите мнозина изостават.

А той, склучил челюсти, цеди през зъби:

— Да се изоставят колите. Товарът да се прехвърля на други. Да се следи за изостаналите, да се прибират. Да се усили ходът, да се върви и върви!

Отново десетки хиляди очи не се откъсват от далечната черта и от заобикалящата ги ден и нощ сурово жълтееща се след жътвата степ. И както по-рано из станиците, из махалите говорят със скрита омраза ласкаво казачките:

— Бяха, но си отидоха — вчера бяха.

Гледат с тъга — да, все същото: истина ли огнища, пръснато сено, тор.

Изведнъж по всички обози, по всички части, сред жените, сред децата плъзна:

— Хвърлят във въздуха мостовете... заминават и хвърлят след себе си мостовете...

И баба Горпина шепне със спекли се устни и замръзнал в очите ужас:

— Мостовете рушат. Заминават и мостовете подире си рушат.

А войниците, стиснали в костеливите си ръце пушките, говорят глухо:

— Мостовете взривяват... бягат от нас и взривяват мостовете...

И когато главата на колоната се приближава до някоя рекичка, ручей, пропаст или мочурливо място, всички виждат: зеят разрушени насипи; като почернели зъби стърчат разцепени греди — пътят е прекъснат и вее безнадеждност.

А Кожух с нахлупен над очите череп заповядва:

— Да се възстановяват мостовете, да се поставят преправи. Да се образува специална команда от такива, които владеят по-добре брадвата. Да се пускат с коне напред заедно с авангарда. Да се вземат

от населението греди, дъски, дървета, да се карат към главата на колоната!

Заудряха брадви, политнаха, забляскаха на слънцето бели трески. И по клатещата се, криво-ляво скърпена настилка, скърцаща като подвижна жица, отново потекоха хилядни тълпи, безкрайни обози, тежка артилерия, а конете пръхтят внимателно и изплашено се озъртат настрани към водата.

Безкрай се лее човешкият поток и както по-рано всички очи са насочени натам, дето все същата недосегаема черта отделя степта от небето.

Кожух събира командния състав и говори спокойно, като играе с дъвките си:

— Другари, нашите бягат от нас с всички сили...

Мрачно му отвързват:

— Ние нищо не разбираме.

— Бягат, взривяват мостовете. Така не ще изтраем дълго, конете падат с десетки. Хората капват, изостават, а казаците ще съсекат всички изостанали. Засега ние им дадохме урок и казаците се боят, отдръпват се, генералите отстраняват всички техни части от нашия път. Но все пак ние сме в железен обръч и ако това така продължи дълго, той ще ни задуши — патроните не са много, а и снарядите са малко. Трябва да се измъкнем.

Той погледна с остри, силно прижумели очички. Всички мълчаха.

Тогавя Кожух каза на срички, като цедеше през зъби думите:

— Трябва да си пробием път. Ако изпратим кавалерийска част — конете ни не ги бива, няма да издържат преследването, казаците ще изсекат всички. Тогавя казаците ще станат по-смели и ще ни натиснат от всички страни. Иначе трябва да стане. Трябва да се промъкнем и да уведомим нашите.

Пак мълчание. Кожух каза:

— Кой иска?

Стана един младеж.

— Другарю Селиванов, вземете двама войници, качете се на автомобила и хайде! Пробийте си път на всяка цена. Кажете им там: това сме ние. Защо бягат? На гибел ли ни обричат, а?

След час пред къщата, в която беше щабът, окъпана от полегатите лъчи на слънцето, стоеше автомобил. Две картечници гледаха от него: едната напред, другата назад. Шофьорът, с омаслена куртка като всички шофьори, съсредоточен, затворен, без да вади цигарата от устата си, се въртеше около машината и завършваше проверката. Селиванов и двамата войници имаха млади и безгрижни лица, но в очите им се таеше дълбоко скрито напрежение.

Запука, понесе се автомобилът и зацепи въздуха, запраши, заби се като свредел, ставаше все по-малък, сви се като точка и изчезна.

А безкрайните гълпи, безкрайните обози, безкрайните коне се точеха, без да знаят нещо за автомобила, точеха се безспирно и мрачно, като ту с надежда, ту с отчаяние се взираха в безкрайната синееща се далечина.

XXXVIII

Бучи летящата насреща буря. Полегато падат отстрани и мигновено изчезват селските къщи, крайпътни тополи, плетища, далечни църкви. По улиците, в степта, в станиците, по пътя хора, коне, добитък не успяват да изразят уплахата си, а вече никого няма, а само бясно се извива прах по пътя или откъснат от дърво лист, или вдигната слама.

Казачките клатят глави:

— Като че е побеснял. Чий ли ще е?

Казашките разезди, патрули, части пропускат бясно летящия автомобил — в първия момент го вземат за свой: че кой ще се вмъкне в центъра им! Понякога се опомнят — изстрел, втори, трети, но къде ти? Само пониже въздуха в далечината, стопи се и туй то.

Така в шум и свистене прелитат верста след верста, десетки след десетки. Ако се пукне гума, счупи се нещо — пропаднаха. Напрегнато гледат напред и назад двете картечници и напрегнато ловят летящия насреща път четири чифта очи.

Сред грохот, като слива в едно безумното дихание и тънкия вой, се носеше и носеше автомобилът. Страшно беше, когато стигаха до река, а там като изкъртени зъби гледаха гредите. Тогава се спускаха встрани, правеха грамаден завой и нейде се натъкваха на скована от населението временна преправа от греди.

Надвечер в далечината се бялна камбанария на голяма станица. Бързо се разрастваха градини, тополи, бягаха насреща бели къщи.

Едно от войничетата изведнъж запищя, като обърна неузнаваемо лице:

— На-аши-те-е!!

— Къде?... Къде?! Какво говориш!!

Ала дори ревят на летящата кола не можа да прекъсне и да заглуши гласа:

— Нашите! Нашите! Ето ги!...

Селиванов се понадигна злобно, за да не се поддаде на разочарование от някоя грешка, и:

— Уррра-а!!

Насреща идваше голям разезд — на шапките като макове аленееха звезди.

В същата секунда над самото му ухо писна познато, тъничко, напевно: дзи-и-и... ти-и... ти-и... И още, и още, като отдалечаващо се пеене на комар. А от зелените градини, иззад плетищата, иззад къщите долетяха звуци на пушечни изстрели.

Селиванов трепна: „Свои... от своите...“ И той закрепя по момчешки тънко, с пресеклив глас, като махаше отчаяно с фуражка:

— Свои!... Свои!!

Чудак... Като че в тази пукотевица на летящия автомобил можеше да се чуе нещо. Той и сам разбра това, впи се в рамото на шофьора:

— Стой, стой!... Спри!...

Войничетата прикриха глави зад картечниците. Шофьорът, със страшно отслабнало през тези няколко секунди лице, изведнъж удари спирачките на обвития в дим и прах автомобил и всички вкупом полетяха напред, а в обшивката се впиха два чукнали куршума.

— Свои!... Свои!... — ревяха четири човешки гърла.

Изстрелите продължаваха. Разездът препускаше, като сваляше карабините от рамо и бе отбил конете настрани от пътя, за да даде свобода за обстрел откъм градините, и сам стреляше в кариер.

— Ще ни убият... — рече със сковани устни шофьорът, като се отдръпна от кормилото, и спря напълно колата.

Долетяха в кариер. Десетки дула се зачерняха отблизо. Няколко кавалеристи с изкривени от страх лица скочиха от конете, като псуваха извън всяка мярка:

— Долу от картечниците!... Горے ръцете!... Излизай!...

Други, които слизаха от конете, викаха с побледнели устни:

— Сечи ги! Какво гледаш... ахвицери, тяхната мамица!

Остро светнаха изтеглените от ножниците саби.

„Ще ни убият...“

Селиванов, двамата войници и шофьорът моментално се изсипаха въвн от колата. Ала щом се намериха сред неспокойните

конски муцуни, сред вдигнатите саби и насочените пушки, веднага им олекна — махнаха се от картечниците, които навяваха ужас.

И тогава им дойде ред, та пуснаха отбрани псувни и те:

— Чумата ли ви е хванала... свои... Очите ви са отзад на вас. Без да погледнете в документите, можеше да ни очистите, после не можеш ни върна... да ви таковаме!...

Кавалеристите поохладняха.

— Ама кои сте вие?

— Кой-и!... Питай по-напред, па тогава стреляй. Води в щаба.

— Ами че какво — виновато заговориха те, като се качваха на конете, — миналата седмица също така долетя един брониран автомобил, че като почна да пердаши. Такава паника създаде! Сядайте.

Седнаха пак в колата. При тях се качиха двама кавалеристи, останалите внимателно ги обкръжиха с карабини в ръце.

— Другари, само че вие не пускайте силно колата в ход, защото не ще можем да вървим с вас, конете са изморени.

Дотичаха до градините, завиха по улицата. Войниците, които ги срещаха, се спираха, псуваха цветисто:

— Пребийте ги, тяхната мамица! Къде ги влачите?

Полегато се стелеха неизстинали вечерни сенки. Някъде ревяха пиянски песни. По пътя през дърветата зееха изкъртените прозорци на разбитите казашки къщи. Умрял, неприбран кон разнасяше зловоние. Навсякъде по улиците излишно натрупано, разхвърляно сено. Зад плетищата оголени, обезобразени и с потрошени клони плодни дръвчета. Колкото и да вървяха през станицата — по улицата, в дворовете нито една кокошка, нито една свиня.

Спряха пред щаба — голяма попска къща. В гъстата коприва до стълбището хъркаха двама пияни. На площада край оръдията войници играеха на карти.

Вкупом се вмъкнаха при началника на отряда.

Развълнуван от щастие, от преживяното, Селиванов разказваше за похода, за боевете с грузинците, с казаците, като не успяваше да разкаже всичко, което искаха от него, и прескачаше от едно на друго:

— Майки... деца по доловете... коли по клисурите... патроните до един... с голи ръце...

И изведнъж трепна: началникът, уловил дългите си мустаци и четинестата си брада в шепа, седеше прегърбен, без да го прекъсва и

без да сваля от него чужди очи.

Командният състав, все млади, помургавели момци, едни стояха, други седяха, слушаха без усмивка, с каменни лица, чуждо.

Селиванов чувствуваше как се зачервяват шията, вратът, ушите му, прекъсна рязко и каза изведнъж с пресипнал глас:

— Ето ви документите — и тикна книжата.

Без да погледне, началникът ги бутна на помощника си, който с нежелание и с предварително отношение почна да ги разглежда. Началникът рече бавно, без да сваля очи:

— Ние имаме тъкмо обратните сведения.

— Позволете — цялото лице и чело на Селиванов се наляха с кръв, — значи, вие ни... вие ни вземате за...

— Ние имаме съвсем други сведения — спокойно и настойчиво каза онзи, като все така държеше в шепа дългите си мустаци и брада, без да позволява да го прекъсват и без да сваля очи, — ние имаме точни сведения: цялата армия, излязла от Таманския полуостров, е загинала на Черноморското крайбрежие, цялата е избита до последния човек.

В стаята стана тихо. През разтворените прозорци откъм църквата долитаха мръсни псувни и пиянски войнишки гласове.

„А сред тях има разложение...“ — със странно задоволство си помисли Селиванов.

— Тогава извинете... документите не са ви достатъчни... Най-после какво е това: с неимоверни усилия, след нечовешка борба да си пробиеш път до своите и тук...

— Никита — каза пак спокойно началникът, като пусна брадата си и се изправи, като разкърши тяло, дълъг, с дълги, увиснали отстриани мустаци.

— Какво?

— Намери заповедта.

Помощникът се порови в една чанта, извади един лист хартия, подаде го. Началникът го сложи на масата и без да се навежда, като от камбанария започна да чете. С това, че взе да чете от такава височина, той като че ли небрежно подчертаваше своето и на всички присъстващи предварително съставено мнение.

Уловена е радиотелеграма от генерал Покровски до генерал Деникин. В нея се съобщава, че откъм морето, по посока от Туапсе се движи неизброима орда босяци. Тази дива орда се състои от руски пленници, завърнали се от Германия, и от моряци. Те са въоръжени превъзходно, имат много оръдия и припаси и карат със себе си маса ограбени скъпоценности. Тези бронирани свини избиват всички и помитат всичко по своя път: най-добрите казашки и офицерски части, кадети, меншевики, болшевики.“

Дългият покри листа с длан, подпря се на масата и като погледна втренчено Селиванов, повтори на срички:

— И бол-ше-ви-ки!

После отмести ръка и все така пръв, започна да чете:

Пред вид на това заповядвам: да се продължи без спиране отстъплението. Да се унищожават мостовете: да се унищожават всички средства за преправа; лодките да се прехвърлят на наша страна и да се изгарят без остатък. За реда на отстъплението отговарят началниците на частите.

Той отново погледна втренчено в лицето Селиванов и без да му позволи да отвори уста, каза:

— Вижте какво, другарю. Аз не искам в нищо да ви подозирам, но влезте и вие в нашето положение: ние се виждаме... за пръв път, а сведенията се събират, сами виждате... Та ние нямаме право... нали масите на нас са поверени и ние бихме били престъпници...

— Но там чакат! — извика с отчаяние Селиванов.

— Аз разбирам, разбирам, не се вълнувайте. Ето какво: да отидем да похапнем — май, гладни сте, и вашите момчета нека...

„Иска поотделно да ни разпита...“ — помисли си Селиванов и изведнъж почувствува: ужасно му се приспа.

За обед красива и сериозна казачка сложи на голата маса супник с горещца, покрита отгоре с мазнина супа, от която дори не се вдигаше пара, и се поклони ниско:

— Яжте, любезни.

— Я по-напред ти хапни, вещице.

— Какво думате, татко!

— Хайде, хайде!

Тя се прекръсти, взе лъжицата, кусна от дигналата изведнъж пара супа, задуха и започна внимателно да сърба.

— Яж повече!... Какви неща взеха да измислят: няколко души наши отровиха. Зверове! Донеси вино...

След обела се условиха. Селиванов се връща с колата назад, а за проверка с него отива един ескадрон.

Полека тича колата, бягат в обратен ред познатите станици, махали. Седи Селиванов с двама кавалеристи — те имат напрегнати лица и заредени револвери. А наоколо: отпред, отзад, отстрани, ту дружно от един път, ту разбъркано тежко се надигат и падат на широките седла войнишките задници и бягат под тях, като святкат с копита кавалерийските коне.

Сдържано бучи колата, бавно тича с нея вдигнатият прах.

Напрегнатите лица на седящите в колата кавалеристи малко се отпускат и те започват да разказват доверчиво на Селиванов сред сдържаното бучене на бавно движещата се кола печална повест. Всичко е отслабнало, разхалтавило се е, бойните заповеди не се изпълняват, бягат и пред малки групички казаци; от разлагащите се части цели групи се разбягват, накъдето им видят очите.

Селиванов свежда глава.

„Ако се натъкнем на казаците, всичко е свършено...“

XXXIX

Нито една звезда и поради това мекото кадифе поглъща всичко — не се виждат нито плетища, нито улици, нито пирамидалните тополи, нито къщи, нито градини. Като бодвания от игли са пръснати светлинки.

В меката тъмна необхватност се долавя невидимо пръсната жива необхватност. Не спят. Ту издрънчи бутнато в тъмното ведро, ту ще се захаят и ще затрополят отвързали се коне и — „тпру-у, сто-ой, дяволи!...“ Ту майчин глас отмерено, монотонно люлее с две ноти: а-ъ-ъ!... а-ъ-ъ!... а-ъ-ъ!...

Далечен изстрел, но знаеш — свой, дружески. Нараства глъчка, гласове, нещо като караница, като приятелска среща: стихне — пак само тъмнина.

— По-след-ният де-ен... — сънено, с уморена усмивка.

Защо ли не им се спи?

Далечно, сякаш не под прозореца, шушнене на пясъка, хрущене на колелета.

— Ей, та ти накъде? Нашите ето къде спряха.

А никой не се вижда — черно кадифе.

Чудно, няма не са уморени? Нима вече не се взират ден и нощ в далечната черта с неоткъсващи се очи?

Като че и това септемврийско кадифе, и невидимите плетища, и миризмата на тезек — като че всичко е свое, домашно, родно, кръвно, така дълго очаквано.

Утре зад станицата ще стане братска среща с войските на главните сили. Оттова нощта е пълна с неспирно движение, тропане на копита, гласове, шумолене, хрускане на колелета, и усмивки, сънно заспиващи усмивки.

Ивица светлина от открянатата врата се стеле тясно по земята, чупи се през плета, изчезва далеч по утъпканата градина.

А в казашката къща кипи самовар. Белеят се стените. Наредени са съдини. Бял хляб. Чиста покривка.

Кожух седи без пояс на пейката; косматата му гръд се вижда. Отпуснал е рамене, увиснали са ръцете, навел е глава. Така стопанинът, щом се върне от нивата, дето цял ден е крачил, обръщал е с излъскания палешник черните тучни пластове, усеща сега как приятно тръпнат ръцете и краката му, а жената готви вечерята, и на масата има храна, и от стената свети, като пуши леко, тенекиената лампичка — уморен като стопанин, от трудова умора уморен.

Брат му до него е също без оръжие. Безгрижно е събул ботушите си и съсредоточено разглежда съвсем скъсания си ботуш. С движение на къцовница жената на Кожух понадигна капака на самовара — блъсва силна пара; изважда тежка, димяща от горещината кърпа, избира яйца, слага ги на чиния и те се белеят кръгли.

В ъгъла тъмнеят икони. В стаята на стопаните е тихо.

— Хайде, сядайте!

Но като че нещо ги рязна и тримата обърнаха глави: в ивицата на светлината се мярнаха познати една, втора, трета кръгли шапчици с панделки. Псувни на майка. Тракнаха приклади.

Алексей, без да губи нито секунда („ех, къде ми е револверът!...“):

— След мене!!

Като бивол връхлетя. Приклад го удари в рамото. Залюля се, но се задържа на краката си, а под тежкия му пестник изпраця нос и с пъшкане и свирепа псувня нечие тяло се строполи.

Алексей го прескочи.

— След мене!!

Измъкна се от светлината, тутакси потъна в тъмнината и със скокове по един сажан се понесе през лехите, като чупеше високите стъбла на слънчогледа.

Прикладите улучиха точно спусналия се подир него Кожух. Той се просна зад плета, а около него пресипнали морски гласове:

— Аха!... Ето го, налагай!...

Като неугасим вик се носеше отзад остро-пронизително:

— Помощ!...

Кожух удесетори силите си, измъкна се под ударите от ивицата на светлината в тъмното, скочи и се понесе подир брат си по слух. А зад самия му гръб напираше, носеше се тежък тропот и през бързото задъхано дишане се чуваше:

— Не стреляй, защото ще се притекат... бий с прикладите!... Ето го, дръж!...

По-черен от тъмнината израсна стобор. Запращяха дъски. Алексей се прехвърли. Пъргаво като юноша се преметна и Кожух, но и двамата отведнъж попаднаха в неизразима каша от викове удари, псувни, приклади, щикове от другата страни ги чакаха.

— Удряй офицерите!... Дигай на щиковете!...

— Не ги пипай!... Не ги пипай!...

— Паднахте ни, мръсници!... Мушни ги на място!...

— Непременно в щаба — там ще ги разпитаме... ще им напечем петите...

— Удряй веднага!...

— В щаба! В щаба!

Гласовете на Кожух и Алексей бяха отнесени от бушуващия черен водовъртеж, те сами себе си не чуваха в буйно въртящата се топка.

С ненамаляващ вик, шум, говор, псувни ги поведоха стълпени, блъскайки се в тъмнината: звякане, люшкане на тъмни щикове, псувни на майка.

„Струва ми се, отървах кожата?“ — постоянно стоеше в главата на Кожух; той не отделяше поглед от светлината, която се лееше през прозорците на голямата двуетажна сграда на училището — щаба.

Влязоха в ивицата светлина — всички зяпнаха и се облешиха.

— Та това бил таткото!!

Кожух каза спокойно, само дъвкачите му играеха:

— Вие какво, полудяхте ли?!

— Ама ние... та как туй стана!... То моряците са виновни. Идват, разправят: двама ахвицери открихме, казашки шпийоне. Кожух искат да убият, трябва да ги пречукаме. Ние, думат, ще изгоним ахвицерята, а пък вие пазете зад стобора. Щом се опитат да рипнат, подложете щиковете под задниците им, нека седнат. А в щаба не трябва да ги водите — там има изменници, ще ги пуснат. А вие тихомълком, разправете се с тях. Взехме, че повярвахме, а пък то тъмно...

Кожух спокойно:

— Научете моряците с прикладите.

Войниците като луди рукнаха на разни страни, а от тъмнината спокоен глас:

— Разбягаха се. Да не са диванета да си чакат смъртта.
— Да вървим да прием чай — каза Кожух на брат си, като
бършеше кръвта от разбитото си лице. — Да се постави караул!
— Слушаме.

XL

Кавказкото слънце — макар да е късно — е жарко. Само степите са прозрачни, само степите са сини. Тънко бляска паяжината. Тополите замислено стърчат с редеещи листа. Едва са засегнати от жълто градините. Белее се камбанарията.

А зад градините в степта безбройно човешко море, както тогава, при започването на похода, същото необозримо човешко море. Ала нещо ново го залива. Същите безбройни коли на бежанци, но защо върху лицата като отражение, като жив отблясък личи печатът на неугасима увереност?

Същите безбройни, дрипави, изпокъсани, голи, боси войнишки фигури — но защо като по конец са се изопнали мълчаливо в безкрайни редици и отслабналите им лица са изковани от почерняло желязо, и стройно като музика се тъмнеят щиковете?

И защо с лице към тези редици стоят също такива безкрайни редици облечени и обути войнишки фигури, но на места, тук-там, се полюшнаха щикове и по лицата се отпечата смут и жадно очакване?

Както тогава: необхватна грамада прах, ала сега той е улегнал от есенната умора и ясна е прозрачната степ, и ясно се вижда всяка черта на лицата.

Тогава сред безграничното, развълнувано човешко море се зеленееше пуста могила и на нея се чернееха вятърни мелници; а сега сред човешкото море има празна полянка и на нея се тъмнее кола.

Само че тогава по степта се различаваше буйно човешко море, а сега се е спотаило и мълчаливо стои в железни брегове.

Чакаха. И мълчалива, без звуци, без думи, тържествена музика се разливаше над необгледната тълпа в синьото небе, в синята степ, в златния зной.

Показа се малка група хора. И тези, които стояха в редиците с железни лица, познаха в тази приближаваща се купчинка своите командири, също така отслабнали и почернели като самите тях. И тези,

които стояха в редиците срещу тях, познаха своите командири, облечени, със здрави, опърлени от вятъра лица, както и на самите тях.

И вървеше между първите Кожух — нисък на ръст, почернял до самите кости, изсъхнал до самите кости, дрипав като босък, а на краката му хлопаха хлопатари и се виждаха почернели разперени пръсти. На главата му висеше мръсна с изпокъсана периферия шапка, била някога сламена.

Те се приближиха и се струпаха край колата. Кожух се изкачи на колата, смъкна от главата си разръфаната слама и огледа с продължителен поглед и железните редици на своите, и безбройните потъващи в степта коли, и множеството печални, останали без коне бежанци, и редиците на главните сили. Имаше в тях нещо разклатено. И у него шавна дълбоко скрито задоволство, което и сам пред себе си не би признал: „Разлагат се...“

Всички, колкото бяха тук, всички го гледаха. Той каза:

— Другари!...

Всички знаеха за какво ще се говори тук, но мигновена искра прониза гледащите.

— Другари, петстотин версти вървахме гладни, голи, боси. Казаците налитаха върху нас като бесни. Нямахме нито хляб, нито провизии, нито фураж. Мряха хората, падаха по стръмнините, падаха под вражеските куршуми, нямаше патрони, с голи ръце...

И макар че знаеха това — самите всичко бяха понесли, а знаеха и другите по хилядите техни разкази — думите на Кожух блеснаха с неизпитана новост.

— ... Децата оставяхме по клисурите...

И над главите, над цялото това грамадно море политна и се впи в сърцето, впи се и затрепка:

— Ох, миличките, нашите деца!...

От край до край се люшна човешкото море:

— ... Нашите деца!... Нашите деца!...

Той ги гледаше каменно, изчака и рече:

— А колко наши паднаха от куршумите в степите, в горите, планините, паднаха на веки веков!...

Всички глави се оголиха и чак до самия хоризонт плувна над безброя гробно мълчание и като надгробна памет, като цветя над гробове сред тази тишина се чува тихи женски ридания.

Кожух постоя с наведена глава, след това я вдигна, огледа тези хиляди хора и наруши мълчанието:

— Но защо търпяха хилядите, десетките хиляди хора тия мъки?... За какво?!

Той пак ги погледна и изведнъж каза неочаквано:

— За едно нещо: за съветската власт, защото само нея имат селяните и работниците, нямат те нищо друго...

Тогава от гърдите се откъсна безкрайна въздишка, стана непоносимо и скъпернически потекоха единични сълзи по железните лица, бавно потекоха по обветрените лица на посрещачите, по старческите лица и засияха със сълзи моминските очи...

— ... За селската и работническата.

„Та ето какво било! Ето защо се бихме, падахме, мряхме, гинахме, губехме децата си!“

Сякаш широко се разтвориха очите, сякаш за пръв път чува тайната на тайните.

— Ама дайте бе, добри хора, и аз да кажа нещо — викаше и подсмърчаше горчиво баба Горпина, като се промъкваше към самата кола, лепеше се за колелетата, за климиите, — ама дайте и на мене...

— Та почакай, бабо Горпино, нека таткото свърши, нека разправи, па тогава ти!

— Та не ме пипайте — бранеше се с лакти старата и неотстъпно се катереше — никак не можеш я смъкна.

И закрепця раздърпана, с разрошени, побелели на фитили коси, със смъкната забрадка, закрепця:

— Чувайте, добри хора, чувайте! Самовара дома заряхме. Кога се омъжвах, мама ми го даде като зестра и тъй ми дума: „Пази го като зениците на очите си“ — а ние го заряхме. Та да се продъни, нека пропадне! Нека да живее нашата власт, нашата родна власт, защото ние цял живот превивахме гърбове и радости не знаехме. А моите синове... моите синове...

И захлипа старата със старчески сълзи може би от забравимата си скръб, може би от онази смътна, непонятна и за самата нея блеснала радост.

И отново по цялото човешко море излитна нещо нагоре като дълбока и радостна въздишка и хукна до самите краища на степта. А на колата навъсено, мълчаливо се изкачваше старецът на Горпина. Е,

този не можеш да го смъкнеш — старец и половина, целият разяден от катран и черна пръст, а ръцете му като копита.

Качи се и се почуди, че е нависоко, но веднага забрави това и пресипналият му от вятъра, резлив глас заскърца като немазана талига:

— На!... Стар беше конят ми, ама добър тегляч. Циганите, знаете туй, познават конете като петте си пръста, отвсякъде го оглеждаха, и в устата, и под опашката: казват, на десет години е, а па той на два-се-е и три!... Костелив орех!...

Засмя се старецът, за пръв път се засмя, като събра около очите си множество бръчици-лъчици и хитро се засмя с детски, игрив смях, който толкова не подхождаше на неговата недодялано груба фигура.

А баба Горпина слисано се удари по бедрата:

— Боже, мили мой! Гледайте, добри хора, побърка ли се, що му стана! Мълча, мълча, цял живот мълча; мълчалив се ожени за мене, мълчалив ме обичаше, мълчалив ме биеше, а сега се раздрънка. Каква ще е тая? Умът ли му мръдна, сваляйте го, какво му стана!...

Старецът изведнъж събра бръчките, свъси надвесените си вежди и отново по цялата степ заскърца немазаната талига:

— Убиха кончето, умря!... Всичко изгубихме, което беше в колата — пропадна. Пеша вървахме. Хамута отрязах, па и него захвърлих: самоварът на жената и цялата покъщнина дома пропадна, а аз, като пред бога ви казвам — и зарева с резлив глас, — не съжалявам!... Нищо, не ми е жал, нищо!... Защото това е нашата селска власт. Без нея ние сме мърша, като оня смрад край плета, смърдим... — и заплака със скъпернически едри сълзи.

Като вълна се надигна, като буря прелетя от край до край:

— Да-а-а-а!... Това е нашата сила-а! Нашата родна власт!... Да живее... Бъди здрава, съветска власт!...

От край до край.

„Значи, това е то щастieto?!“ — припари нещо огнено в гърдите на Кожух и челюстите му трепнаха.

„Значи, ето какво било то!... — нетърпимо-радостно пламна със своята неочакваност в железните редици на измършавелите, дрипави хора. — Значи, ето за какво бяхме ние гладни, голи, измъчени, не само за своята кожа!...“

И майките стоят с незаздравяваща рана в сърцето, с неизсъхващи сълзи — не, никога няма да забравят гладно озъбените клисури,

никога! Ала и тези страшни места, страшният спомен за тях се превърнаха в тиха печал и също намираха място в онова тържествено и огромно нещо, което беззвучно звучеше над безкрайно разлялата се по степта човешка маса.

А онези, които стояха облечени и сити в множеството редици лице срещу лице с железните редици на измършавелите, голи хора, се чувствуваха като сиротинки в това непознато тържество и без да се срамуват от напирещите в очите сълзи, развалиха редиците и като помитаха всичко, рукнаха като всесъкрушаваща лавина към колата, на която стоеше опърпаният, полубос, измършавял Кожух. И се понесе чак до самите краища на степта:

— Тат-ко наш! Води ни, където знаеш... и ние ще сложим нашите глави!

Хиляди ръце се протегнаха към него, смъкнаха го, хиляди ръце го вдигнаха над раменете, над главите и го понесоха. И изтръпна степта на десетки версти, разлюляна от безбройните човешки гласове:

— Урра-а! Урр-а! А-а-а... за таткото Кожух!...

Носиха Кожух и там, дето стояха стройните редици; носиха го и там, дето стоеше артилерията; пренесоха го и между конете на ескадроните, и конниците се обръщаха на седлата и с възторжени, променени лица, като тъмнееха с отворените си уста, безспирно викаха.

Носиха го между бежанците, между колите и майките простираха към него децата си.

Върнаха го назад и грижливо го сложиха отново на колата. Кожух раззина уста, за да заговори, и всички ахнаха — като че го виждаха за пръв път:

„Та той имал сини очи!“

Не, не завикаха, защото не умееха да назоват с думи своите усещания, а очите му наистина се оказаха сини, мили и се усмихваха с гальовна детска усмивка — не завикаха така, а завикаха:

— Уррра-а-а за нашия татко!... Да живее!... Ще отидем след него на край света... Ще се бием за савецката власт. Ще се бием с пановете, с генералите, с ахвицерите...

А той ги гледаше ласкаво със сините си очи, а в сърцето му се отпечатваше с огнено клеймо:

„Аз нямам нито баща, нито майка, нито жена, нито братя, нито близки, нито роднини, само тези ми са, които изведох от смъртта... Аз, аз ги изведох... А такива са милиони, около техните шии има примка и аз ще се бия за тях. Тук са моят баща, майка, жена, деца... Аз, аз спасих от смърт хиляди, десетки хиляди хора... Спасих ги от смърт в страшно положение...“

Отпечатваше се огнено в сърцето, а устата говореше:

— Другари!...

Но не успя да каже нищо. Като разблъскваше тълпата войници надясно и наляво, бурно се провираше моряшката маса. Навсякъде кръгли шапчици, трепкаха панделки. Работейки силно с лакти, моряшката лавина се лееше все по-близко и по-близко към колата.

Кожух спокойно ги гледаше със сините си със стоманен отблясък очи, а лицето му беше желязно и челюстите стиснати.

Вече са близо, вече ги отделя само тънък слой от разбутвани войници. Ето че наводниха всичко наоколо; навсякъде, накъдето и да погледнеш, кръгли шапчици, а панделките се ветреят, като остров се тъмнее колата и на нея — Кожух.

Едър плещест моряк, целият навесен с ръчни бомби, два револвера, патрондаш, се хвана за колата. Тя се накриви, запука. Изкачи се, застана до Кожух, свали кръглата си шапчица, махна с панделките и хрипкаво-прегракнал глас, в който имаше и морски вятър, и солен простор, и смелост, и пиянство, и безпътен живот, се разнесе до самите краища:

— Другари! Ние, моряците, революционерите, се разкайваме, виновни сме пред Кожух и пред вас. Нанасяхме му всякакви вреди, когато той спасяваше народа, направо казано, пакостихме му, не му помагахме, критикувахме го, а сега виждаме — неправилно сме постъпвали. От името на всички моряци, които са се събрали тук, се покланям ниско на другаря Кожух и казваме от сърце: „Виновни сме, не ни се сърди.“

И със също такива пропити със сол морски гласове ревна моряшката група:

— Виновни сме, другарю Кожух, виновни, не ни се сърди!

Стотици яки ръце го свлякоха и започнаха отчаяно да го подхвърлят. Кожух излиташе високо, падаше, скриваше се в ръцете, пак излиташе нагоре — и степта, и небето, и хората се въртяха в кръг.

„Отидох — целият ми гърбук ще изкарат кучите му синове!“

А от край до край гърмеше потресно:

— Уррра-а-а-а за нашия татко!... Уррра-а-а-а!...

Когато отново го сложиха на колата, Кожух леко се олюляваше, а сините му очи бяха зажумели, усмихваха се с хитра усмивка.

„Виж ги ти кучета зъбати, отърваха се. А да им паднеш на друго място, кожата ще ти одерат...“

А гласно каза със своя железен, леко ръждясал глас:

— Който старото спомене, нему юмрук по врата.

— Хо-хо-хо!... Хха-ха-ха!... Урра-а-а!...

Много оратори чакат да им дойде редът. Всеки носи най-важното, най-главното и ако той не го каже, то всичко ще рухне. А масата слуша. Слушат онези, които гъсто са се разположили около колата. По-нататък достигат само отделни изрази, а по краищата нищо не се чува, ала всички еднакво жадно, протегнали шии, наострили уши, слушат. Жените пъхат на децата празната си гръд или бързо се клатят с тях, като ги потупват, и източват шии подали ухо настрана.

И странно, макар да не чуват или долавят на петдесет едно, но в края на краищата схващат главното.

— Чуваш ли, чехословаците до самата Москва нахълтали, но там им натрили така мутрите, че побягнали в Сибир.

— Пановете отново се размърдали, давай им земята.

— Отзад да ме целунеш и тогава няма да я дам.

— Чу ли, Панасюк: в Русия има Червена армия.

— Каква е тя такава?

— Ами червена: и гащите червени, и ризата червена, и шапката червена, отзад, отпред, целият червен като варен рак.

— Стига си лъгал.

— Така е ей, богу! Сегинка ораторът го каза.

— И аз чух: там вече няма войници — всички се наричат червеноармейци.

— Може и на нас червени гащи да дадат?

— И много, разправят, е строга дисциплината.

— Та къде по-строга от нас: като реши таткото да ни нашари кожата, всички като заюздани взеха да вървят. Виж, кога вървят в строй — като по конец. А през станиците като минавахме, никой от нас не плачеше, не охкаше.

Разговоряха се, като долавяха от ораторите отделни изрази, без да умеят да се изразят, но чувствуваха, че, отделени от неизмеримите степи, непроходимите планини, вековните гори, те творяха — макар и в неизмеримо по-малък размер — същото онова, което творяха там, в Русия, в световен мащаб — творяха го тук гладни, голи, боси, без материални средства, без каквато и да било помощ. Сами. Не разбираха, но чувствуваха и не умееха да изразят това.

Чак до самата синя вечер, като се сменяваха един друг, говориха оратори; докато те разказваха, у всички нарастваше чувството на неизмеримо щастие от неразривната връзка с онази грамада, която те и познават, и не познават и която се казва Съветска Русия.

Неизброими блестят в тъмнината огньовете, както са неизброими над тях звездите.

Тихичко се издига озарен димец. Войници в дрипи, жени в дрипи, старци, деца седят около огньовете, седят уморени.

Както на осеяното със звезди небе се стопява димната следа, така над цялата грамадна маса хора като неусетна умора замира поривът на буйната радост. В тази мека тъмнина, в отблясъка на огньовете, в това безбройно море от хора угасва мека усмивка — тихичко приижда сънят.

Огньовете загасват. Тишина. Синя нощ.

ИЗ ИСТОРИЯТА НА „ЖЕЛЕЗНИЯТ ПОТОК“

Не е ли странно: не със завръзка, не с интрига, не с типични лица, не със събития, дори не с ясно осъзната първична идея започва „Железният поток“.

Нямаше още Октомврийската революция, нямаше още гражданската война, следователно не можеше да има и основата на „Железният поток“, а целият негов планински плацдарм, целият негов фон, цялата негова природа вече отдавна горяха ярко пред мене като непреодолимо влечащо видение. Могъщият пейзаж на водораздела на Кавказкия хребет се вряза огнено в моя писателски мозък и властно настояваше за въплъщение.

Пред самата империалистическа война пътувахме с моя син Анатолий по водораздела на Кавказкия хребет. Като грамада се издигаше той над морето, над степите — тук при Новоросийск беше неговото начало.

Сиви скали, назъбени клисури, а далеч под самото небе нещо като блестящи летни облаци или като ослепителни снежни върхове.

Ние все се изкачвахме и морето постепенно се закриваше от изникващите от всички страни скали. Въздухът ставаше по-рядък. Дишаше се бързо. Над главите ни прелитаха ослепително бели облачета. Зной се лееше така, както той се лее само високо в планините.

Изведнъж скалите започнаха да изчезват. Ние се спряхме и ахнахме: Кавказкият хребет, грамадата на водораздела изведнъж се стесни и се откри нещо неопишимо: надясно и наляво хребетът се спускаше стръмно в бездънна глъбина. Надясно като необгледна стена се синееше морето, синееше се неподвижно — от това разстояние не се виждаха вълни. Наляво, в недостигаема глъбина, се тълпяха сините стада на гористи предпланини, а зад тях необхватно потъваха кубанските степи.

Ние стояхме безмълвно на една тясна около два метра седловинка и не можехме да откъснем поглед, сякаш картата на света

се беше разтворила пред нас.

След това пак тръгнахме. Тясната седловинка остана назад. Изгубиха се сините предпланини, изгубиха се далечните кубански степи. Изгуби се неизмеримата неподвижна синина на морето. Наоколо отново скали, рододендрони^[1], чинари; хребетът отново разпусна могъщо исполински рамене.

Октомврийската революция победи.

Москва е вече своя, червена, родна. Тя е с избити зъби, с избити чернеещи се прозорци, разкъртени улици, с олющени, надупчени от стрелба стени. И всички са окъсани, всички са гладни. И на всички блестят хлътналите очи.

Е, какво! Вярно, поради това наоколо лудо стържат, чистят, правят, надстрояват, организират, изследват, създават, борят се със злобните врагове — строят социализъм.

„А аз какво? А моето място къде е?“

Ами аз участвувам според силите и разбиранията си в тази невиджана в света борба — строителството: пиша възвания, обръщения, статии, полемизирам, псувам. В „Безбожник“ разобличавам с др. Моор антисъветските попове, тъпча надигащия се всяка минута изпод краката смрад на задушливия „опиум“ с тамян, пращам кореспонденции от фронта и... и все пак има у мене едно странно, постоянно живеещо чувство: „Не, не е това, не вършиш онова, което трябва.“ Трябва да се направи... някакъв размах трябва, размах поне в някакво съответствие с онова, което гигантски се създаваше сред развалините, сред отломките на старото, което се изкореняваше... наоколо тичаха като мравки. Но и в литературата трябваше някак си широко да се подхване.

„Как?“

Вървя ли по разбитите улици, препъвам ли се мълчаливо в преспите под провисналите трамвайни жици или сред непроницаем дим от махорка, седя ли на събрание, слухът ми и зрението ми постоянно възпроизвеждат едно: синеят планини, белеят снежни върхове и безкрай и свършек налитат зеленикаво-прозрачни вълни, загънати в ослепителна пяна.

Тръснеш глава и отново — непрогледен дим, уморени, хлътнали от глад лица, сиви шинели, дори на момичетата, които кокетно са ги прекроили. А там отново приижда...

Чувствувам едно: тези сиви скали, надвесени над бездънни пропасти, откъдето неясно долита вечното клокочене на невидим поток, белеещите се снежни върхове — и по тях сини сенки; тези непроходими гори, гъсти и сини, дето обитатели са само зверът и птицата: всичко това като чаша иска да бъде напълнено.

„С какво? Какво съдържание ще му влея?“

Син лютив дим, показващи се и изчезващи гладни лица, глас на оратор, който плува покрай мене с отделни фрази, и отново: сините като трева гори на предпланините, далечните ослепителни върхове, безкрайните степи и необхватната грамада на морската синина.

Спомних си: препускахе моят мотоциклет на име „Дявол“ по същото това лъкатушно-сиво шосе още преди империалистическата война, и все така отляво се издигаха планините, отдясно синееше морето. Спрях се в планините. Закрепих моя „Дявол“ на крака, купих си от един селянин мляко. Той е от Рязанска губерния. От мизерия дошъл тук, дечица, едно от друго по-малки, измъчена жена, престарели родители, които трябва да се хранят.

Най-напред засял пшеница — не сини сливи, не лозе, които растат тук великолепно, а пшеничка — „рассейская“. Великолепна пшеница се вдигнала, клас налян. Цялото семейство затаило дъх над нея. След два — три дни ще я жънат.

Но зачерняло се над планините облаче, плиснал планински пороен дъжд, зашумели потоци, взели да подскачат, да влачат дървета и камъни: след четвърт час вместо пшеница — изровено от камъните черно поле. И никому не би дошло наум, че тук се е жълтеела гъста пшеница, че тук е бил вложен луд труд.

До колене чак клюмнала злощастната главица. Наоколо гладни дечица.

Да рисувам ли, да рисувам ли този селяк сред планините? Той няма изход — социален изход няма: там, в родната Рязанска губерния, с хапливи устни го смуче помещикът, кулакът, попът, приставът; тук, дето е сам-самин с планините, с горите, със скалите и клисурите, с морето — тук също го смучат същите, смучат го с това, че са му отнели знанието, науката, уменията и навика да се бори с

непознатата природа. Той социално е прикован към своето рало. Да го нарисувам ли?

И кретам по преспите сняг, мъкна на гръб чувалчето със замръзнали картофи, влача на шейничка дръвца.

Не, не... не! За „бедния селяк“ твърде много е писано — беден, безпросветен, забравен. И аз твърде много съм го рисувал такъв. Нали е революция. Нали той като луд се бори на десет фронта гладен, гол, въшлясал, бос, в дрипи и страшен като мечка поваля всичко. Нима това е същото?

Не, аз ще напиша как то, селячеството, върви на шумни тълпи, както като мечка смазва под себе си интервенти, помешчици, бели генерали. И отново се извишават скалите, блестящите върхове, синята стена на морето, зейналите клисури...

„Добре, но съдържанието, съдържанието какво да бъде? Какви събития, какви хора ще сложа в тази обстановка?“

И защо селянина, някогашния мужик, защо него, неговата борба, неговите страдания, неговата победа? Защо непременно искам да го сложа сред екзотика — в тези планини, скали, клисури, в тези блестящи вечни снегове, сред палмите и кипарисите, край синьото море? Нима в такава обстановка той е живял, работил нещастно, мъчил се и умираше?

*„... Ела и топола,
тъжна си, родна картина ти гола...“*

Ето неговата вечна рамка.

Да, тази екзотика, тази слънчевост, яркост, тези живи заслепяващи краски — всичко това е неестествено за руския „мужик“.

Най-много се страхувах от това — да не изпадна в красивост, а тук имаше нещо такова.

И аз отново разтърсвам глава, като разпъждам струпалите се картини, и отново или в лютивия дим на събранията изплават и потъват гладните лица, или се вкочанявам в малката стаичка на замръзналия завод — лети и траурно трепка опашката над газената лампичка, мъртво белеят езиците на скрежа, който е пробил изстиналите стени на завода, а аз по поръчение на „Правда“ агитирам

работниците да организират кръжоци за рабкори. И отново се препъвам в преспите, влача дръвца на шейничка, а в стомаха си винаги чувствавам апетит на стар гладен вълк.

Погледнеш — скали, море, зъбести клисури... Измъчих се!...

В тази уморителна борба със себе си малко по малко в главата ми започна да се оформява нещо. Ще пусна по тези планини и клисури, по шосето покрай морето селските тълпи, които или ще се спасяват, или ще преследват някого. Добре, ами по-нататък? Не зная.

Имам в миналото доста разкази, в които събитията, хората, характерите, взаимоотношенията се навиват около движението. Пътува ли героят с велосипед или с „Дявола“, върви ли пеша, плува ли на шлеп или на лодка, събитията се разиграват според движението. („На път“, „Дявол“, „По родните степи“ и др.). За мене е по-лека такава постройка. Хубаво. А темата? А съдържанието? А събитията?

Започнах да разпитвам жадно другари, пристигнали от фронтовете на гражданската война, записвах жадно. Чух удивителни епизоди. Пред мене се раздиплиха удивителни картини на потресен героизъм, на потресен напор, а аз все чаках нещо, нещо друго... и го дочаках.

В Москва имах познат украинец, Сокирко, комунист. Веднъж, когато бях на гости при него, дойдоха още трима души. Единият — весел, рус и пееше, струва ми се, чудесни украински песни с мекия си глас. Другият — спокоен, все пушеше. Третият — сякаш с отляно от тъмна мед, затворено лице.

— Ха, тъкмо таманци ще ви разкажат за своя поход по Черноморието, само записвайте — рече Сокирко.

Сокирчиха ни свари чай, седяхме цяла нощ и аз слушах, слушах, докато на разсъмване Сокирчиха не ни изпъди:

— Ама трябва вече да спите! Цяла нощ дърдорят, а на мене главата ми не се крепи на шията. Хайде, момчета, в къщи!

И аз вървах по преспите, червата ми къркореха от глад, но главата ми беше радостно препълнена: разказаха ми за похода на Таманската армия тъкмо по онези места, по Черноморието.

По такъв начин Октомврийската революция напълни с кипящо съдържание мъчещия ме толкова години могъщ планински пейзаж, за който така дълго не намирах достойна сюжетна плънка.

Мене сякаш ме осени: „Ами че ти пусни по тези планински вериги надигналото се революционно селячество. Те, тези бедняци селяни, наистина са вървели тук, слагали са тук глави...“ Самият живот ми подсказа: „Извай този «железен поток» — не напразно те е носил вятърът там, по същите тези места. А и тези селяни ти добре познаваш...“

Изобщо аз носех смътно в себе си очерталата се за мене тема за участието на селячеството в революцията.

Ние знаем от историята, че селячеството многократно е участвувало в революционни движения, често недостатъчно организирано, като анархистична маса (разиновщината, пугачовщината, по-сетнешни бунтове на селяните в различните губернии). Но тези движения не са могли да доведат до утвърдяване на революцията. Социалистическата революция можа да победи окончателно само когато начело на нея застана пролетариатът. Бунтовете разтърсваха строя, но не го сменяваха с друг. А революцията разруши до основи стария строй и постави на негово място нов.

Но как все пак селячеството влезе в нашата, Октомврийската революция? Едно нещо е да си представиш това теоретически, друго — да го покажеш с конкретни факти в художествени образи. Тази мисъл страшно ме глождеше.

Аз мислех...

Селяните се биеха с помещиците за земя. Че се биеха, биеха се, но какво се получаваше на места на първо време? Имаше такива случаи в Украйна: селяните изгониха помещиците, разграбиха добитъка, после обединиха няколко общини и решиха: „Ето, туй е наша собствена държава, ще си живеем, никого не ще закачаме, но и нас да не ни закачат — нито болшевиките, нито меншевиките, нито червените, нито белите.“ Такива „самостоятелни държави“ имаше няколко. И аз си мисля: „Е, добре, а все пак как революцията създаде такава изумителна армия от същите тези селяни, които не искаха да знаят нито за червените, нито за белите — армия, която здраво се ръководеше от пролетариата?“

Естествено главна движеща и ръководеща сила на революцията е пролетариатът, обаче той направи Октомврийската революция не самин — той успя да тикне в борбата по-голямата маса от селячеството.

Ако в революционната борба работническата класа бе се оказала сама, тя щеше да бъде разбита, както виждаме това в миналите революции. През Октомврийската революция селячеството помогна на пролетариата и затова Октомврийската революция победи.

Дореволюционното селячество по самата своя същност е класа съвсем друга, отколкото работническата класа. Работникът е изкован в производството, той, така да се каже, с целия свой живот се е подготвял за революционна борба, той няма никаква собственост.

А пък селянинът, когото аз трябваше да покажа в „Железният поток“, беше собственик: той си имаше и кравичка, и конче, и земица, и къщурка. Този селянин беше стопанин, макар и дребен, и хилав, но стопанин — и това коренно го отличаваше от работника и го поставяше в съвсем друго положение по отношение на нашата революция. Вярно, той живееше тежко, но си мислеше например така: „Добре ще бъде да се премахне помещикът и да взема неговата земя; добре ще бъде да се вземат от помещика инвентар, чифт крави, чифт коне и плуг и повече нищо не трябва — ще живея, ще забогатявам, ще притурям.“ Ето какъв беше мисловният строй на този дребен собственик. И когато избухна революцията, на много места част от селячеството се надигна в името на това — по-скоро да бъде смъкнат помещикът и да вземат за себе си неговия имот, а за по-нататъшно развитие на революцията в по-голямото си мнозинство то малко мислеше и не си представяше защо и как трябва да върви по-нататък.

Но все пак: как при такъв начин на мислене селячеството се хвърли в революционната борба и в края на краищата се организира в най-колосалната и удивителна Червена армия, която извоюва победата на пролетарската революция?

Обективният ход на историята принуждаваше селяните да вървят в революцията рамо до рамо с пролетариата. И само при това условие селячеството успя да смъкне окончателно помещиците. Аз търсех за „Железният поток“ материал, който би ми дал възможност да покажа селячеството във всичките му прояви. Мене ме занимаваше как да се изобрази всичко това художествено и аз търсех материал, който с най-голяма яркост би характеризирал революционната сила на селската маса и би показал как пролетариатът насочва тази сила по своя път.

Материал по темата за гражданската война аз насъбрах много. Другари, пристигащи от Сибир, ми разказваха поразителни картини,

между които много по-ярки и по-трагични от онези, описани в „Железният поток“. Обаче, като ги обмислих, аз все пак не можех да се спра на този материал и то ето защо. Нали трябваше да се нарисува платно, което дава обобщение, в отделни картини да се изрази нещо общо, пронизващо всичко с една идея, която осмисля тези отделни картини.

Когато тримата таманци ми разказаха за своя поход, аз почувствавах, че тъкмо това е нужният ми материал. И без да се колебая и да размислям дълго, аз се спрях на отстъплението на грамадните маси беднота от Кубан, дето се вдигнали против Октомврийската революция богаташките, кулашките слоеве. Селската и казашката беднота, както и разбитите части на Съветската армия потеглили на юг от Кубан, за да се съединят със съветските войски от Северен Кавказ. Селската маса по неволя трябвало да отстъпва: заможните казаци започнали да колят беднотата, която съчувствувала на съветите. Ала тази бедняшка маса отстъпвала крайно безредно. Тя била обърквана и неорганизирана, не искала да се подчинява на командирите, които впрочем сама си избирала.

През похода отстъпващите понесли толкова страдания и мъчения, такъв страшен университет бил за тях походът, че към края му те съвсем се преобразили: голи, боси и измъчени, гладни, те се организирали в страшна сила, която помела всички прегради по своя път и стигнала докрая. И когато минала през тези страдания, през тази кръв, отчаяние, сълзи, очите ѝ се отворили, тук тя почувствувала — да, единственото спасение това е съветската власт. Това още не било съзнателно разбиране, както при пролетариата; селската маса в много случаи действувала инстинктивно.

Аз се залових за разказа на таманци за техния поход, тъй като според мене този поход всестранно изобразяваше именно такова преобразяване на селячеството. Според разказа на таманци тъкмо така и излизаше: отначало това била анархистическа маса, дребнобуржоазни стопани — сетне с цената на напрежения, на страшна борба, сълзи и кръв тя се преработвала, революционно се преобразявала и към края на похода това била вече онази

революционна маса, онова революционно селячество, което помогнало на работническата класа.

Тъкмо това, което ми трябваше за „Железният поток“.

Пред мене все по-ясно, все по-осезателно се разгръщаше темата. Обаче разказите на таманци не ми стигаха: исках да науча колкото може повече подробности; исках възможно по-обективно изложение. Започнах да търся срещи с други участници в похода и скоро намерих още един от участниците в похода — работник, който вървял като редови боец. Той също ми разказа много интересни неща.

Но когато слушаш, винаги имаш пред вид, че онзи, който разказва за своя живот, неизбежно осветлява всичко от особено, свое гледище. Поради това аз потърсих още други другари, които бяха участвували в похода, и им направих, така да се каже, кръстосан разпит. Послушам какво разкаже един, а сетне разпитам за същото втори, трети, десети. След това успях да се сдобия и с един дневник — един работник си водил бележки през време на този поход — и ето по такъв начин, като съпоставях показанията на различните участници в похода, аз създадох във въображението си картината на това движение.

Трябва да отбележа, че таманската маса стигнала не само до онзи пункт, дето аз съм ги оставил в „Железният поток“, те отишли и по-нататък, до Астрахан, но аз прекъснах повестуването по-рано. Защо? Затова, защото моята задача беше свършена. Взех една анархистическа маса, която не се подчинява, готова всяка минута да вдигне на щиковете си своите водачи. И през страданията, през мъките я преведох докрая, дотогава, докато тя не се почувствува организирана сила на Октомврийската революция. За мене това беше достатъчно. Моята задача бе изпълнена.

Защо материалът именно от този поход тъй ми хареса? Аз познавам добре Кубан: той граничи с Донската област, моята родина. Те имат доста много общо: и в населението, и в природата, и в социалното устройство. У нас, на Дон, половината от населението са украинци. Истина, те говорят не на чист украински език, както в Полтава, а на жаргон. На същия жаргон в значителна степен говори и Кубан. В Кубан съм живял. Още преди войната бях пребродил Черноморието на мотоциклет, познавах добре и природата, и хората. Ето защо, когато ми потрябва да дам характеристика, да дам типични представители на това население, като баба Горпина и нейния дядо,

това не ми беше особено трудно. Впрочем аз още веднъж отидох на описаните места през време на самата работа, за да възстановя в паметта си обстановката на края, пейзажа, хората.

А от какви елементи се получи материалът? Разказите на таманци аз поставих в основата. Това беше първият материал — материал от думи. След това аз използвах още материал от записки, дневници и писма на участници в похода. Третият извор на материал беше печатът — наистина тук аз намерих малко.

Ето трите извора за получаване на материал.

А как работих над него?

Започнах да пиша „Железният поток“ в 1921 година, а в 1924 година той излезе от печат^[2]. Следователно аз го писах две години и половина. Писах го разпокъсано, на части. Не така, да почна от начало, с първа глава — и докрая поред. Не. Спомням си, преди всичко написах опашката, последната сцена на митинга. Мъчеше ме този край — митингът. Стоеше пред мене тази баба Горпина такава, каквато израсна. В заключителната сцена за мене е концентриран целият смисъл на нещата. Тя, тази сцена, необикновено ярко гореше в моя мозък.

Аз чувствувах края, този митинг в степта, когато таманската армия се среща с Червената армия, като заключителен акорд, като разрешение на цялата тема. Преработвах го много пъти, тъй като тук — мислех аз — е съсредоточен главният психологически удар по читателя. Смятах, че ако тази последна част направи на читателя исканото от мене впечатление, задачата, поставена при написването на „Железният поток“, от моя гледна точка ще бъде разрешена.

Сцената на митинга написах отведнъж, а сетне почувствувах, че ту тук, ту там няма съсредоточен удар, сбитост, ясни и силни проявления на отделни герои, проявления, които биха характеризирали техния вътрешен строй, тяхното вътрешно преправяне, както например при баба Горпина. Стана нужда да работя твърде много над всеки персонаж, например над същата баба Горпина, над стареца й, а също така и над други. Всеки отделен момент на тази заключителна картина аз обръщах и тъй, и иначе, търсех изречения и думи, с чиято помощ би се получила и сбита, и в същото време силна картина.

Нужно беше да свържа някак хармонично обстановката, пейзажа със сцената на митинга. Наложих се да работя усилено над това.

Искаше ми се да направя така, че пейзажът да не стои като нещо отделно от развиващите се събития, а органически да се слива с настроенията, с вътрешното състояние на пристигналата армия, да хармонира с тях и да помага за разкриване замисъла на автора.

След края написах началото, което също така беше подложено на усиленa обработка. Началото и края са органически свързани. В първата глава започва процес, в последната този процес завършва с психологически натиск върху читателя. В края и началото се заключаваше цялата същност на работата. И началото, и края, за да излязат съгласувани, трябваше много пъти да се преработват, тъй като се налагаше да се даде обща хармонична картина на настроението на масите и на отделни лица, а също така и пейзажът, който се включваше в рамките на събитията. Преди да постигна това, стана нужда да поработя много и упорито над всеки откъс поотделно.

Когато края и началото бяха вече готови, трябваше да ги свържа. Краят и началото стояха ясно в главата ми и леко ми се удадоха, а средата ми се удаде много по-трудно. Трябваше през цялото време да обмислям как да създам самата тъкан на повествуването. Средата писах на части: ту една сцена напиша, ту друга, според това, как се изграждаха в съзнанието ми. Въпреки че в главата ми цялата тема стоеше в своята пълнота, кой знае защо не всички сцени изпъкваха с еднаква яркост; те не вървяха в тил, в редица една подир друга. Отделните късове сетне аз постепенно слепвах и прилепвах, а когато ги слепих окончателно, отново преписах целия роман от кора до кора. Преписах го, после взех да го преработвам по части; вземеш един откъс, преработиш го и го включиш. На мене все ми се струваше — недостатъчно ясно е, недостатъчно релефно. В главата ми всичко се обрисуваше, както на мене се чинеше, изключително ярко, ясно: лицата, движението, планините, морето, а гледаш — на хартията излиза не това. Писах и преработвах произведението с напрегнат труд.

Искаше ми се да дам повествувание, възможно най-близко до живата действителност, заради това гледах изцяло да взема материала от разказите, от записките. Обаче аз предпочитах да вземам онзи материал, който дава известно обобщение. За тази цел стана нужда да се внасят елементи на измислицата. Често бях принуден да жертвувам известни релефни черти, характеризиращи бита, отношенията с

близките и т.н. Благодарение на това образът се отдалечаваше от живия модел.

Правех това умишлено, за да съсредоточа впечатлението върху определена страна от характера на героя. Предпочитах да покажа ясно една най-важна страна от характера, а ако обрисовах героя от всички страни, то тази негова най-характеризираща го страна значително би отслабнала. Например баба Горпина: в нея аз съм съсредоточил основната идея за прераждането на селската бедняшка маса под влиянието на революцията. Това е събирателен тип, направен от материал, който аз имах от по-рано. За истинския поход той е измислен и нарочно вплетен в тъканта на произведението, понеже ми беше нужно да дам селянин и селянка, отначало индивидуалисти, собственици, и сетне да покажа тяхното прераждане към края на похода. Именно тази черта на Горпина беше за мене най-важната. Нея и изтъкнах.

Аз си поставих за задача — да дам реална правда, но правда естествено не фотографска, а правда синтетична, обобщена. А щом е така, то никак не трябваше да се замазва станалото, никак не трябваше да се разкрасяват хората: има жестокост — може да се каже жестокост зверска — но тази жестокост — аз се мъчех да покажа това убедително — се оправдава от необходимостта, от цялата обстановка, от целия ход на събитията. Нека да е зверско, но нека таманци бъдат такива, каквито те са били в живота. Разбира се, те съвсем не са зверове, но когато са ги поставили в положение, при което те са длъжни да ръфат със зъби надясно и наляво — иначе ще загинат — тогава и зверските инстинкти ще избухнат.

Като художествен летописец аз просто считах, че нямам право да смекчавам, да воалирам, да разкрасявам.

Въвеждам аз впрочем зад огъня един момък мекичък, рохкав. На него всички се и озъбват: води се смъртна класова борба, трети да не си пъха носа, дето не му е работа. Тази сцена дава да се разбере, че таманци не са жестоки, защото са зверове, а защото се намират в такова положение, а не в друго.

Трябва да се има пред вид, че аз съм се опитал да очертая в „Железният поток“ синтез на борба най-жестока, борба небивала, не на

живот, а на смърт. Майка обича детето си, но шрапнел го убива на място... Тук любовта се е запазила дълбоко, но тя неунищожимо живее в човека. Майките например бият своите деца, за да вървят по-нататък, но нали се разбира — бият ги от обич към децата. После например, когато колоните минават покрай петимата обесени, измъчените хора веднага се преобразяват. Каква е работата? Обесените са техни братя! Нима това не е любов? Любов е! Но най-много аз се боех и от най-малките отсенки на сантименталност. Тези петима обесени наистина точно така са висели. На мене ми разказваха, че командуването нарочно превело таманци покрай бесилките, за да видят какво правят белогвардейците с техните братя. И те се втурват после срещу врага като стена. Това именно е любов: не толстоевска, разбира се, безпомощна, несъпротивленческа, а такава, каквато тя именно е могла да бъде през революцията: любов не желание, а любов подвиг, любов самоотверженост, любов, която зове да отидеш да се биеш със своите класови врагове.

И изобщо в „Железният поток“ аз имам малко измислици. В повечето случаи събитията са представени така, както са били. Отделни епизоди са нарисувани със съвсем незначителни изменения. Например историята с грамофона. Тя е измислена, за да усили впечатлението. Преди превала през планините народът вървял като побъркан: страшно било да се гледа. Дълго търсих такава художествена форма, която най-пълно би изразявала състоянието на умопомрачената маса. Да напиша просто: „Те бяха възбудени, с блестящи очи“ и прочие не ми се искаше: много шаблонно е това и затуй малко действа на читателя. Тук именно аз измислих историята с грамофона. В отряда наистина е имало грамофон и той през цялото време е действувал. Но не е имало онзи потресен момент на смях, за който аз написах. Измислих това, за да нарисувам най-ярко и напрегнато състоянието на обезумелите хора.

Още за истинските факти и за измислицата. Да вземем сцената с митинга — края на произведението. Разбира се, никаква баба Горпина не е говорила именно така. Тук също така се наложи да потърся такава форма на рязък, ударен, запомнящ се рисунък, който би направил ясен острия прелом в психологията на собственика индивидуалист, станал към края на похода съзнателен борец за новия живот.

Дотолкова близко се държах към истинските събития, че в „Железният поток“ има места, на които читателят не винаги вярва. Например юмручният бой между казаците и войниците. И едните, и другите имат оръжие, но те не го пускат в ход: хвърлят се с юмруци. Смятах за необходимо да изобразя сцената именно така, защото между казаците и пришелците са съществували много сложни взаимоотношения. От една страна, това са врагове. Враждата им е израснала оттова, че едни са владеели земята, други пък не са я имали. А, от друга страна, тези врагове са съседи. Често те са близки роднини, женят се едни за други, учат в едно училище, децата играят заедно — те имат дълбока кръвна връзка. Поради това не е чудно, че и техните методи на борба се колебаят: ту се разстрелват едни други, ту се бият едни други по мутрите. Тази сложност на техните предишни отношения именно е отразена в книгата.

Подбора на фактическия материал аз подчинявах на основната идея, основната линия, основната мисъл, около които се навиваше целият художествен материал — реорганизиране съзнанието на масите. Материал дори добър, дори ярък, но който не придвижва всеки път основната линия, основната мисъл напред, аз отхвърлях. Налагаше се да бъде много икономичен. Ако вземех материал, като изхождам само от оценяване на неговата яркост, то основната мисъл, основната идея щяха да помръкнат, щяха да се закрийт от обилието на материала. Въпреки строгия му подбор в средата на произведението има все пак някои дълги неща, не съм успял да ги избягна.

Как построявах композиционно „Железният поток“? Как привеждах в стълкновение героите? Аз се стремях да свържа органически началото и края, да дам редица събития, редица действия, които биха нараствали в хода на повествуването и които биха били длъжни последователно фабулно да водят от началото към края. На този принцип именно е построено цялото произведение.

Героите докарвах в стълкновение дотолкова, доколкото в тяхната психология, в техните настроения, в техните цели вътрешно се раждаше и зрееше необходимостта от тези стълкновения. Да вземем например Смолокуров. Този герой на „Железният поток“ е славен момък, революционно настроен, отличен оратор по митингите, ала той

е безформен човек, пълна противоположност на Кожух. Смолокуров не винаги знае какво иска. Понякога върви по гайдата на другите. Неговото стълкновение с Кожух е изградено на неговата вътрешна неорганизираност. Между тези съвършено различни герои не може да не се породи конфликт — и читателят трябва ясно да разбере това. Точно същото е и с Кожух. Например неговото стълкновение с матросите. От една страна, тези стълкновения рисуват вътрешната структура, психологията на матросите, а, от друга страна — психологията на Кожух. Силен, твърд, неспиращ се пред никакви пречки, той уверено върви по своя път и с това влияе и на матросите.

... Съзнателно ли избрах за форма на „Железният поток“ епопеята? В основни линии повече или по-малко ясно аз си представях как трябва да тръгне развитието на действието. Докато работех над произведението, неговата форма, конструкцията ставаше за мене все по-ясна, и по-ясна. Скелетът беше разработен планово подробно от по-рано. Но покрай основния материал у всеки от нас, писателите, като на склад някъде в подсъзнанието се пазят натрупани от опит думи, изречения, които в даден момент изтикваш и започваш да разработваш. Затруднявам се да кажа от кой момент, как и защо „Железният поток“ ясно се очерта за мене именно като епопея.

Може ли героичните събития на нашия живот да се влагат в обикновените форми на повестуването (романа, повестта, разказа)? Лично аз мисля, че не само може, но и трябва. Впрочем това зависи от индивидуалността на писателя. Моето произведение, разбира се, би спечелило, ако дадох по-широко платно, като обрисувам и битовите черти на героите. Всъщност казано, героите на „Железният поток“ са малко разработени. При тях са отсенени само ударните страни. Ако бях дал голямо платно, ако бях разработил битовите черти, ако бях показал човека от всички страни — би се получило нещо като „Война и мир“ от съветско време. Но, изглежда, че не ми беше по силите да се справя с художествен обхват от такава широта, и затова аз отхвърлях всичко онова, което в обстановката на похода не служеше на основната цел за ярко осветляване на колективните стремежи и общите преживявания на масата.

Да осветля всестранно тогавашния борец за нов мир аз не можех още и поради това, че пишех по пресните следи на събитията на един малък покраен участък от огромния фронт. Сега, когато се вглеждам в гражданската война и обхващам нейното значение в цялата негова необхватна ширина, тя ми се представя по-друга, отколкото тогава. Аз описвах отделен поток, като само смътно си представях в какъв бушуващ океан ще се слоят скоро тези октомврийски потоци.

Би ми се искало да се спра върху значението на художествените подробности и на въпроса за това, каква роля са изиграли те в произведението. Например партизаните са били облечени в дрипи: аз вземам тази подробност и не един път, а няколко пъти. За да я доведа хубавичко до читателя, чрез противопоставяне правя по-ярка основната подробност. Като искам да подчертая в какво положение са били грузинските войници, загиващи от студ, аз описвам успоредно с това облеклото на грузинските офицери, което е било съвсем друго. Стремя се да дам релефно тези подробности, та те да изобразяват не само фактите, но да помогнат и за разкриване вътрешния строй на човека, взаимните отношения на хората. Да вземем макар факта, че грузинските офицери са били нахранени, а войниците гладни. Тези подробности трябваше да характеризират до известна степен и класовите отношения в тогавашна Грузия.

В „Железният поток“ има един частичен случай. След боя с грузинците някои командири от таманската колона външно се преобразяват. Те се обличат, като се възползват от военната плячка. Мисля, че това трябваше да се изобрази. Хората са били голи и боси и такива подробности характеризират по-добре положението, отколкото отделните хора.

По този начин аз се опитвах да подчиня подробностите на общата идея на произведението и да направя така, че не просто произволно да прилепвам подробностите, а, доколкото е възможно, да ги свързвам с вътрешното състояние на хората, да ги правя допълнителен щрих в характеристиката на създаващото се положение и умонастроение.

Искаше ми се да дам още и известен хумор, присъщ на дадената маса украинци, които и при най-тежки условия умеят да намират в живота хумористични моменти. Затова аз въведох епизода с преобличането в дамски гащи. Това е също подробност, която

характеризира масата. Тук няма грабители — та те са успели да вземат тези тоалетни принадлежности весело, със смях. Аз смятах за нужно да въведа този епизод, въпреки че според конструкцията на романа достатъчно са осветлени тъмните страни на масата.

Към края на 1923 година завърших „Железният поток“. Отнесох го в едно издателство, там го погледнаха: „Да, знаете, голямо нещо... но не, не можем да го вземем, при това ще се провалиш с него.“ Така и не го взеха. Тогава аз отнесох ръкописа в алманах „Недра“. Там се заловиха с него. Оттогава „Железният поток“ малко по малко потръгна...

След излизането на „Железният поток“ неведнъж имах случаи да се срещам с някои участници в похода. Те ми разказваха интересни неща: голяма част от партизаните загинали в боевете, а някои се върнали в Кубан и се заловили там на работа. Занесли там няколко екземпляра от „Железният поток“. Участниците в похода ги прочели и рекли: „А другарят Серафимович в коя наша част е бил?“ Значи, добре е написано...

Скоро след излизането му от печат покойният академик Лебедев-Полянский даде в „Красная новь“ добър, подробен отзив. Изобщо съветската критика се отнесе към романа много положително. Не мога да не отбележа дълбокия и умен анализ на „Железният поток“, даден от покойния писател Д. Фурманов. Някои критици обаче сочеха, че са дадени недостатъчно пейзажът, природата. Други, наопаки, говореха, че природата заема доста много място. Аз пък мисля, че природата е дадена с мярка. Повече не трябваше да се дава, защото иначе това би разводнило събитията, а и по-малко също не.

Как посрещна работническата маса „Железният поток“?

В повечето случаи това произведение се приемаше от работниците добре. Убеждавах се в това на събрания и като получавах многобройни бележки и писма. Бележки събирах (за характеризиране на аудиторията) в Москва, Ленинград, Горки, Тула, Сталинград, Ворошиловград (Донбас), Свердловск, в Архангелск, Вологда и в много други градове. На мнозинството се харесва, увличат се дори. Един работник ми писа: „Прочетох я и знаете, юмруците ми просто се

свиха. Дявол да я вземе тая бяла глутница! Ще ги бия надясно и наляво.“

Онези, които бяха преживели гражданската война, се изказваха, че е много правдиво. Говореха: „Аз съм участвувал в гражданската война, тъкмо така е — същото.“

„Железният поток“ е достъпен по форма, по рисунък, по език.

Но имаше и отзиви от друг характер, макар и твърде незначителен брой. Така например в Ленинград аз говорих няколко пъти в Кировския завод. Там, трябва да се каже, отзивите на работниците бяха организирани много добре. Отзивите се даваха не експромто, не в момента на четенето. Култработниците обявиха месец преди моето пристигане: „Вижте, другари, вземете книгата на Серафимович, подгответе се добре и когато я прочетете, дайте отзиви.“ И ето писа една работничка на двадесет и пет години: „Скучно нещо, някак си малко понятно.“ В Ленинград имаше още два — три такива отзива. В Горки между положителните отзиви също се мяркаха и отрицателни. Става например работник — в ръцете му един такъв дълъг ръкопис — и говори: има такива и такива неправилности, несвързаности. Завеждащ библиотеката на един работнически клуб също приведе няколко отрицателни отзива на работници. Някои ми писаха „Скучно“, някои „Непонятно“.

Общо обаче „Железният поток“, както изглежда, се оценява добре от работническите читатели. Един млад работник в Ленинград ми разказваше така: „Знаете, всички ми казват: Прочети, та прочети «Железният поток». Е, натискаха ме... Един другар донесе веднъж книжката. Не исках да я чета, но после започнах. Цяла нощ, знаете, не можах да се откъсна. Трябваше да вървя на работа сутринта, наложи се да прекъсна. После, като свърших работата си, изскокнах от завода, полетях, отново се залових да чета, докато не я приключих.“ Това разправяше младият комсомолец. Старците също се отзоваха добре.

Пристигащи от различните страни другари ми разказваха, че работниците в чужбина четат „Железният поток“ с интерес и казват, че е написан добре и че те почувствували как се е развивала Октомврийската революция в Съюза на съветските социалистически републики: вестникарските статии не им давали такава жива картина на нашата борба. В „Железният поток“ те почувствували колосалната

стихийна сила на селячеството, която сила пролетариатът организира и насочва по своя път.

Много любопитни са също така и отзивите на буржоазните вестници. През първите години от появяването на „Железният поток“ буржоазните читатели в чужбина страшно се учудваха: ето ви на чудеса! Съвсем неочаквано за тях излиза — художниците комунисти умеят художествено да пишат. Види се, те са си въобразявали, че ние ходим с опинци, ядем свещи от мас и т.н. — така пишеше буржоазията в началото на 20-те години за нашата култура. Изобщо книгата имаше явен успех и в чужбина.

На мене и в писмата, и в бележките, които получавах през време на моите изказвания в заводите, във войсковите части и пр., ми задаваха много въпроси за „главния герой“ на моето произведение — за Кожух. Как съм го изграждал, какво изразява той, какви идеи съм въплътил в неговия образ.

Един от другарите питаше: е ли Кожух главен герой или може би „Железният поток“ е роман безгероен, може би в него няма главен герой?

На това отговарях. Кожух е герой и не е герой. Той не е герой, защото, ако масата не го беше направила свой водач, ако тя не беше вляла в него свое съдържание, Кожух би бил най-обикновен човек. Ала в същото време той е и герой, защото масата не само е вляла в него свое съдържание, но е и вървяла подире му и му се е подчинявала като на командущ. Да си спомним например как той винаги ходи дрипав и изпокъсан, като не си позволява да вземе нищо, докато неговите командири са се облекли прекрасно. Той постоянно чувства върху себе си погледите на масата. Махнете от него масата и целият му ореол ще пропадне.

В друга бележка ме питаха:

— Защо малко е показана личността на Кожух?

До известна степен аз направих това може би инстинктивно, в дадена мяра и със сметка: не исках да дам клиширан, банален герой, който на кон води напред същите тези маси, а исках да го дам прост, но делови, умен и строг командир, сраснал се с масата.

А ето още една бележка:

— Защо се придава толкова голямо значение на Кожух?

Не, от де на де... Ако придавах много голямо значение на Кожух, тогава аз бих направил голяма художествена грешка. Това не е истина. Според мене на Кожух не се придава голямо значение в романа, наопаки, аз се опитвах да покажа именно това, че в Кожух влива свое съдържание масата, че без нея самият той е най-обикновена фигура. Един ленинградски другар питаше:

— Защо за водач е взет офицерът Кожух? Като че не е могло да бъде взет за герой някой от селяните?

Естествено би могло, и такива примери има от живота. Прости войници, селяни са вършили чудеса през време на гражданската война в Сибир и на други места. Но аз все пак се спрях именно на Кожух, на офицер, защото неговата роля ми се стори твърде характерна. Тъкмо самото това офицерство, по-точно, произвеждането в офицерски чин, изковало от Кожух най-ожесточен враг на помещиците и на техните представители — офицерите. Това беше толкова характерно, че аз се спрях именно на тази интересна фигура на офицер от народната маса. Друг другар ми писа:

— В „Железният поток“ има ето какво противоречие: Кожух е показан от вас като човек, който не ламти за слава; той, значи, и себе си жертвува, и като че ли не се интересува от това да го хвалят и да си създава слава, а да освободи масата — той наистина се бори за една идея. А в същата тази книга има редом страници, в които се говори, че Кожух се страхувал да не би славата му да се затъмни.

Не, според мене тук няма никакво противоречие, защото нали ние не бива да си представяме хората боядисани с една боя. Вземете най-честния, най-благородния революционер, който отдава целия си живот на революцията. Ако ми кажете, че в душата му няма нито зрънце честолубие и т.н., то аз ще ви кажа, че това не е вярно. Има го това зръно, то живее във всеки човек! Целият въпрос е само в размерите. У Кожух през време на развитието на романа честолубието постепенно е стигнало до нула, а готовността му да се отдаде на революционната борба е израснала в огромна степен. А случва се и наопаки: честолубието се разраства, а желанието да отдаде човек себе си малко по малко се свива. Хората трябва да се вземат такива, каквито са, с всички техни вътрешни противоречия. Тогава това ще бъде правда, и то правда поучителна, особено в художественото произведение.

Посочвах ми още и друго противоречие: Кожух искал да бие войниците, а своите офицери не закачил... Все пак и тук няма противоречие и аз повтарям още веднъж: лош е онзи художник, който рисува хората като в панаирджийските картини от преди революцията: всички войници вдигат еднакво крака, по краката е цапнато със синя боя, по гърдите — с червена, по лицата е прекарана жълта боя — това е всичко. Не може така — това не е художествено.

Човекът е сложен и противоречив. Кожух искал да набие войниците, а на помощниците му ръката му не се вдигала: почне ли да ги бие, а те може би и да го смъкнат. Тук той се бои не само за своята кожа, но и за цялото дело. Аз съвсем не исках да изобразя Кожух като идеален човек. Такива хора няма в света.

Две бележки относно матросите, показани в „Железният поток“.

— Защо матросите са изкарани като контрареволуционери?

— Матросите са изкарани бандити — това е неправилно.

На това е необходимо да се отговори. Думите от песента не можеш изхвърли, а аз, като работех над „Железният поток“, най-много се страхувах от неправдата, от лакировката. Всички ние знаем отлично, че в царската армия и флота матросите бяха революционен елемент. През време на Октомври те се хвърляха безстрашно в революционната борба и загиваха масово, а пък тук изведнъж — пишат ми — „такава музика“. Но, вижда се, революцията не върви по гладка пътека, в революцията има маса най-различни отклонения, вътрешни противоречия. Това се проявява в частност и при матросите. Те се отдали на революцията и слагали главите си без колебание. Но ето, че когато в Новоросийск матросите потапяли флотата, която според Бресткия мир трябваше да се предаде на немците, те, по общо съгласие, измъкнали от касите на корабите парите, каквито имало много на всеки кораб, и си ги поделили по равно помежду си. След това се разпищолили, взели да пият, да гуляят с улични жени; парите текли при тях като от чувал, те като че се мъчели по-скоро да се отърват от тях. Това не минало току така: матросите започнали да се разлагат и когато се надигнало контрареволуционното въстание на казаците и грамадната маса от бежанци започнала да заминава, матросите усетили, че кулаците ще ги изколят до един. Част от матросите останали в Новоросийск и офицерите живи ги закопавали в земята; друга част от матросите се вляла в таманската колона и

почнала да я разлага и това разложение като смърт отслабвало през цялото време таманци.

Тези матроси не били злонамерени контрареволуционери, но те нямали достатъчно съзнание, че Кожух постъпва правилно, като установява желязна дисциплина. Матросите взели да скандаличат, да вършат демагогия: Кожух бил офицер и пр. И матросите дори искали да убият Кожух. И едва към края, когато те видели, че не са прави, всенародно се разкаjali.

Винаги трябва да се има пред вид, така да се каже, положението „да издържиш революцията“. Та случвало се е и стари партийци да се разлагат. И тук също цяла прослойка наистина революционни матроси се разложила. Аз именно давам обосновката на това: те имали маса пари, а главното, разваляло ги безделието. Нямамо къде да приложат своите сили, поне в такава работа, в каквата те биха се оказали на място. Когато по-рано се разнасял вик „Тъпчи, сечи!“, „На митинг!“ — това им запълвало времето. Сетне всичко минало. Нямамо къде да дяват енергията си.

Разбира се, това в никакъв случай не можеш да кажеш за матросите от Кронщад: между тях изпъкнали истински стари болшевики. Впрочем на мене ми разказваха, че част от матросите после влязла в строя на таманската колона. Ето тази здрава част наистина би трябвало да се отбележи, да се отдели. В „Железният поток“ аз не направих това и тук е моята грешка...

Най-вече от представители на малките народности на Кавказ, а също така и от други места на Съветския съюз аз получих много писма, в които читатели изказват остро недоволство от моята обрисовка на ролята на грузинците: аз като че съм ги нарисувал „страхливци“, „лоши бойци“. Разбира се, това в основата си е невярно. На мене винаги са ми били чужди каквито и да било отсенки на „шовинизъм“ и „великоруско възгордяване“. В дадения случай аз съм изобразил онова, което наистина е ставало, без зла умисъл.

Участниците в похода единодушно свидетелствуват, че казаците са се били по-упорито от грузинците. Грузинците наистина са се съпротивлявали сравнително слабо, но естествено не поради това, че те са „лоши бойци“, а главното поради това, че не са знаели за какво всъщност се бият. Освен това те, макар и смъртно, все пак са чували, че в съветската страна селяните са получили земя. До Грузия това е

достигало смътно и поради това дълбоко в съзнанието на грузинските войници се пораждали съмнения: трябва ли да се воюва против Съветите. При това те са били и страшно гладни, не е имало подвоз. Черноморското крайбрежие винаги се е хранело с подвоз, а морето е било отрязано. И в същото време, докато грузинските войници страшно гладували, макар и да били великолепно екипирани от съюзниците, грузинските офицери се хранели добре. Разбира се, това оказвало влияние върху боеспособността на грузинската армия. Ето в какво се крие главната причина, че те слабо са се биели.

А дете грузинският офицер офейкал — на негово място всеки би офейкал. Та нали и генерал Покровски изскокнал само по риза, като изкъртил рамката на прозореца. При тях се създадо такова положение: или бягай, или лягай веднага под щиковете.

Аз не съм искал да дам в този смисъл сцената, както тя е била изтълкувана от някои критици и читатели. Аз съм се стремил да покажа, че грузинците са били зашеметени от неочакваността на нападението. Те са били хипнотизирани от зрелището на стоварилите се върху главите им таманци. Смятали са своята позиция за непристъпна. Всъщност тази постъпка на Кожух е била до известна степен авантюристична. На нея човек може да се реши само при отчаяние. Ако таманци не бяха успели да се изкатерят, щели са всички да бъдат избити. Те нямало къде да се даят. А шансът през нощта да повалиш врага с един удар е бил нищожен — и таманци постигнали това.

Но аз, видимо, недостатъчно съм развил темповете на движението и недостатъчно съм нарисувал обстановката. Така ясно си представях всичко в главата, а до някои читатели не стига или стига не в този разрез и не в този строй. Нали съм посочил, че когато грузинците почнали да отстъпват, около катедралата останала тяхна рота, която героично умираше. Ала тук се е получила някаква несъразмерност и затова на някои читатели се струва, че грузинците са се сражавали лошо.

На мене ми говориха много и по отношение на „мръсните думи“. Покаявам се, грешен съм. Спомням си как в дореволюционно време в списание „Русское богатство“ един талантлив писател даде разказ из живота на казаците на Дон: един казак отишъл на служба; казачката, неговата жена, млада, красива, залюбила друг. Знае се с какво свършва

това: тя забременяла и направила аборт с най-ужасни средства. За онова време това било много характерно. Обаче „благородните“ читатели и особено читателки на „Русское богатство“ се възмутили. В редакцията се посипали маса протестни писма и дори отказване от абонамента. Писмата били примерно от такъв род: „Аз имам дъщеря, осемнадесетгодишна, от списанието тя може да научи, че на света има аборт и т.н.“

Е, как мислите, прави ли са били тези читатели? Според мене те не са били прави. Естествено само осемнадесетгодишните пансионерки не са знаели нищо за аборта, а казачките са раснали в други условия. Какво ще заповядате — „по благородному“ ли да даваме живота или такъв, какъвто е той?

Не! Няма защо да се боим от живота и няма защо да се боим от най-гадните му страни. Трябва обаче да се постави само едно условие: ако писателят пуска някоя „мръсна дума“ или описва някаква неприлична сцена само за да погъделичка нервите на читателите, то той няма никакво право за това. В този случай читателят с право ще хвърли на писателя най-горчив упрек... Но ако една или друга мръсна дума е неразривно свързана с цялата тъкан на художественото произведение, ако тя подчертава една или друга черта на изобразяваните хора, тогава е прав писателят.

От писателя трябва да се изисква преди всичко да бъде правдив, да не се плаши от живота, а да взема всичко, което има в него, но да взема това не за да погъделичка нервите ни или да ни достави минутно удоволствие, а читателят да може да опипа самия живот, всичките негови язви и гнойници.

Запитвах ме с много писма и през време на моите изказвания в различните градове, защо съм употребил украински език? Някои казват, че това прави „Железният поток“ неразбираем, труден за четене.

Според мене, не е чак толкова неразбираемо. Аз не употребявам чист украински език, а давам онзи говор, който господствува в Донската област и в Кубан. Това е твърде своеобразен украински език и мисля, че той предава характера на местността и изобщо подсилва правдивостта на изобразената картина.

Кажеш на украински и някак си изведнъж се чувства образът, който си искал да покажеш. Обаче на мене ми се струва, че въпреки

всичко картината, посочена в „Железният поток“, е типична за цялото наше селячество в началото на Октомври. Разбира се, нашият Съюз е толкова голям, че селянинът от Северен Кавказ, от Кубан, се различава естествено от сибиряка или от северодвинския селянин, или от този от централните губернии по говор, по обичаи и т.н., но вътрешно — това е един и същ социален тип.

Без да се гледа на това, че в „Железният поток“ диалогът в по-голямата си част се дава на украински жаргон, съвсем малко работници са се оплаквали, че им е непонятно. „А което не знаеш — казваха те, — то се досещаш.“ Затова пък квалифицираните читатели от кръговете на съветската интелигенция казваха, че украинската реч придава на романа голяма колоритност. От тези съображения аз я и оставих.

Най-трудното място при построяването на „Железният поток“ и изобщо в моята литературна работа беше недостатъчната теоретическа подготовка. Аз май че бях подготвен за литературна работа повече от другите писатели, излезли от работническата и селската среда: и училището ме беше подготвило по-добре, и в по-културно обкръжение бях. Но организирано да се уча как се изгражда едно литературно произведение аз се научих твърде късно. Пристъпах към това пипнешком. Четях, да речем, класиците, както повечето ги четат. Четеш и си мислиш: „Колко хубаво е.“ Със завладяващ интерес следиш как се развива повествованието, а как е построено произведението, как са подбрани, как са обрисувани типовете, как се дават събитията, всичко това пропускаш.

Аз не съм имал систематична литературна школовка. А и да съм имал, то е била случайна, неорганизирана, стихийна — това допринася малко полза. Трябва да учиш, така да се каже, „технологията“ на литературния процес, трябва да подхождаш към произведението, от което искаш да се учиш, така, че да видиш как е изградено то, така, че неговият блясък да не затъмнява процеса на изграждането.

Случва се, приближиш се до великолепно художествено оформено здание и поради моделирането му, поради скулптурата му, поради външното му оформление не виждаш как е построено то, как са разположени частите му, как са свързани те, какъв материал е взет. Ето

точно такава история се получи при мене с класиците. Аз не умеех да разглеждам и разпознавам техните построения. Четях например Толстой, а от вниманието ми се изплъзваше книгата като творчески процес: аз възприемах при него само събитията. Да кажем във „Война и мир“ аз чувах как ходи Наташа, как влиза в стаята, как сяда до инструмента да свири. Толстой с такава изумителна яркост възпроизвежда събитията, че творческият процес по създаването на неговите произведения пропада. Наташа е жива, но как я е изваял Толстой, това не можеш, това е трудно да откриеш.

От такова възприемане на литературните произведения трябва да се освободиш, ако искаш да се учиш на построяване на образи. Трябва да умееш, важи особено за писателите, зад живота на произведението да виждаш неговата структура. Аз постигнах това най-последно, постепенно, отчасти, но го постигнах много късно. Аз се учих на тази „технология“ цял живот и, нека си кажа, безредно, защото нямаше кой да ми разкаже, да ми разтълкува неясното.

През време на работата ми над „Железният поток“ теоретически аз бях все пак вече по-добре подготвен, обаче недостига на литературна школовка чувствавах доста осезателно и през този период (чувствувам и сега). Аз винаги имах куп материал, който грижливо събирах. Но не умеех да използвам целия този материал, потъвах в него. Излизаше не лошо произведение, но то се моделираше с доста хаотични прийоми, материалът се използваше непропорционално. В дадения случай в „Железният поток“ ми беше страшно трудно да се справя с пейзажа, та да излезе с мярка, да не прекрача границата на строгата необходимост. Страхувах се да не затрупам с пейзаж цялото повествование. Изучих превъзходно плацдарма на „Железният поток“ — и аз бих могъл да напиша много страници с описание на природата в планините. Аз и написах не малко, но сетне безмилостно зачертавах, заради „красивост“, да не затрупам с краски. Вземах от пейзажа само безусловно необходимото за хода на събитията, за поясняване и оправдаване поведението на хората.

Аз избирах строго материала съобразно замисленото писание. И мога да кажа — в „Железният поток“ са спазени съответните пропорции. Пейзажът е взет само дотолкова, доколкото той органически влиза в тъканта на произведението. Не в разказите ми, например „На ледения блок“ и в „Снежна пустиня“, това го няма. Там

пейзажът е претрупан и той е значителен сам за себе си, съществува за някаква собствена цел. Това свидетелствува за неумение да се използва нужното, а останалото да се изостави.

Аз, строго казано, съм битописател. Винаги съм поставял напред бита. Моите проблеми възникват и се разрешават чрез бита. Но в „Железният поток“ — може би за пръв път през моята дългогодишна литературна дейност — съзнателно, преднамерено аз игнорирах бита. Тук не считах за задължително да показвам битовите черти на героите. Животът на колектива изискваше други методи на обрисовка, които не се включваха в битовите рамки.

В „Железният поток“ аз наричам колективния процес на борба, като се стремях да го покажа възможно по-силно и икономично. Това не е епизод от живота на отделен герой или малка групичка хора, дето се налага да покажеш колкото се може по-ярко човека, неговото положение, неговата жизнена обстановка, неговата специфична работа, да го покажеш и сред хората, и в дома му, неговите лични отношения.

Живота на огромния колектив в „Железният поток“ аз смятах за необходимо да рисувам в „крупен план“ и в ускорен темп — нали при революцията месецът е равен на година. Дреболиите на бита биха затормозили и биха обеднили героичното движение и героичните цели на масите, главно не биха дали убедителните черти на нейния облик. Защото масата, макар да е еднородна, но е разнолика. Битовите черти на един човек не могат да съвпадат с чертите на мнозина други. Тук са нужни други мерила, други критерии — от чисто психологически, може да се каже, идеологически порядък.

Поради това аз се старах да покажа с най-голяма сила в „Железният поток“ основните мисли, основните идеи, основните задачи на масата. И да се боря за огромна икономия — нищо излишно: не само излишен човек, но дори излишен откъс от пейзаж, излишно изречение, дори излишна дума и запетая, ако те непосредствено не служат за придвижване на цялото повествование напред. Това е много сложна работа, която се удава не изведнъж.

До „Железният поток“ аз пишех в значителна степен стихийно. Увличаше ме след себе си материалът, а не аз разполагах с него. Но това беше не само с мене. Леонид Андреев ми разказваше веднъж, че понякога той пише и се получава великолепен откъс. Писателят чувствава, че е обрисовано много добре, а после излиза, че трябва да

се изхвърля, защото е излишно. Как се постига това? Това се добива само чрез опита и ученето, което наричаме писателски „усет“.

При изграждането на „Железният поток“ аз действах не „интуитивно“, а повече или по-малко като анализирах смислено своята работа. Две години и нещо аз се потих над едно произведение от осем печатни коли и като сравнявах написаните ми по-рано работи с „Железният поток“, много пъти, убеждавах се, че в последния съм постигнал икономия в използване на материала и съм се научил да строя частите на цялото целесъобразно и стройно. Къща как може да се построи? Различно. Може да я построиш изкривена или с покрив на една страна. Така е и в художественото произведение: направиш хубава шапка, а останалото смачкаш или някоя част изтикаш, удължиш или стесниш и в резултат частите на повестта ще станат несъразмерни една на друга. Често читателят чувства, че в повестта нещо не е в ред, а каква е работата, не може да разбере, защото не умее да анализира литературния процес. Казва: „Да, нещо не е така.“ Непосредственото впечатление е някак си разпръснато, чувства се незадоволеност, защото повестта е построена неправилно. В „Железният поток“ аз знаех сигурно какво гоня, какво и как построявам и какво трябва да се получи. Добре, зряло бе износен той: обмислен, претеглен и изцяло обработен, може да се каже, на места гравирани.

Онези малцина герои в „Железният поток“, които трябваше да отделя от масата и изтикам на авансцената, аз се мъчех да осветля от различни страни: поставях ги в различни положения, в различни отношения с другите хора, показвах ги в различни събития, в различна обстановка, в сблъскване с различни хора. И всяка „промяна на декорацията“ правех като необходима за произведението, за придвижването му напред. При това имах пред вид, че трябва да разполагам целия материал според степента на неговата важност, за да се отдели повече място на най-важните части, а по-малко — на по-малко важните.

При писането на „Железният поток“ аз имах обмислен и разработен „работен план“. Естествено всичко не излезе все пак точно по плана. В процеса на работата ми се наложи планът да се измени малко в подробностите, обаче общите черти, основите на плана си останаха същите. Някои, според мене, добре написани сцени, които стърчаха, аз изхвърлях без колебание, преправях много. В дадения

случай аз вървах след Толстой: Толстой винаги е правел така. Андреев също ми разказваше: „Понякога ти е жал да изхвърляш, до такава степен сцената е обработена и хората ярки — а като цяло тя не отива, в архитектурониката, в плана на строежа не струва и трябва да се изхвърли.“

На това умение се учих и от Чехов. Един от другарите веднъж ми посочи: „Виж как пише Чехов!“. Нему било нужно да даде живота в околийски град. Ние с вас бихме написали, ето го какъв е околийският град: непостлани, прашни улици, свини се разхождат и прочие. Дълга история... А как пише Чехов? „Изад затвора изгряваше луната...“ А после започва разказът. И пред вас е околийският град. Защото затвор има само в околийски град. В село затвори няма. В Москва, в тази грамада, него няма да го видиш, но в околийския град той изпъква. Или така: има у Чехов едно място, дето той трябвало да даде лунна нощ. Той така е написал. „От мелницата се простираше уродлива сянка, а във венеца на бента блестеше парче от бутилка...“ А ние бихме написали: „... Изгря луната, тя лееше синкава светлина...“ и т.н.

Чехов владееше изумителната способност с две — три думи да даде цяла картина. В „Железният поток“ аз се стараех да вървя по неговите стъпки и да бъда като него възможно по-сбит и точен.

Обаче аз следях внимателно да не би в гонитбата за стегнатост да изхвърля същественото. Това вече ще подсказе художественият усет, който човек трябва да си изработи. Аз подбирах такива черти, които дават на читателя жива представа, неразмазани и в същото време страшно икономични. Например, като описвам морето в „Железният поток“, аз давам две — три чертички, но, според мене, най-характерни, за да може веднага да се запомнят от читателя.

И през цялото време, докато пишех „Железният поток“, аз непрестанно се запитвах дали достатъчно сбито съм изобразил всичко. Не, струваше ми се, още е недостатъчно — и задрасквах, и задрасквах; жал ми беше да изхвърлям онова, над което бях седял, мислил, което бях родил в мъки. Но нищо не можеш направи. Аз бях безпощаден към себе си.

По-рано, случваше се, честичко надниквах в хранилищата на Толстоевите ръкописи, като се мъчех да се уча от стареца. Толстой е най-гениалният от гениалните. А как е работил той? Вземах неговите коректури и се убеждавах, че колкото пъти и да му дадеш коректура,

той все ще поправя. Жена му, София Андреевна, виждайки, че от безбройните коректури очите му излизат, понякога вземе и изпрати коректурните листове в печатницата, понеже виждаше, че и двадесет пъти да му ги донесат, той все ще ги поправя.

А нали Толстой е писал леко, мислите и думите му са се леели. Понякога той казвал: „Днес през целия ден написах един лист.“ Но трябва да се каже, че това е било предшествувано от грамадна вътрешно-невидима работа. Ето Толстой ходи, разговаря, ослушва се, а пък си мисли: „Ах, а ето Наташа, когато се срещнала с Пиер неудачно, тогава тя закрила лице с ръце.“ Толстой се събудил през нощта и изведнъж си спомнил за Наташа и пак започнал по различни начини да преустройва и нея, и заобикалящите я хора.

Аз лично променях на коректурите сравнително малко, може би само в случай на крайна необходимост — съвестта не ми позволяваше да прахосвам безплодно труда на словослагателя. Ала в своята „лаборатория“ аз набраздявах ръкописа с безброй прибавки, вмъквания, задрасквания, замени, размествания. Ще го разкрася така гъсто, че сетне сам не мога да го разбера и го преписвам отново — и пак го разкрасявам до безкрайност.

Л. Андреев — видях в дачата му във Финландия — ходеше из грамадната стая и диктуваше на машинописката си така, че тя не успяваше да запише казаното. Отстрани можеше да се стори някому, че човекът пише леко (аз например седя с писалката и бавно нижа буква след буква). Оказа се, че Андреев е извършвал предварително грамадна работа. Кога? Тръгне, да речем, да се разхожда — мисли. Тръгне с велосипед — мисли. Различните автори имат различни начини на обмисляне. Едни седят над хартията, други мислят през време на разходка. Аз обмислях „Железният поток“ седнал с перо в ръка над хартията часове, дни и нощи. Работата над „Железният поток“ протичаше трудно. Понякога работех до пълна изнемога: падах на дивана от умора и заспивах. Събуждах се — и отново започвах да гриза перодръжката, отново да вмъквам, да размествам, да зачертавам. Защото дори когато ми се струваше, че произведението е съвсем готово, изведнъж се натъквах на някоя по-хубава, по-съдържателна думичка или решавах да прибавя, или пък да изхвърля нещо. По такъв начин до появяването на „Железният поток“ в печата текстът му силно

се променяше, обаче не изцяло, а само в отделни откъси, които преписвах понякога по три, четири, пет, седем пъти.

С течение на времето се наложи да внесе някои поправки в първоначалната редакция. У мене например в началото беше така, както ми разказваха таманци: че Кожух набил партизаните, но после аз преработих тази сцена. Работата стана така. Отидох да прочета моя труд в кръжока „Рабочая весна“, събраха се там работници и червеноармейци. Прочетох им аз тази глава, гледам — групичката червеноармейци стават и си отиват. Възмутени: „Как така — били ги? Това е оскърбително.“ Аз им казвам: „Мили другари, не забравяйте, че това са били партизани в началото на революцията; тогава дисциплината едва е била внедрявана и не е било лесно да се установи. Случвало се е, че са прибягвали до най-строги мерки, но все пак борили са се с грабежите и насилията...“ Обаче в края на краищата аз се съгласих с тях. Те бяха прави: художествено по-правдиво, по-вярно ще е, ако сцената с боя я няма. Та какво трябваше да се покаже и в какво да се убеждава? Че масата безропотно се е подчинявала на дисциплината. Това е постигнато. Аз бях много благодарен на червеноармейците. „Правилно — мисля, — момчета. Трябва да се промени.“

По какво се различава последният текст на „Железният поток“ от първоначалния? Откакто книгата се появи за пръв път в печата, аз изобщо малко я преработвах. Преработени са само отделни места.

Почти четвърт век, година след година „Железният поток“ се издава и преиздава от столичните и областните издателства. През това време аз малко работех над текста на това произведение. Обаче всеки път, при всяко преиздаване, не се сдържам: туй-онуй променя, внесе поправка. През дългите години тези поправки се насъбраха доста и те измениха малко първоначалния текст на алманах „Недра“. Все пак и в настоящото издание, съвместно с редактора на тези събрани съчинения Г. Нерадов, аз внесох някои и други поправки, които ни се сториха необходими.

И още нещо — в заключение...

Много пъти са ме питали не намирам ли самият аз недостатъци в „Железният поток“? Да, намирам. Мисля, че хората, цялата маса съм изобразил — доколкото съдбата ми е дала възможност — сравнително не лошо, на места доста релефно. Но все пак в повестта има един

голям недостатък, който аз не бих допуснал, ако трябваше да пиша „Железният поток“ сега. Работата е там, че в тази книга аз не показах пряко как пролетариатът ръководи селячеството. У мене там това ръководство, така да се каже, мълчаливо се подразбира — нали Кожух не е изсмукал от пръстите си онова, което говори на своите войски за съветската власт, за революцията. Той е взел това отнякъде. А откъде е могъл да го вземе? Не от селяните, между които е бил. Взел е той това от революционния пролетариат. Изобщо ръководството на пролетариата се чувствава, но това трябваше да се подчертае много по-ярко с живи образи на партийци. Трябваше да се покажат работниците. Аз допуснах тази грешка, защото робски се придържах към конкретните събития, а в тях работниците са играли неголяма роля. Редно беше да покажа работниците в ролята на ръководители. Тази грешка е голяма.

„Железният поток“, според мене, се нуждае изобщо от дообработка, той би трябвало да се разшири, да се задълбочи. Но работата е там, че аз вече съм се отдалечил от него, темата на гражданската война някак потъмня за мене. Сега вече гледаш друго, занимава те друг материал — материалът на социалистическото строителство.

1929–1948

А. С. Серафимович

---

[1] Вид нисък храст с овални листа и пурпурни цветове. — Б.пр.

↑

[2] Альманах „Недра“, книга 4, М. 1924, стр. 7 — 166. — Б.р.р. ↑

Издание:

А. С. Серафимович. Железният поток

ИК „Държавно военно издателство“, София, 1966

Руска. Второ издание

Редактор: Николай Павлов

Коректор: Л. Карчева

Художник: Петър Кръстев

Технически редактор: Тодор Попов

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.